

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТИ

Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университетінің журналы
Жылына төрт рет шығарылады. 2014 жыл, қараша. Саны: 68

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi yayımıdır.
Yılda dört kez; Mart ve Kasım aylarında yayımlanır.
Kasım-2014. Sayı: 68

Журнал Международного казахско-турецкого университета Ходжа Ахмеда
Ясауи
Выпускается в четыре раза в год. Ноябрь 2014 год. выпуск: 68

The journal of International Kazakh-Turkish University Khoja Ahmed Yassawi.
Produced four times in year.
November 2014. Issue: 68

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы
халықаралық ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te
kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая
2003 года.
ISSN 1727-060

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003.
ISSN 1727-060

Түркістан
2014

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
ТҮРКОЛОГИЯ ЖУРНАЛЫ**

Иесі

Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік
университетінің атынан
физ.-м. ғ.д., проф. У. Әбдібеков
док., проф. М. Ыылдыз

Бас редактор

ф.ғ.д., проф. Қ. Ергөбек

Бас редактордың орынбасары

ф.ғ.к., доцент Б. Әбжет

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ

док., проф. Осман Хората (Анкара); ф.-мат.
ғ.д., проф. У. Әбдібеков (Түркістан); док.,
проф. М. Ыылдыз (Түркістан); док., проф.
А. Ювалы (Кайсері); ф.ғ.д., проф. А.
Ахматалиев (Бішкек); ф.ғ.д., проф. Ж. К.
Бакашова (Бішкек); ф.ғ.д., проф.
С. Бахадырова (Нүкіс); т.ғ.д., проф. Д.
Қыдырәлі (Астана); ф.ғ.д., проф. Б. Бутанаев
(Абакан); ф.ғ.д., проф. Д. Васильев (Мәскеу);
ф.ғ.д., проф. К. Велиев (Баку); ф.ғ.д., проф.
Н. Егоров (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. М.
Х. Иделбаев (Уфа); ф.ғ.д., проф.
В. Илларианов (Якутск); ф.ғ.д., проф.
М. Закиев (Казан); ф.ғ.д., проф. А. Кайдар
(Алматы); ф.ғ.д., проф. И. Қызласов
(Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Д. Кенжетай (Астана);
док., проф. Н. Махмеддин (Джезаир); ф.ғ.д.,
проф. Х. Миннегулов (Казан); ф.ғ.д., проф.
К. Мусаев (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. М.
Мырзахметов (Алматы); ф.ғ.д., проф. М.
Нуреддин (Бейрут); ф.ғ.д., проф. С. Орус-оол
(Кызыл); ф.ғ.д., проф. Ш. Сарыбаев
(Алматы); док., проф. С. Турал (Анкара);
ф.ғ.д., проф. Б. Тухлиев (Ташкент); ф.ғ.д.,
проф. А. Тыбыкова (Таулы Алтай); ф.ғ.д.,
проф. М. Улаков (Налчик); ф.ғ.д., проф. М.
Черемисина (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Л.
Хребицек (Прага); ф.ғ.д., проф. Г. С. Кунафин
(Уфа); ф.ғ.д., проф. А. Шербак (Санкт-
Петербург).

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
e-mail: turkologi@mail.ru
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

**INTERNATIONAL KAZAKH-TURKISH
UNIVERSITY BY KH. A. YASAWI
MAGAZINE "TURKOLOGI"**

Owner

On Behalf Of the International Hoca Ahmad
Yasawi Kazakh-Turk University
Dr. Prof. Ualikhan Abdibekov
Dr. Prof. Musa Yıldız

Journal Administrator

Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK

Editor

Dr. Prof. Bakht Abjet

BOARD ON CONSULTANTS

Dr. Prof. Osman Horata (Ankara); Dr. Prof.
V. Abdibekov (Turkistan); Dr. Prof. M. Yıldız
(Turkistan); Dr. Prof. A. Yuvalı (Kaiseri); Dr.
Prof. A. Ahmatallyev (Bishkek); Dr. Prof. J. K.
Bakaşova (Bishkek); Dr. Prof. S. Bahadırova
(Nukus); Dr. Prof. D. Kydyralı (Astana); Dr.
Prof. B. Butanayev (Abakan); Dr. Prof. D.
Vasilyev (Moscow); Dr. Prof. Kamil Veliyev
(Baku); Dr. Prof. N. Egorov (Cheboksar); Dr.
Prof. M. H. İdelbayev (Ufa); Dr. Prof. V.
İllariyonov (Yakutsk); Dr. Prof. M. Zakyev
(Kazan); Dr. Prof. A. Kaydar (Almaty); Dr. Prof.
D. Kenjetay (Astana); Dr. Prof. İ. Kızlasov
(Moscow); Dr. Prof. N. Mahieddin (Cezayir);
Dr. Prof. H. Minnegulov (Kazan); Dr. Prof. K.
Musayev (Moscow); Dr. Prof. M. Mirzahmetov
(Almaty); Dr. Prof. M. Nureddin (Beyrut); Dr.
Prof. S. Orus-ool (Kyzyl); Dr. Prof. Sh. Saribaev
(Almaty); Dr. Prof. S. Tural (Ankara); Dr. Prof.
B. Tuhliev (Tashkent); Dr. Prof. A. Tıbıkova
(Gorno-Altay); Dr. Prof. M. Ulakov (Nalchik);
Dr. Prof. M. Cheremisina (Novosibirsk); Dr.
Prof. L. Hrebitsek (Praga); Dr. Prof. G. S.
Kunafin (Ufa); Dr. Prof. A. Sherbak (Saint-
Petersburg).

English redaction

Ainur Seitkhozhayeva

CONTACT

Research Institute of Turcık studies
Turkistan / KAZAKHSTAN
e-mail: turkologi@mail.ru
Press: Kh. A. Yasawi universiti's printing-hous
"Turan"

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ		
Бейсетаев Р.	Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілдері және сөздің буындық жүйесі / Traditional method of conversation Kazakhs and the system of word formation	5-15
Бекжан О.	Ежелгі Қаңлы мемлекетінің мәдениеті / Culture of the ancient state Kanly	16-30
Керімұлы Ә.	«Сүрме» сөзінің этимологиясы/ The etymology of the word surma	31-33
Ergöbek К.	Ezgiyle başlayan dostluk ezgisi/ Melody friendship	34-45
Көлбаева М.	Айтыштардың түрк тилдүү элдерде аралышы жана изилдениш абалы/On the propagation and study aityses in the Turkic peoples	46-50
Мәмбетов Қ.	Қазақ хандығы және жыраулар поэзиясындағы ел бірлігі / Kazakh Khanate and poetry zhyraus the unity of the country	51-59
ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ		
Салғараұлы Қ.	Ортақ танымға – бір тамшы ой (<i>Қазақтың халықтық ғұмырнамасы мен мемлекеттік тарихы жайында бірер сөз</i>) Drop thought in general knowledge (Word on the state description of the history and life of the Kazakh people)	60-66
Жолдасбаев С.	Сығанақ қаласы ашық аспан астындағы мұражайға айналуда/ Opening of the museum under the open sky fort "Syganak"	67-75
Ергөбек Ш.	Қазақ хандығы заманындағы құқық және оны зерттеудің зәрулігі/ Law and its necessity in the Kazakh Khanate	76-85
Әбушәріп С.	Ахмет Зәки Уәлиди Тоғанның қоғамдық-саяси қызметі / Social and political activity of Ahmet Zaki of Validi Togan	86-102
Соегов М.	Политический деятель нетрадиционной ориентации (<i>о жизни и деятельности Махмуда Тумаилова</i>)/The Politician of Nonconventional Orientation (<i>about life and activity of Mahmud Tumailov</i>)	103-110
Sartkojauly К.	Script on a silver bowl found the Zaamar burial chamber/Заамар жерлеу орнында табылған күміс тостағандағы жазу	111-116
Қаюмов А.	Жанубий Қозоғистон этник-маданий муҳитида туркий этник компонентлар (Қарноқ қишлоғи аҳолиси мисолида)/ Turkic ethnic components in the environment of ethnic and cultural environment of south Kazakhstan (on the example of the village of Karnak people)	117-125

МЕРЕЙТОЙ		
Еспенбетов А.С.	Қазактың дара ғалымы/ Individual scientist of Kazakhs	126-136
Ергөбек Қ.	«Қырық мысал» хикаясы.../ Story «Forty examples»	137-145
Керімұлы Ә.	Академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдар 90 жаста/ Academician Abdualı Turganbaiuly Kaidar 90 years	146-148
МИРАС		
Сыдықбеков Т.	Сабит ағаға құрмет/ Tribute to Sabit aga	149-159
СЫН		
Досыбаева А.	Даралай да, саралай да талдау/ Analysis and analysis of the points	160-166
Заңәділ Н.	Ясин Құмарұлының «Көшпелілер және орта жазық мәдениеті» атты монографиясы туралы / About monograph Yasin Kumaruly "Nomads and culture of the middle plains"	167-173

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ СӨЗДІҢ БУЫНДЫҚ ЖҮЙЕСІ / TRADITIONAL METHOD OF CONVERSATION KAZAKHS AND THE SYSTEM OF WORD FORMATION

Рысбек БЕЙСЕТАЕВ*

Түйіндемe

Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсіліне көп жылдық бақылау жүргізілді. Зерттеу нәтижесі тілімізде сөз ішінде буынның дыбыстық құрамының, осыған орай, сөздің (сөз тіркесінің) буындық құрылымының сөйлеу жылдамдығына байланысты, құбылмалы құбылыс екенін көрсетіп отыр. Еңбекте қазақ тіліндегі буын, буынды жіктеу және ұлттың әр түрлі ортада түрлі сөйлеу тәсіліне сай пайда болатын, сөздің буындық құрылымының құбылмалы қасиетіне сай буын үлгілері ғылыми тұрғыдан талданды.

Кілт сөздер: сингармонизм, буын, сөйлеу, буын үлгілері, дәстүрлі сөйлеу тәсілдері, буындық жүйе.

Abstract

A long-term observation of traditional styles of speech of Kazakhs. The results of the study show that the sound of the syllable and syllabic composition of words are the phenomena of non-permanent and depend on the rate of speech. The structure and classification of syllables, and impermanent syllabic composition of words that appear in a variety of styles of speech in front of a different audience. Lists and scientifically the Kazakh language-specific patterns of syllables.

Keywords: Synharmonism, syllable, speak, examples of syllables, traditional method of speaking, syllabic system.

Қазақ ұлты ежелден айшықты сөз өнерін жетік меңгерген әрі оны аса жоғары бағалаған халық. Айтпақ ойын аз сөзбен ұтымды жеткізуге шебер. Білдірмек ойын ұғынықты әрі тез жеткізу үшін сан-алуан сөйлеу тәсілін қолданады. Адам адам болған соң ықшамдауға, үнемдеуге және жеңілге ұмтылуы – табиғи заңдылық. Қазақ тілінде сөздің буындық құрылымы ұлттың сөйлеу тәсіліне сай әрқилы құрамды болып, келісті қалыптасқан.

Табиғаты сингармонизмге негізделген қазақ тілінде дыбыстар, әдетте жеке-жеке айтылмай, буын аралығында немесе ырғақтық топқа енетін сөздердің ара жігінде үйлесіп, өз-ара үндесіп келеді. Дыбыстардың бұл үндестігі анатомиялық және физиологиялық негізде жасалады да, ұлттың сөйлеу дағдысына сай қалыптасады. Профессор Ә. Жүнісбеков қазақ тілінде

СНС, к.б.н., «Национальный Центр Гигиены труда и профзаболеваний» МЗ РК, Лаборатория физиологии и гигиены умственного труда, Караганды-Казakhstan/ SNA, PhD, "National Center of Hygiene and Occupational Diseases" RK, Physiology and Hygiene brainwork, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: beisetayev@mail.ru

сөйлеу үстінде жалпы фонологиялық қызметті буын атқаратынын дәлелдеп шықты (Джунисбеков: 1987, 92; 1988. 46).

Қазақ тілінде буындар сөз (ырғақтық топқа енетін сөздер) құрамында, тіліміздің сингармонизм құбылысына орай үндесіп, сөздің (ырғақтық топтың) тұтас бір деммен әрі бір ырғақпен айтылуына қызмет етеді. Сондықтан, халқымыздың үндестікке негізделген жеке сөзді, ырғақтық топқа енетін сөздерді бір деммен, бір ырғақпен айту дағдысын қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілі дейміз. Бұл – біздің тілдің қышпақтық дара белгісі.

Ұзақ жылдар бойы жүргізілген ұлттың сөйлеу тәсілдерін бақылаудың әрі талдаудың нәтижесі сөз ішінде буынның дыбыстық құрамының және осыған орай, сөздің (ырғақтық топтың) буындық құрылымының, сөйлеу жылдамдығына байланысты, құбылмалы құбылыстар екендігін көрсетіп отыр. Осы бақылаудың нәтижесінде аңғаратынымыз: бүгінгі буынды жіктеу жүйеміз, ұлттың әр түрлі ортада сөйлеу кезінде, сөз ішінде пайда болатын буындарға сай келмейді. Өйткені, буынды жіктеу ұлттың сөйлеу дағдысына негізделмей, тіліміздің жазу жүйесіне сай жасала салынған.

Балалардың үш тобының (10-12 айлық сәбилердің тілі шығар алдында тілдерін қозғау қалшы, 2-3 және 5-6 жасарлар) тіл оралымдары және сөзді дыбыстау тазалығы көңіл қуантарлық. Ал, үлкендердің тілі, негізінен, ауытқуы көп, қоспасы одан да көп, шұбарланған тіл. Кейбіреу сөз ішінде екпін қойып сөйлеуді жетістік санайды. Бұдан шығатын қорытынды: қазақ тілі генетикалық тұрғыдан құрып кетпеген, тек ұлы орыс халқы тілінің "игілікті әсерінен" шұбарланған тіл. Тіліміздің осы ерекшелігінің біраз қыр-сырын қарастыруды мақсат тұттық.

I-бөлім. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілдері және буын.

1. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілдері. Ұлтымыздың сөйлеу дағдысына назар аударсақ, соның ішінде ерекше өзгешеленіп тұратын үш түрлі дәстүрі бар: көпшілік (салтанатты) ортада нақтылап сөйлеу, күнделікті тұрмыс-тіршілікте өз-ара пікір алысу және кейбір ойын тыңдаушыға жылдам айтып жеткізу.

Халқымыздың осы, көңіл аударарлық, үш түрлі сөйлеу тәсілін шартты түрде, салтанатты ортада сөйлеу, қалыпты сөйлеу және шапшаң сөйлеу деп атаймыз. Әрбір сөйлеу тәсілінің өзіне тән сөйлеу жылдамдығы болады. Сондықтан, аталған тәсілдерге сай келетін сөйлеу жылдамдығын баяу, қалыпты және шапшаң сөйлеу дейміз.

Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілінің жоғарыда аталған үш түрінің мәні мына төмендегідей.

1. Салтанатты ортада сөйлеу – баяу сөйлеу. Қазақтың салтанатты ортада, алқалы мәжілісте, торқалы тойда айтпақ ойын нақтылап, айқын жеткізу үшін қолданатын сөйлеу тәсілі. Бұл тәсілдің ерекшелігі: сөздің әдеби тілдік құрылымы толық сақталып айтылды.

2. Қалыпты сөйлеу. Ұлтымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілікте өзара пікір алысатын, ұғынысатын қатынас құралы ретінде пайдаланатын сөйлеу

тәсілі. Орташа жылдамдықпен сөйлеу. Бұл тәсілдің ерекшелігі: мағынаға нұқсан келтірмейтін кейбір дыбыстар түсіріліп айтылады.

3. **Шашпаң сөйлеу.** Адамның білдірмек ойын тез жеткізу үшін қолданатын сөйлеу тәсілі. Бұл тәсілге тән ерекшелік: сөйлеу кезінде мағынаға нұқсан келтірмейтін барлық дыбыс (кейде толық буын) түсіріліп, сөз ықшамдалып айтылады.

Сөздің салтанатты сөйлеу тәсіліне (баяу сөйлеу) сай келетін буындық құрылымын – бастапқы буындық құрылым, ал буынның дыбыстық құрамын – бастапқы дыбыстық құрам деп атаймыз. Бұл – бірізділік үшін қолайлы. Қазақтың әр түрлі ортаға лайық сөйлеу тәсілдері және олардың нормасы туралы көптеген мағлұмат профессор Р.Сыздықованың еңбегінде жан-жақты берілген (Сыздықова: 1995, 120).

2. **Буын және қазақ тілінде буынды жіктеу.** Қазіргі қазақ тілінде буын, буынның дыбыстық құрамы, сөздің буындық құрылымы және олардың сөйлеу барысында дыбыстық өзгерістерге ұшырауы секілді ұғымдар, бір қарағанда түсінікті көрінгенімен, күні бүгінге дейін толық шешімі табылмаған, әлі табиғаты ғылыми тұрғыдан анықталып болмаған мәселелердің бір тобы. Сондықтан, буын және буынды жіктеу, талдау туралы ойымызды ортаға салмақпыз.

Ертеректегі анықтамаға сай "фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын" буын дейміз. Тілімізде буындар әр түрлі сөзді (сөз форманы) және ырғақтық топқа енетін сөздерді айту барысында пайда болып, өзінің дыбыстық құрамын кейде сақтап, енді бірде айтарлықтай дыбыстық өзгерістер пайда болады.

Тілімізде бар делінген буынның алты түрі жеке-жеке топ болып жіктелген. Дұрысы – оларды аз ғана топқа жинақтап, ал сол топ ішінде әрқайсысының дара ерекшеліктерін талдап көрсету.

Буын және буынға байланысты басқа да ұғымдарды талдаудағы көптеген ала-құлалықтардың түп-тамыры, міне, осы буындарды талдау мен жіктеудегі жіберілген олқылықтарда деп білуіміз керек.

Қазақ тілінде буынды жіктеу былай болуы керек: бірінші – ортақ жалпы қасиеттеріне орай үлкен аз ғана топқа бөліп жіктеу, екінші – сол топтардың ішінде жеке белгілері бойынша талдау.

Тілімізде буындардың өз-ара немесе басқа қосымша морфемалармен үндесіп байланысуы, негізінен, олардың соңғы дыбысының акустикалық сыйпатына байланысты болады. Міне, буынның осы қасиетін негізге алсақ және соны дауыстыға аяқталатын буынның қарқынды ашық, ал дауыссызға бітетін буынның келте дыбысталатынын еске алсақ, онда қазақ тілінде буынды ашық және жабық деп, негізгі екі топқа жіктеуге болады. Буынды бұлай жіктеу, нақтылы болмағанымен, кейбір еңбектерде бұрында жалшылама айтылған (Аханов: 1993; Бейсетаев: 1998). Қазақ тілінде осы уақытқа дейін қолданылып келген, буынды алтыға бөліп жіктеу, енді буынның жеке белгілерін көрсететін, ішінара талдау болуы тиіс.

Сонымен, қазақ тілінде, құрамындағы дауысты және дауыссыз дыбыстардың орналасу ретіне қарай, буынның негізгі екі түрі бар: ашық және жабық.

Соңы дауысты дыбысқа аяқталған буынды ашық буын деп атаймыз.

Соңы дауыссыз дыбысқа аяқталған буынды жабық буын деп атаймыз.

Және бір ескеретін жай, осы уақытқа дейін қолданылып жүрген буынды жіктеу тіліміздің жазу жүйесіне ғана негізделген, ал айтудағы сөйлеу жылдамдығына байланысты сөз ішінде пайда болатын кейбір буын үлгілері мүлде ескерілмей келді. Бұл – тілімізге айтарлықтай қиянат.

Буынның дыбыстық құрамын өрнектеу үшін, оның құрамындағы дауысты дыбысты, шартты түрде А, ал дауыссыз дыбысты В әріштерімен белгілейміз. Дыбыстық құрамына қарай ашық буын жеке дауыстыдан немесе дауыссызға басталып, дауыстыға аяқталып тұрады. Тілімізде сөйлеу барысында кездесетін ашық буын түрлері мыналар:

А – жеке дауыстыдан тұратын буын. Сөз (ырғақтық топтың) басында ғана қолданылады;

ВА – дауыссыз және дауысты дыбыстардың тіркесіп айтылуынан жасалатын ашық буын үлгісі. Жеке сөздің (ырғақтық топтың) өн бойында кездесе береді;

ВВА – қос дауыссыз және дауысты дыбыстардың тіркесіп айтылуынан пайда болатын буын түрі. Қалыпты және пашпаң сөйлеу барысында қысаң дауыстылардың редуциялануы нәтижесінде пайда болады. Сөздің барлық шенінде көрініс табады. Тіліміздің жазу жүйесінде ескерілмейді.

Дыбыстық құрамына қарай жабық буын дауыссыз дыбысқа аяқталып тұрады. Қазақ тілінде сөйлеу кезінде пайда болып, қолданылатын жабық буын түрлері мыналар:

АВ – дауысты және дауыссыз дыбыстардан жасалатын буын үлгісі. Сөздің (ырғақтық топтың) басында ғана кездеседі;

АВВ – дауысты және қос дауыссыз дыбыстардың тіркесіп айтылуынан жасалатын буын түрі. Сөздің (ырғақтық топтың) басқы буыны ғана бола алады;

ВАВ – дауыссыз, дауысты және дауыссыз дыбыстардың тіркесіп айтылуынан пайда болатын бітеу буын үлгісі. Сөздің кез-келген жерінде қолданыла береді;

ВАВВ – дауыссыз, дауысты және қос дауыссыз дыбыстардың тіркесіп дыбысталуынан жасалатын күрделі буын түрі. Сөздің өн бойында кездесе береді;

ВВАВ – қос дауыссыз, дауысты және дауыссыз дыбыстардың тіркесіп айтылуынан жасалатын күрделі буын үлгісі. Негізінен, қалыпты және пашпаң сөйлеу барысында, қысаң дауысты дыбыстардың редуциялануы нәтижесінде пайда болады. Сөздің барлық шенінде пайда бола береді. Тіліміздің қазіргі жазу жүйесінде ескерілмейді.

Сонымен қоса, бұл күрделі буын үлгілері, баяу сөйлеу барысында, ырғақтық топтағы сөздерді үндестіріп айтуда да пайда болады. Мысалы: ме-

найт-тым (мен айттым), **о-лайт-ты** (ол айтты), **о-нұлт** (он ұлт), **бс-сөрт** (бес өрт).

Қазақ тілінде сөйлеу кезінде пайда болатын буын түрлерінің ерекшеліктері мыналар:

- 1) бір буын бір дауысты дыбыстың негізінде жасалады;
- 2) бір буында төрт дыбыстан артық болмайды;
- 3) бір буында екі дауыссыз дыбыс қатар келе береді; бұлар **ВВА**, **АВВ**, **ВВАВ**, **ВАВВ** буын үлгілерінде кездеседі;
- 4) бір буында үш дауыссыз қатар тұра алмайды, осыған орай, сөз басында екі дауыссыздан артық келмейді.

Түрік тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде, буын (сөз) басында қос дауыссыз дыбыстың кездесетіні туралы бұрын да айтылған (Поливанов: 1968, 36-47; Дмитриев: 48-56; 57-71; Райымбекова: 1990, 117-118). Түріктанушы ғалымдар Е.Д.Поливанов, Н.Н.Дмитриевтер түрік тілдерінде сөз басында қос дауыссыз кездесіп қалатынын аңғарған (Поливанов: 1968, 239-240; Дмитриев, 285). Сол секілді, қазақ тілін зерттеуші ғалым М.А.Райымбекова сөз басында **бл** (блек), **бр** (брак), **кт** (ктап), **кл** (клем), **шп** (шпақ), **пс** (псір) секілді қос дауыссыздың қатар келетінін эксперимент жолымен көз жеткізгенін айтқан болатын (Райымбекова: 1990, 98).

Бұл аталған құнды еңбектер тіліміздің төл табиғатын аша түспек. Жоғарыда буынды жіктеуде келтірілген, бірақ тіл білімінде ескерілмей келген, кейбір күрделі буын үлгілерінің тілімізде шынайы көрініс екендігінің дәлелі.

Біз жүргізген қазақтың сөйлеу тәсілдерін бақылаудың нәтижесі көрсеткендей, **ВАВВ**, **ВВАВ** күрделі буын үлгілері сөздің кез-келген жерінде пайда бола береді.

Сөз басында қос дауыссыз дыбыс, сөздің бірінші буынындағы дауыстының редуциялануы нәтижесінде пайда болады.

3. Қазақ тілінде буын ішінде келетін дауыссыз дыбыстар тіркесімі. Тіліміздің жазу жүйесінде ескерілмей, ал күнделікті тұрмыс-тіршілікте қалыпты және шашпаң сөйлеу барысында қолданылып жүрген **ВВА**, **АВВ**, **ВВАВ**, **ВАВВ** күрделі буын үлгілерінің құрамында қос дауыссыз дыбыс үнемі қатар келіп отырады. Бұлар буынаралық келетін дауыссыз дыбыстар тіркесімін үйлестіретін, тіліміздің ассимиляция заңына бағынбайды. Үндесу табиғаты мүлде бөлек тіркестер.

Бұлардың екі үлгісі туралы: түрік тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде, үш дыбысты тұйық буын мен төрт дыбысты бітеу буынның соңындағы қатар келген екі дауыссыздың ең соңғы дыбысы қатаң, ал оның алдындағы дыбыс үнді болып келуі шарт. Мысалы: **ант**, **ұлт**, **өрт**, **бұлт**, **тарт**, **қант** т.б. делінген (Бейсетаев: 1998, 242). Енді, осы буын үлгілерінің дыбыстық құрамына зер салып, дыбысталуын байқасақ, олардың тіліміздің жазу жүйесінде неліктен қолданылатынына көзіміз жетеді.

Буын ішінде келетін дауыссыз дыбыстар тіркесінің алдыңғысы үнді, ал соңғысы қатаң болуы шарт. Егер осы талап орындалса, онда аталған дауыссыздар тіркесі бар сөздер, ырғақтық топтың құрамында, баяу сөйлеу

барысында еркін дыбыстала береді. Тіліміздің жазу жүйесінде қолданылып жүрген АBB және BABB буын үлгілеріндегі сөздердің құрамындағы дауыссыздар тіркесі осы талапқа толық сай құрылған.

Бұдан шығатын қорытынды: қазақ тілінде күрделі BBA, ABB, BBAB, BABB буын үлгілеріндегі сөздер немесе құрамында аталған буындары бар көп буынды сөздер, ырғақтық топтың құрамында еркін дыбысталу үшін, буын ішінде келетін тіркестің ішкі сыңары үнді, ал шеткісі қатаң болуы шарт. Бұл – баяу сөйлеу барысындағы дыбысталуға қойылатын талап.

Адам күнделікті тұрмыс-тіршілікте, негізінен, қалыпты немесе шашпаң сөйлейді. Сөйлеуші өз ойын аз сөзбен ұтымды жеткізу үшін, мағынаға нұқсан келтірмейтін, көптеген дыбыстарды (буындарды) түсіріп айтады. Екінші сөзбен айтқанда, айтушы үнемді сөйлейді, нәтижесінде сөз ішінде күрделі буын үлгілері пайда болады. Тілімізде бар сан-алуан сөздің ықшамдалған нұсқаларындағы, буын ішінде келетін дауыссыздар тіркесінің үнемі үнді-қатаң болып, жұптасып келуі мүмкін емес. Десек те, сол ықшамдалған буын үлгілеріндегі сөздер тілімізде қалыпты дыбысталады әрі құлаққа жағымды естіледі.

Біз жүргізген бақылаудың нәтижесінде байқағанымыз: бірдей (BBAB және BABB) буын үлгісіндегі бір сөздер баяу, екінші сөздер қалыпты, үшінші сөздер шашпаң, ал кейбір сөздер өте шашпаң сөйлеу барысында ықшамдалып әрі дыбысталауда құлаққа жағымды естіледі. Енді бір сөздер мүлде ықшамдалмайды, өйткені олардың құрамындағы буын ішінде келетін дауыссыз дыбыстар тіркесі тілімізде еркін дыбысталмайды.

Осы айтылғандардың негізінде жасалатын алғашқы тұжырым: қазақ тілінде буын ішінде қатар келетін дауыссыз дыбыстардың тіркесу мүмкіндігі, олардың сөз (ырғақтық топ) құрамында еркін дыбысталып, құлаққа жағымды естілуімен айқындалады. Ал, әр түрлі дыбыстық құрамдағы тіркестердің ырғақтық топта дыбысталу мүмкіндігі, айтушының сөйлеу жылдамдығына тікелей байланысты.

BBAB үлгідегі сөйлеу жылдамдығына қарай әрқилы дыбысталау, төрт топтағы буындардың дыбыстық құрамы, негізінен, төмендегідей болып келеді.

1. Баяу сөйлеуде еркін дыбысталаушы дыбыстық құрам:

Сөздің баяу сөйлеуде еркін дыбысталаушы дыбыстық құрамы			
үнді	үнді	дауысты	кез-келген
ұяң	үнді	дауысты	кез-келген
үнді	ұяң	дауысты	кез-келген
қатаң	үнді	дауысты	кез-келген

2. Қалыпты сөйлеуде еркін дыбысталаушы дыбыстық құрам:

Сөздің қалыпты сөйлеуде еркін дыбысталаушы дыбыстық құрамы			
қатаң	үнді	дауысты	кез-келген

қатаң	ұяң	дауысты	кез-келген
ұяң	үнді	дауысты	қатаң
үнді	ұяң	дауысты	қатаң
ұяң	ұяң	дауысты	қатаң

2. Шашпаң сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрам:

Сөздің баяу сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрамы			
қатаң	ұяң	дауысты	қатаң
ұяң	қатаң	дауысты	қатаң
қатаң	қатаң	дауысты	үнді

4. Құрамындағы дауыссыз дыбыстар бірыңғай қатаңдар болса, ондай күрделі буындар тілімізде кейде дыбысталаып, кейде дыбысталмайды. Ал, аталған құрамдағы ВВАВ буыны бар көп буынды сөздер, кейбір жағдайда, тілімізде мүлде дыбысталмайды. Сөзіміз дәйекті болу үшін, аталмыш үлгідегі, әр түрлі дыбыстық құрамы бар, бір буынды сөздердің дыбысталу мүмкіндіктерін салыстырып көрейік.

1. Баяу сөйлеу барысында еркін дыбысталатын, ықшамдалған бір буынды сөздер:

Сөздің баяу сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрамы			
бастапқы нұсқа		ықшамдалған нұсқа	
мынау	мүрүн	мнау	мрүн
былай	жылай	блай	жлай
мығым	нығыз	мғым	нғыз
пырыл	тыным	прыл	тным

2. Қалыпты сөйлеу барысында еркін дыбысталатын, ықшамдалған бір буынды сөздер:

Сөздің қалыпты сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрамы			
бастапқы нұсқа		ықшамдалған нұсқа	
шыным	пырын	пным	прын
тызыл	қызыл	тзыл	қзыл
ғылым	жырық	ғлым	жрық
нығыз	мыжып	нғыз	мжып
быжық	жығыш	бжық	жғыш

3. Шашпаң сөйлеу барысында еркін дыбысталатын, ықшамдалған бір буынды сөздер:

Сөздің шашпаң сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрамы			
бастапқы нұсқа		ықшамдалған нұсқа	
тығыл	қыбыр	тғыл	қбыр
бытыр	жытыр	бтыр	жтыр
тықыр	сықыр	тқыр	сқыр
тықыр	сықыр	тқыр	сқыр

4. Өте шашпаң сөйлеу барысында ғана еркін дыбысталатын, ықшамдалған бір буынды сөздер:

Сөздің өте шашпаң сөйлеуде еркін дыбысталатын дыбыстық құрамы			
бастапқы нұсқа		ықшамдалған нұсқа	
қышық	қысық	қшық	қсық
қытық	кітап	қтық	ктап

Қазақ тілінде буын ішінде қатар келетін дауыссыз дыбыстардың тіркесу мүмкіндігі, олардың құрамында дауыс (үн) жетімділігіне байланысты. Сондықтан, буын ішінде келетін дауыссыз дыбыстар тіркесінің дыбысталу мүмкіндігін сөйлеу жылдамдығына және олардың құрамында дауыс (үн) жетімділігіне орай талдаймыз.

Қарастырылып отырған алғашқы топтағы ықшамдалған **мнау**, **мрұн**, **блай**, **жлай**, **мғым**, **нғыз**, **прыл**, **тным** сөздерінің ішінде келетін **мн**, **мр**, **бл**, **жл**, **мғ**, **нғ**, **пр**, **тн** тіркестерінің құрамында дыбыстауда үн жеткілікті. Сондықтан, олар баяу сөйлеудің өзінде еркін дыбыстала береді. Қос үнді дыбыстың тіркесі бар **мнау** сөзі ерекше жеңіл дыбысталса, ал **пр**, **тн** тіркестері бар **прыл**, **тным** сөздері сәл қиындау айтылады. Бұл келтірілген сөздерді дыбыстау, тіліміздің жазу жүйесінде орныққан **қант**, **сарғ**, **күрг** сөздерін дыбыстаудан әлде қайда жеңіл.

Екінші бапта келтірілген барлық сөздер (**пным**, **прын**, **тзыл**,..., **жғып**) қалыпты сөйлеуде жеңіл дыбыстала береді. Сөйлеу мәдениеті жоғары адамдар, бұл сөздерді баяу сөйлеу барысында да еркін айта береді. Үшінші бапта келтірілген ықшамдалған **тқыр**, **сқыр** сөздерін дыбыстау елеулі қиындық келтіреді. Десек те, сөйлеу жылдам-дығының артуына байланысты, бұл сөздер еркін дыбысталады. Қалған сөздер шашпаң сөйлеу үстінде жеңіл айтыла береді.

Сөз білетін, сөзге шебер адамдар **қшық**, **қсық**, **қтық** сөздерін, шашпаң сөйлеудің өзінде, жеңіл айта береді. Ал, сөзге орашалақ адамдар бұл сөздерді өте шашпаң айтып, тез-тез қайталаған кезде ғана еркін дыбыстай алады. Әсіресе, тілдері шұбарланып үлгермеген 5-6 жасар балалар, бұл сөздерді айқын дыбыстай береді.

Осы келтірілгендердің ішінде ең жеңіл дыбысталатыны **мынау** сөзі. Бұл – оның құрамында үш бірдей үнді дыбыстың болуынан. Баяу сөйлеуде, керісінше, **мынау** деп айту қиын.

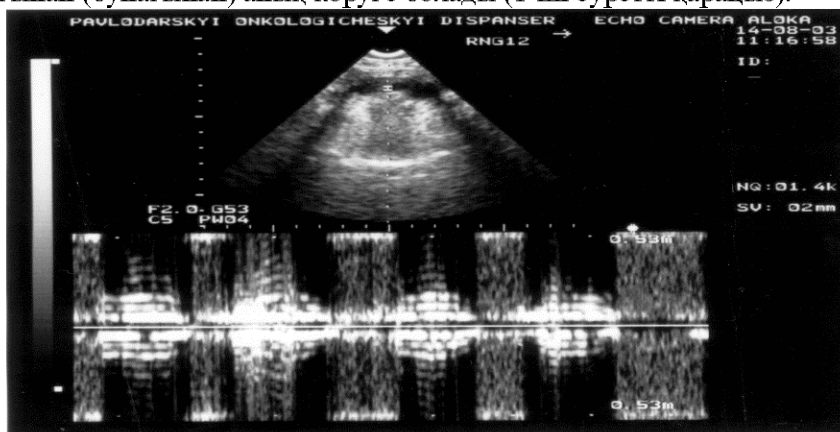
Осы келтірілген сөздердің ішінде ең қиын дыбысталатыны **қтық** ықпамдалған нұсқасы. Бұл – оның құрамында үш бірдей шұғыл қатаң дыбыстың болуынан. Ал, **қтық** сөзін дыбыстау **қтық** сөзін дыбыстауға қарағанда жеңілрек. Бұл – қатаң шұғыл [ц] дыбысының құрамында, [т]-ға қарағанда, үн көптігінен.

Көп буынды сөздердің құрамында **ВВАВ** үлгідегі буын сөз басында, ал **ВАВВ** үлгідегі буын сөз соңында келгенде, тұтас сөз жеңіл дыбысталады. Екінші сөзбен айтқанда, қазақ тілінде буын ішінде келетін қос шұғыл қатаң дауыссыз сөз басында немесе сөз соңында келгенде, көп буынды сөз еркін дыбысталады. Мысалы: **тқыр-латп** (тықырлатып), **қтық-та-ма** (қытықтама). Тіліміздің сөйлеу-жазу жүйесінде күнделікті қолданылып жүрген сөздердің **АВВ**, **ВАВВ** күрделі буын үлгісінде қалыптасуы, осы себепті болса керек.

Қазақ тілінде сингармониялық құрылымға сай буынның арнайы екі үлгісі болады: **CVCC** и **CCVC**. Бұларда: **V** – дауысты, ал **C** – дауыссыз дыбыстың латынша белгісі. Осы символикаға сай, қазақ тіліндегі буынның негізгі түрлері мыналар:

- 1) **CVCC** – (қарқ, шарт, жарқ, шерг, кент, серт, ...);
- 2) **CCVC** – (қрық, шрак, жрөк, крөк, тлек, блек, ...);
- 3) **VCC** – (ант, айт, арт, ерт, ырт, ірт, өрт, ұрт, ...);
- 4) **CCV** – (кра, кре, крө, кле, шре, тле, тре, мне, ...);
- 5) **CVC** – (тат, тэт, тет, тыт, тіт, тот, төт, тұт, түт, ...);
- 6) **VC** – (ат, эт, ет, ыт, іт, от, өт, ұт, үт, ...);
- 7) **CV** – (та, тә, те, ты, ті, то, тө, тұ, тү, ...);
- 8) **V** – (а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү).

Қазақ тілінде сингармониялық құрылымға сай буынның сөз ішінде арнайы орны болады. Сол қалыптасуды Абайдың **Ө-ЛӨҢ-СӨЗ-ДҮҢ** өлең шумағынан (бунағынан) анық көруге болады (1-ші суретті қараңыз).

1-ші сурет. Абайдың **Ө-ЛӨҢ-СӨЗ-ДҮҢ** өлең шумағының буындық құрылымы.

Келтірілген шағын шумақ тілімізде буын ішінде келіп дыбыстардың, бунақ ішінде келіп буындардың тіркесімінің басқа тілден өзгеше, тіркесу табиғаты бөлек тіркесім екендігін көрсетіп отыр. Бунақ ішінде келетін буындар тіркесімі тіліміздің гармонизация-темперация заңына бағынады: буынның түрлі дыбыстық құрамына қарамай, олар біркелкі созылымды дыбысталады. Тұтас буынның дыбысталуында дыбыстың созылуында ауытқу жоқ. Бұл – қазақ тілінің төл ерекшелігі. Сонымен қоса, барлық буынаралық үзілістің шамасы да бірдей. Тұтас сөздің дыбысталуында буынаралық ауытқу жоқ. Әр түрлі буындық үлгідегі көп буынды сөздердің дыбысталу ерекшеліктері, осы еңбектің келесі бөлімдерінде, жан-жақты қарастырылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, жеке буынның, буын ішінде келетін дыбыс тіркесімінің, сөз ішінде келетін буын тіркесімінің қазақ тіліндегі ерекшеліктері мыналар:

1) жеке буын ішінде келетін дыбыстар тіркесімі тіліміздің гармония заңына бағынады;

2) олардың өз-ара тіркесу мүмкіндігі құрамындағы дыбыстарда дауыс (үн) жетімділігіне байланысты;

3) сөз ішінде келетін буындар тіркесімі тіліміздің гармония және температура заңына бағынады;

4) сөз ішінде буындардың тіркесу тіркесу мүмкіндігі айтушының сөйлеу жылдамдығына байланысты;

5) олардың өз-ара тіркесу мүмкіндігінің айқындаушысы – құрамында аталмыш тіркестері бар буындардың сөз (ырғақтық топ) құрамында еркін дыбысталуы және құлаққа жағымды естілуі.

Сөздің пашпаң сөйлеу барысында пайда болған ықпамдалған нұсқасы дыбысталуға мағына айқындығын сақтауы шарт.

ӘДЕБИЕТТЕР

Айғабылов А. (1995) *Қазақ тілінің морфонологиясы*. – Алматы: Санат. –136 б.

Акбаев Ш.Х. (1986) *О причинах редукции в тюркских языках //Советская тюркология*. № 3. –С. 56-71.

Аханов К. (1993) *Тіл білімінің негіздері*. – А.: Санат. –496 б.

Бейсетаев Р. (1998) *Қазақ тілінде жалаң дауыссыз түрінде келетін қосымшалар туралы*. – Қарағанды: ОҚ. № 19.

Байчұра У.Ш. (1959) *Звуковой строй татарского языка*. Ч.І. – Казань: –276 с.

Гаджиева Н.З. (1973) *Глухое начало слова в тюркском языке //Советская тюркология*: № 4. – С.107-115.

Джунисбеков А. (1987) *Просодика слова в казахском языке*. –Алма-Ата: –92 с.

- Джунисбеков А. (1988) *Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. АДД.* –Алма-Ата: – 46 с.
- Дмитриев Н.К. *Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках* //В сб. – М.: ИСГТЯ. – Ч. I. – Фонетика. – С. 48-56.
- Дмитриев Н.К. *Двойные согласные в тюркских языках* //В сб. М.: ИСГТЯ. – Ч. I. – Фонетика. – С. 57-71.
- Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. (1962) *Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика.* – Алматы: Ғылым.
- Қалиев Б. (1984) *Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы.* – Алматы: Наука.–125 с.
- Поливанов Е.Д. (1968) *Субъективный характер восприятия звуков языков. /В кн. «Статьи по общему языкознанию».* – М.: – С. 36-47.
- Райымбекова М.А. (1990) *Стечение согласных в начальной позиции казахского слова* //Тюркская фонетика-90, I Всесоюзн. конф. 26-28 ноября. Тезисы докладов. –Алма-Ата: – С. 117-118.
- Севортян Э.В. (1995) *Фонетика турецкого литературного языка.* – М.: Изд. АН СССР.– 275 с.
- Сыздықова Р. (1995) *Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары.* –Алматы: –120 бет.
- Старостов Л.Н. (1953) Об ударении в турецком языке //Труды военного и-та ИЯ. – Москва. № 2. –С. 85-96.
- Татубаев С. (1979) *Редукция, протеза, апакопа в казахской речи и пении* //Советская тюркология: Ч.І. № 4. –С. 117-125.
- Трофимов М.И. (1978) *Фонетические процессы в слоге в современном уйгурском языке.* – Алматы: Наука. –С. 117-125.

ЕЖЕЛГІ ҚАҢЛЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ МӘДЕНИЕТІ / CULTURE OF THE ANCIENT STATE KANLY

Орынбай БЕКЖАН*

Түйіндемe

Қаратаудың күнгей бетіндегі тарихи қалалық топонимдердің арасында соңғы буыны **НАҚ** болып келетін атаулар өзінің ежелгілігімен ерекшеленеді.

Тіліміздегі *керней*, *сырнай* сөздерінің түпкі төркіні *қарнақ*~ *сырнақ* түбірлері деп білеміз. Ал *қар* // *сыр* сөздері – *мар* // *мұр* (мүйіз) сөздерінің сәйкестүрлері. Мұндай тұжырымдар *қарнақ* // *сырнақ* сөздері көне заманда “мүйіз екі” (қос мүйіз) мағынасын білдіргенін байқатады. Осындай қолданыс – *қарнақ* > *қарнағ* > *қарнай* // *қарнай* > *керней*; *сарнақ* > *сарнағ* // *сырнағ* > *сырнай* – араб тіліне “қарнайни (екі мүйіздің)” болып енген деуге болады. Қолданыла келе *қарнақ* // *сырнақ* сөздеріндегі *нақ* сөзі де “іші қуыс зат” (*нақ* > *нағ* > *нау*(а); *нақ* > *нағ* > *най* “сыбызғы”) мағынасын иеленгені аңғарылады.

-Нақ, -кент морфемаларының шығу төркіні туралы екінші пайымға зер салсақ, ежелгі Қаңлы және одан арғы мемлекеттердің қалалары *Қарнақ*, *Шорнақ*, *Йүтнек*, *Шобанақ*, *Ташанақ*, *Сығанақ* болып, қазірге дейін аталып келеді. Тағы бір осыдан кейінгі түркіше көне атаулар *Құмкент*, *Саудакент*, *Өзкент*, *Жанкент*, *Сүткент*, *Манкент* сияқты болып келеді. Бұлардың соңындағы **КЕНТ** атты бөлігі ел, халықтың тұрғын жайы деген мәнді білдіретін сөз екені белгілі. Ал *нақ* сөзінің тап сондай елді-мекен деген мағынасын ешбір түркі халықтарының сөз қорынан кездестірмейміз. Соған қарағанда бұл сөз өте ежелгі заманда қолданылып, кейін оның орнын басқа сөзқолданысы иемденген тәрізді.

Кент сөзінің көне қолданысы **ҚАНТ** екені мәлім. Осы сөзді керісінше оқысақ, **ТНАҚ** болып шығады. Бұл жоғарыдағы *Қарнақ*, *Шорнақ* атауларындағы **НАҚ** сөзі емес пе, тек олардағы **Т** дыбысы уақыт өте келе қысқарған. Яғни, ежелгі заманда бұл қалалар *Қартнақ*, *Шортнақ*, *Йұқтнақ* болып айтылған.

2002 жылдың 21 мамырында филол. ғ. д. Али Аббас Чинар мен тарих ғ. к. Зікірия Жандарбек Маңғыстау облысында ғылыми экспедицияда болып келді. Экспедиция өзінің алдына қойған мақсатын түгел орындап, 4 маусым күні табысты оралды. Экспедицияның үлкен олжасы, түркология ғылымына қосылған жаңалық, Ералиев ауданындағы «Ерсарының қайрағы» деген жердегі көне түркі күлбіз (руна) жазуы бар үлкен сынтасты табуы болды. «Ерсарының қайрағы» деп сол сынтас аталады екен. Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліппімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады: Транскрипциясы: **Қа НҚ еЛРі**. Аудармасы: **Қаңлы елі** (тура мағынасы : **Қаңқ елі**).

Күлтөбе қала орнынан табылған жазуларды үлкен жазу және кіші жазулар деп бөлгенбіз. Үлкен жазу деп ҚЛП – IV (Күлтөбе – IV) жазуын айтсақ, қалған жазулары көлеміне қарай кіші жазулар болып саналады. Солардың ішіндегі кірпіш сынығының және жазу көлемінің ең кішісі деп саналғаны – Күлтөбе – V жазуы. Жазуда күлбіз әліппімен 25 таңба жазылған. Мағынасы «ежелгі ата-бабалар құрған ел мен жер – алып, ақ» деген мәндерді білдіреді.

Кілт сөздер: Қаңлы, күлбіз, нақ, кент, Күлтөбе.

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philology, International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmad Yasawi University, Senior research, Research Institute of Turkology, Turkistan-Kazakhstan. bekor53@mail.ru

Abstract

There is also another etymology morphemes *-nak*, *-kent*. For example, the names of the cities of ancient Turkic states are called as *Karnak*, *Shornak*, *Uignek*, *Shobanak*, *Tashanak*, *Syganak*. And there is another group of cities, which are called as *Kumkent*, *Saudakent*, *Ozkent*, *Zhankent*, *Sutkent*, *Mankent*. Morpheme **KENT** we know the value as "town". On the contrary *nak* morpheme has no such explicit value. In connection with these assumptions we can assume that the word was used in ancient times as it is replaced by another word.

We know that the words of Kent solid option is **KANI**. Expect that the word Kant ancient than Kent. If we read the word from the end to the initial letter, then the word is converted to the word **TNAK**. This word reminds us morpheme **NAK**, in the names of *Karnak*, *Shornak*, with a change in the sound of *T* will diminish with time. That is, in those ancient times the city was called as *Kartnak*, *Shortnak*, *Iuktnak*.

In the 4th June 2002, the scientific expedition doctor of Philology Abbas Ali Cinar and candidate of Philology Z.Zhandarbek returning from Mangistau region successfully. The main success and the news is that they have found a runic inscription on a stone pillar in the area "Ерсарының қайрағы" in the area named "Yeraliyeva." Called "Ерсарының қайрағы" at the beginning of the name of that stone pillar. The inscription is written on top of the pillars in the runic alphabet, large, with deep carving. Title composed of three digits. Transcription: Kank Eli. Translation: Kanly Eli (State Kangly) (direct value: Kank Eli (State Kank)).

We shared the writings found from Kultobe large and small. On the inscription refers - KLT - IV (Kultobe IV). And the rest were called small, due to the small size ihmim. Among them are the size of the smallest inscription was considered an inscription - Kultobe - V. The inscription written in runic alphabet of 25 characters. Reading the inscription in the ancient language, "Land and country, created by the ancient ancestors - great, honest and transparent".

Keywords. Kanly, kulbezik, nak, kent, Kultobe.

1. Қала топонимдеріндегі **-нақ**, **-кент** морфемаларының шығу тегі

Қазақстанның Қаратау-Сырдария аймағында өмір кешкен Ежелгі Қаңлы мемлекеті туралы мәлімет б.д.д. III ғасырдан бастау алады. Ал осы мемлекет атауын алған этноним Оғыз қаған жазба ескерткішінде кездесетіні белгілі. Кейбір зерттеуші ғалымдар Оғыз қағанды Афрасияб-Алып Ер Тоңамен теңестіреді. Осы тұрғыдан қарастырғанда Алып Ер Тоңаның өмір сүрген дәуірі б.д.д. III ғасырдан да арғы бірнеше ғасырға тереңдейді деген ойды біз де құптаймыз.

Қаратау-Сырдария аймағындағы ежелгі тарихи елді-мекендерді белгілеген картаны (Подушкин: 2000, 23) қарасақ, 385 ескерткіш орнын көреміз. Бұлардың ең ежелгілерінің қатары Қаратаудың теріскей бетінде тау жотасын бойлай орналасқаны байқалады. Ал күнге бетіндегі тарихи қалалық топонимдердің арасында соңғы буыны **НАҚ** болып келетін атаулар өзінің ежелгілігімен ерекшеленеді. Мысалы, *Қарнақ*, *Шорнақ* тәрізді елді-мекен атаулары ежелгі заманнан қазірге дейін сақталған.

1) Керней, сырнай сөздеріндегі **-нақ/-най** морфемаларының мағынасы туралы. Араб тілінде *муһіз* сөзі "қарн(ун)" болып айтылады. Біздің тұжырымымыз бойынша бұл сөз араб тіліне түркі тілінен ауысқан. Тілімізде

керней, сырнай сөздері музыкалық аспап атауы ретінде қолданылатыны аян. Бұл сөздердің түпкі төркіні *қарнақ~ сырнақ* түбірлері деп білеміз. *Нақ* сөзінің “екі” деген мағынасы бар. Ал *қар // сыр* сөздері – *мар // мұр* (мүйіз) (Бекжан: 2003, 96-108) сөздерінің сәйкестүрлері. Мұндай тұжырымдар *қарнақ // сырнақ* сөздері көне заманда “мүйіз екі” (қос мүйіз) мағынасын білдіргенін байқатады. Осындай қолданыс – *қарнақ> қарнағ> қарнай // карнай> керней; сарнақ >сарнағ//сырнағ> сырнай* – араб тіліне “қарнайни (екі мүйіздің)” болып енген деуге болады. Мұндағы *нақ* “екі” сөзінің араб тіліндегі екілік санау жүйесімен сәйкес келуі өз алдына жеке зерттеуді қажет етеді. Яғни, араб тілі мен түркі тілінің көне заманнан байланысатынын көреміз. Қолданыла келе *қарнақ // сырнақ* сөздеріндегі *нақ* сөзі де “іші қуыс зат” (*нақ> нағ >нау(а); нақ >нағ >най* “сыбызғы”) мағынасын иеленгенін аңғаруға болады. Мұндай тұжырымдар Түркістан қаласының маңайындағы көне *Қарнақ, Шорнақ* қала атаулары да осы *мүйіз* және *музыкалық үрмелі аспап* мағыналарына жақын мәннен туған деген ой түюге ықпал етеді. Қаратаудың басындағы *Домбыра, Сырнай* атты жер атаулары осы тұжырымға дәлел болатындай.

2) **-Нақ, -кент морфемаларының шығу төркіні туралы екінші пайым.** Ежелгі Қаңлы және одан арғы мемлекеттердің қалалары *Қарнақ, Шорнақ, Йүгнеқ, Шобанақ, Ташанақ, Сығанақ* болып, қазірге дейін аталып келеді. Тағы бір осыдан кейінгі түркіше көне атаулар *Құмкент, Саудакент, Өзкент, Жанкент, Сүткент, Манкент* сияқты болып келеді. Бұлардың соңындағы **КЕНТ** атты бөлігі бізге етене, мағынасы қалыптасқан, ел, халықтың тұрғын жайы деген мәнді білдіретін сөз екені белгілі. Ал *нақ* сөзінің тап сондай елді-мекен деген мағынасын ешбір түркі халықтарының сөз қорынан кездестірмейміз. Соған қарағанда бұл сөз өте ежелгі заманда қолданылып, кейін оның орнын басқа сөзқолданысы иемденген тәрізді.

Кент сөзінің көне қолданысы **ҚАНТ** екені мәлім. Осы сөзді керісінше оқысақ, **ТНАҚ** болып шығады. Бұл жоғарыдағы *Қарнақ, Шорнақ* атауларындағы **НАҚ** сөзі емес пе, тек олардағы **Т** дыбысы уақыт өте келе қысқарған. Яғни, ежелгі заманда бұл қалалар *Қартнақ, Шортнақ, Йүктнақ* болып айтылған. Түркі тілдеріндегі дауыссыз дыбыстар бірінің орнына бірі қолданыла беретін сәйкес дыбыстар болып саналады. Соған орай *Қартнақ* сөзіндегі **Н** дыбысының орнына **Ш** дыбысын алмастырып қойсақ, *Қартшақ* болып шығады. Ал **Т**-ның алдына **О** дыбысын орналастырсақ, **ҚАРОТШАҚ** сөзіне айналады. Сонда *Қарнақ* сөзінің екінші бөлігі *отпақ // очақ // опак* деген мәнді білдіргені айқындалады. Тіліміздегі **ЖАЙНА, ЖАЙНАҚ** сөздері мәнделс, түбірлес саналады, бұлардың **ЖАЙ** деген түбірі найзағай мәніндегі **ЖАЙ** сөзі деп білеміз. Тілімізде бұл сөз *оттай жайна, күндей жайнады* тәрізді болып қолданылады. Соған қарағанда ежелгі заманда **ОТНАҚ // ЖАЙНАҚ** сөздерінің қолданысы қалыпты жайт болып саналғаны аңғарылады.

Отпақ лексемасындағы **ШАҚ** сөзі мен **ЖАҚ** морфемасы сәйкес және мағыналас түбірлер. Бұларды **ДАҚ// ТАҚ** деп те айтуға болады. Сонда *отнақ// отпақ// оттақ* түбірлері сәйкес, мәнделс сөздер болып шығады. *Оттақ* сөзінен *отақ> отағ> отау* сөзі туған. **ОТАУ** – үй, мекен деген мәнді білдіретіні аян.

Сарыұйғыр тілінде осы сөзбен тектес ОҒУҚ сөзі сақталған, оның мәні *әулет, ру* мағыналарын білдіреді. Бұл да бір отаудан тараған деген ұғымдардың бір сілемі. Сонымен ОТНАҚ сөзінің түйіні *мекен* деген ұғымды білдіретіні анықталды. Ең алғашқы айтылған Қаротнақ сөзіндегі О дыбысы екі жағындағы А дыбысының әсерінен Ы дыбысына өзгереді. Соңында ҚАРЫТНАҚ сөзіндегі қатар тұрған ЫТ дыбыстары да қысқарып, ҚАРНАҚ тұлғасы қалыптасады.

Осы өңірде орналасқан, ежелгі заманда соңғы бөлігі ТҚАН болып айтылған көне қала да бар. Ол бәрімізге белгілі, Түркістаннан 20 шақырымдай жердегі көне қала, қазір де үлкен елді-мекен ИҚАН (БҢЙҚАН). Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерде осы қала ЙТҚАН болып жазылып қалған. Біздіңше, бұл біздің этимологиямызды дәлелдейтін бірден-бір, ежелгі заманнан сақталған дәйек-дәлел болып табылады. Бұның алдындағы БҢЙ ежелгі ҰЙ (//ҰЙ) сөзінен өзгерген нұсқа болуы ықтимал. Бұл сөз ежелгі заманда ҰЙН//ҰЙН болып айтылатыны күлбізік (руна) жазулы ескерткіштерде сақталған (Бекжан: 2006, 218-233). БҢЙТҚАН атауы ежелгі БҢЙТНАҚтан метатезалық құбылыс бойынша өзгерген, одан кейінгі өзгеріс бойынша БҢЙҚАНТ аталып, қазіргі БҢЙҚАН атауына түскені аңғарылады. Сонда ҰЙТҚАН атауының мағынасы ҰЙ-ОШАҚ болып шығады. Кейінгі елді-мекендердің ҚАНТ-КЕНТ болып аталуы осы БҢЙТНАҚ> БҢЙТҚАН> БҢЙҚАНТ> БҢЙҚАН өзгерісінен басталған болуы да мүмкін жайт.

Қарнақ атты ежелгі қала Мысыр елінде де болған, қазіргі орнында тас сарайлары мен бағаналары сақталған. Бұны біз жай кездейсоқ ұқсастық емес, нақты тарихи қарым-қатынастың әсер-ықпалы деп білеміз. Осы тұрғыдан алғанда біздің тарихи қаламыз Қарнақтың жасы екі мыңнан да ары тереңдеп кетеді. Егер қазіргі пайымға сәйкес Қарнақтың салынғанына 2000 жыл болды десек, онда ол кезде бұл аймақта Ежелгі Қаңлы мемлекетінің өркендеп тұрған дәуірі болатын. Ол елдің мәдениеті жайындағы мәліметтер археологиялық қазбалардан аз да болса, саз дегендей мөлшерде табылып келеді.

Қаңқ (қаңқ// күңк// йаңқ – *кун* деген мағынаны білдіреді) сөзі туралы мәліметтер ең ерте кездегі “Авеста”, “Махабхарата”, Фирдаусидің “Шахнамасы”, Әбілғазының “Оғызнамасы” (Маргулан: 1997, 39-44) секілді жазбаларда және қытайдың тарихи деректерінде келтіріледі. Маңғыстау жазуындағы *қаңқ елі // ілі* тіркесінен *қаңлы* ел аты фонетикалық өзгерістер нәтижесінде – *қаңқ ілі > қаңқылы > қаңқылы > қаңғылы > қаңылы > қаңлы* қалыптасқан. Оғызнамада да *қаңлы* сөзінің өзгерісі дәл осылай беріледі. Бірақ *қаңқылы* “арбалы” мағынасындағы сөз түрінде беріледі. -Лы, -лі жұрнағының пайда болу уақыты XV ғасырдан кейін деуге болады, орқұн ескерткіштеріндегі *іні+лі, ечү+лі, бег+лі* (КТү 6), *Бөк+лі* (КТү 4) сөздері қате оқылған, дұрысы *іні+ліг, ечү+ліг, бег+ліг, Бөк+ліг* болып жазылғаны анықталды. Бұл жұрнақтың одан арғы дәуірдегі кейші *-лұқ, -лук, -лық, -лік* тұлғасында болатын. Егер Оғыз қаған өмір сүрген уақытты шамамен I ғасыр деген күнде *қаңқлұқ* сөзі VII – VIII ғасырға дейін-ақ *қаңлұқ // -лық* болып қалыптасып қойған болар еді. Бұл Оғызнамадағы *қаңлы* атауының шығу төркіні туралы аңыздың ойдан шығарылғанын дәлелдейді.

Қаңлы мемлекеті жөніндегі пікірлерінде ғалымдардың көпшілігі (Маргулан: (1997, 39-44), (*Қазақтың көне тарихы*. 1993, 58), (Байпаков, К.М., Елеуов: 2002, 56) Қытай мәліметтеріне сүйенеді. Онда қытай зерттеушісі мемлекет атын *Кангюй* деп жазғаны айтылады. Мұнда бір көңіл аударатын мәселе қытай сөздеріндегі *юй*, *юе* морфемаларының түркі сөздеріндегі *л* (іл, ел, ал, ұл, үл) дыбысына сәйкес қолданылуы деуге болады. Мысалы, *кюе* “Күл (тегі)” *тюкюе*, “түрк елі”, *юебань* “ұлы бан”, *юечжи* “ұлы жүз”. Сол сияқты *кангюй* де “канг елі” болып транскрипцияланады. Бұл сөз болып отырған *қанк елі* тіркесінің дұрыс оқылғанын дәлелдейді. Қытай деректерінде қаңлы елінің бес бөлікке бөлінетіні, билеушісінің *Битянь* қаласында тұратыны айтылады. Ал *Битянь* қаласы *Лоюени* елінде болғаны айтылған (Байпаков, К.М., Елеуов: 2002, 56). *Лоюени* сөзін А.Н.Бернштам *үлүғ ене* деген мағынаны білдірген (Маргулан: 1997, 39-44) деп түсіндіреді. Біздіңше, бұл *үлүғ йанк* деген тіркестен туған. *Йанк қанк* атауының екінші нұсқасы. *Кангюй* аумағы үшке *Үлүғ Йанк*, *Орта Йанк*, *Кіші Йанк* болып бөлінген тәрізді. М.Қашқари *Йәкен* деген қала атын келтіреді (Қашқари: (1993, 16). Бұл *Йанкенттен* қысқарған атау болуы керек. *Йанкент* атауын ғалымдар *Янгикент* сөзінен туған деп қате түсіндіріп келді. Бұл, біздіңше, *Йанккент* “қаңлы қаласы” деген атаудан туған. *Қанк елінің* астанасы *Битянь* – Отырардың маңайындағы көне *Көк Мардан*, *Пышық Мардан*, *Күйік Мардан* қалаларының бірі. Бұл қалалар археологтар тарапынан жақсы зерттелген деуге болады (Байпаков, Подушкин: 1989, 28-78). Археологтардың мерзімдеуі бойынша V-VII ғасырға жататындары *Көк Мардан* мен *Пышық Мардан* (бұлардың төменгі қабаттары әлі зерттелмеген), ал *Күйік Мардан* I-XIV ғасырларға жатқызады. *Күйік* сөзі *кунк* атауынан өзгерген болуы ықтимал: *қанк*~*кунк*> *күнік*> *күйік*. Қытай тілінде *р* айтылмағандықтан *Мардан*//*Бардан*//*Бартан* атауын *Битянь* түрінде жазғаны байқалады.

2. Маңғыстау және Күлтөбе-V күлбізек жазба ескерткіштерінің оқылымы

Көне түркі күлбізек әліпшімен жазылған жазбалардың Қазақстан аймақтарында да табылып жатқаны мәлім. Біз оларды бес аймаққа бөліп атау керектігі (Бекжан: 2003, 96-108) жөнінде пікір білдірген болатынбыз. Сонда Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарына қарайтын аймақты Сырдария жазбалары деп атауды ұсынған едік. Жалпы бұл Қаратау-Сыр өңірінде жазылған жазба ескерткіштер негізінен Қаңлы мемлекеті өмір сүрген дәуірге сәйкес келетіні аян. Дегенмен, одан бұрынғы сақ жазулары да алда табылуы мүмкін. Ал VIII ғасырдағы көне түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардың табылуы сиректеу болуы ықтимал. Өйткені бұл араб жиһадшыларының кезеңіне сәйкес келеді. Сол кезден бастап түркі-араб, түркі-соғды (ұйғыр) жалғаспалы жазуына көшу үрдісі басталғаны белгілі. Қаңлы мемлекеті тұсындағы күл жазуларды санасак, қазір оннан асып қалады. Бұлар Сырдария жазулары (Аманжолов: 2003, 237) деп бөліп көрсеткен А. Аманжолов еңбегіндегі үш жазу (біреуі даулы болғандықтан қосылмады), Түркістан-Шаға өңірінен табылған жазулар мен белгі-таңбалар (Тұяқбаев: (2001, 514-525) тоғыз құмырада бейнеленген және Арыс өзені бойындағы Қаракөшпек

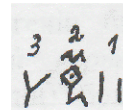
қала-төбесі мен Шардара маңынан табылған екі құмырадағы 11. (Қожа: 2001, 534-541) көне қаңлы күл жазулары. Сонымен бірге Маңғыстаудан табылған сынтастағы Сенек жазуы мен Арыс өзені бойындағы Күлтөбеден табылған жеті жазуды қоссақ, барлығы – 21 жазу болып шығады. Бұлардың ішінен біз бұрын А. Аманжолов бірінші Сырдария жазуы деп көрсеткен (Аманжолов: 2003, 239) күлбізек жазуы (Бекжан: 2005, 83) мен Маңғыстаудан табылған Сенек жазуларын (Бекжан: 2003, 3-19) оқып, мағыналарын ашқан болатынбыз.

1) Батыс Қазақстаннан табылған Маңғыстау жазуының мағынасы. 2002 жылдың 21 мамырынан бастап бір айға дейінгі мерзімде Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Ғылым Орталығы Түркология ғылыми – зерттеу институты ғылыми қызметкерлер, Түркия азаматы, филология ғылымдарының докторы Али Аббас Чинар мен тарих ғылымдарының кандидаты, ясауитану бөлімінің меңгерушісі Зікірия Жандарбекті Маңғыстау облысына ғылыми экспедицияға жіберді. Экспедицияның негізгі мақсаты ясауитануға қатысты материалдар жинау болды. Экспедиция өзінің алдына қойған мақсатын түгел орындап, 4 маусым күні табысты оралды. Экспедицияның ясауитану материалдарына қосымша үлкен олжасы, түркология ғылымына қосылған жаңалық, Ералиев ауданындағы «Ерсарының қайрағы» деген жердегі көне түркі күл жазуы бар үлкен сынтасты табуы болды (суретті қараңыз). «Ерсарының қайрағы» деп сол сынтас аталады екен.

Сынтас Сенек ауылынан Қызылсайға бара жатқан жолдың орта шамасында, жолдан батысқа қарай қиыстау жерге орналасқан екен. Тас аса қатты тас емес орташа қаттыға жататын құм (қайрақ) тас болса керек (көрушілердің айтуы бойынша орысша *песчаник* аталады). Биіктігі 2,5-3 м жұмыр, баған тас. Суретке қарағанда тастың диаметрі төменнен жоғарыға қарай қысқара беретіні байқалады. Төмендегі диаметрі 1-1,5 м шамасында. Жаңа өзеннен Қызылсай, Сенекке дейін 35-40 км жобасы болып қалады. Тас баған бұрын жерде құлап жатқан. Оны 1980-90 жылдар аралығында бірнеше азаматтар тұрғызып қойған. Астына кімдер тұрғызғаны және уақыты жазылған. Бірақ экспедиция қызметкерлері оны жазып алуды қашерден шығарып алған.

Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліпшіімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады:

Транскрипциясы: Қа НҚ еЛҒі

Аудармасы: Қаңлы елі (тура мағынасы : Қаңк елі)

1. **НҚ** таңбасы Еуропадағы көне түркі жазуларының ішінде Волга-Дон жазуында кездескен. С.Я.Байчоров (Байчоров: 1989, 90-91) бұл таңбаның мағынасы **Қ** дауыссызы болып табылатынын дәлелдегені белгілі. Қос сызықтың біреуі ұзынша, екіншісі қысқалау болып келеді. Волга-Дон жазуында оң жағындағысы ұзынша болатыны байқалады. Бұл жазуда керісінше сол жағындағысы ұзындау. Мұндай варианттық айырмашылықтар күл жазуында кездесе беретіні аян. Таңба енесей (Бекжан: 2001) жазуында, үшінші іле жазуында (Бекжанүбірі: 1998, 123) да **Қ** мағынасында қолданылған. Енесей жазуындағы (Е-88) таңбаның сол жағындағы сызық ұзыншалау болса, Іле-3 жазуындағы таңбаның оң жағындағысы ұзындау. Бұл жағынан енесей жазуы мен Маңғыстау жазуы сәйкес келеді.

2. **◆, ◇, ✕, ⋈, ⊙, ⊖, ⊕**. Бұлардың дыбыстық мағыналары ғылымда толық ашылмаған болатын. Таңбаларының ұқсастығына қарай бұл таңбалар **◆ ш, ⊙ нт** және **ң** болып оқылып келді. Кейбір орхон ескерткіштерінде **⊙** бұл таңба **нт** (*Мойын Чор, Ырық бігіг* т.б.) болып оқылатыны да рас. Ал енесей жазуларында біздің анықтауымыз бойынша бұл таңбалар күл жазуларындағы алтыншы **нқ** (**не, нк-нт**), **нқ** (**не, нк-нқ**) бірігіпкі дауыссыздары болып саналады. Осы таңбалардың **ң** болып оқылуына **саңун** **》》УҰ** (Е-48), (*саңқун*) **》》⊙Ұ** (Е-24) және **бұң** **У》У** (Е-26), (*бұңк*) **⊙》У** (Е-7) сөздерінің белгілі **У** **ң** және белгісіз **⊙** **нқ** таңбаларымен қатар жазылуы ықпал еткен. Ал шындығында бұл таңбалар **нқ** немесе **нқ** болып оқылуы керек еді.

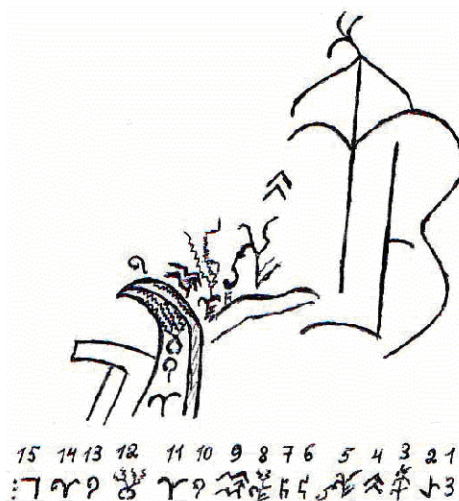
3. **У** жіңішке **ЛҒ** таңбасы. Бұл таңба көне түркі күл жазуларының бәрінде де кездеседі. Енесей жазуында *ел* (*мемлекет, ел-жұрт*) мағынасындағы қолданыста жиі жазылған. *Ел* және *іл* түрінде екі вариантта да қолданылған. Е-1 (Малов: 1952, 11) (Васильев: 1983, 82) ескерткішінде алдында **✕** **Е** таңбасы қосылып жазылған: **У》У✕** **ЕЛҒІМЕ** (еліме(нен)).

2) **Күлтөбе-V жазба ескерткішінің оқылымы**. Күлтөбе қала орнынан табылған жазуларды үлкен жазу және кіші (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 3-31) жазулар деп бөлгенбіз. Үлкен жазу деп КЛГ – IV (Күлтөбе – IV) жазуын айтсақ, қалған жазулары көлеміне қарай кіші жазулар болып саналады. Солардың ішіндегі кірпіш сынығының және жазу көлемінің ең кішісі деп саналғаны – Күлтөбе – V жазуы. Ол туралы А.Н. Подушкин (Подушкин:

2005, 133-139): «Бесінші бөлік те цитадельдің жақын маңындағы Арыс өзенінің құмды-балшықты табанынан 1, 8 м шамасындағы тереңдіктен құмыра сынықтарымен бірге табылған. Оның өлшем-көлемі (размер) 2 x 2 см, қалыңдығы 1 см. Бұл сынық та көне замандағы сындырылған үлкен қып-таблицаның бөлігі. Онда У кескінді бір таңба және үш толық емес таңба бар» дейді.

Біздің зерттеуіміз бойынша КЛТ – V ескерткішінде 15 таңба жазылған. Оның бесеуі үлкен таңбалар да, қалған оны майда әріптер. Он бес таңбаның бесеуі (3, 5, 8, 9, 12) – күрделі графемалар да, қалған оны – жалқы таңбалар. Күрделі графемалар бөлшектенгенде 15 жай таңбаларға бөлінеді, сонда ескерткіште барлығы 25 таңба жазылғаны белгілі болады. Үлкен таңбалар алғашқы, яғни, оң жақта жазылған үш таңба, ортадағы J^2 (18- таңба) және шеткі ЛШ (25- таңба) таңбалары. Майда таңбалар үлкен J^2 таңбасының үстіне және терең ойылған төменгі сол жағына жазылған. Жазудың қолсызба көшірмесін келтірейік:

Транскрипциясы: аНЧа ҰЛ⁴ҰҚ⁴, еР² ҮЧ⁴ аГ¹а ӨР⁴ еЛ²і, аҚ, аРТ, ӨК⁴Ө, аС¹ыЗ, ӨР⁴, ҰҚ⁴Ұ ад¹а-й²е еЛ²і, аС¹ыЗ-аС¹ыЗ Й²еР²і – алп!

Аудармасы: Сонша үлүк, ер, үш АТА өр елі, ақ (қосымша мағынасы: таза, жоғары), арғық (артқан), мақтаулы, үлгілі, өнөгөлү (қосымша мағынасы: наихатшы, кеңесші), дана, асыл, өр (қосымша мағынасы:ер), ұлы АТА-ЙЕ елі, асыл-асыл ЖЕРІ – алып!

Күлтөбе – V жазба ескерткішінде дауыстылардың таңбалары қолданылмаған. Дауыссыздардың он алтысы қолданылған. Тоғызыншы нөмірдегі Қ таңбасы Күлтөбе – IV жазуында қолданылғаны белгілі. Он екінші С¹ таңбасының екі ирек сызықтың түйісуі арқылы бейнеленуі, оның *өзенді, суды* ишаралауы жайындағы мәні ежелгі замандағы сурет жазудан бастау алғаны (Бекжан: 2005, 83) ең алғаш Шардара жазуы туралы еңбегімізде айтылды. Яғни, бұл АС¹ болып оқылатын алғаш пиктографиялық, кейін идеографиялық таңба болып қолданылудан туған әріп. Ас сөзі көне дәуірде *өзен, көл, су* мағыналарында қолданылған өнікті сөз болған. Бұл сөз ең алғаш Есік жазуында (Бекжанүбірі: 1993; 1995; 2006) кездесті. Онда жіңішке дыбыстық таңбалармен ЕС болып жазылған. Біз алғашында АС² деп оқыдық. Кейінгі түзетпелерімізде ЕС² деп таңбалардың өз мағынасымен оқып жөннедік. Жуан С¹ таңбасындағы ирек жылғаны бейнелейтін сызықтар КЛТ – V ескерткішінің өн бойында түгел салынған. Келесі өзгешелігі бар таңба 20, 22-ші 3 таңбасы. Бұл таңба қошқар мүйізге ұқсата салынған, екі С¹ таңбасының бір 3 таңбасына түйісуіне сәйкес салынған таңба. Ол әрі күрделі графема болғандықтан осылай бейнеленген. РТ таңбасы жайында Күлтөбе – IV ескерткіші туралы жұмыста айтылды. ЛП бірігіпкі дауыссызы жөнінде де арнайы еңбек (Бекжан: 2005, 83) жазылды. Бұл таңба жартылай таңбаланды ма, жоқ әлде бүтін қыш-таблица сындырылғанда екіге бөлінді ме деген сауалға жауапты біз қыш-таблицаны қолға ұстап арнайы зерттеген соң табатын боламыз. Жалпы біздің қазіргі оқып отырған таңбаларымыздан да көп жазу алда белгілі болуы ықтимал жайт екені күмәнсіз. Өйткені біз бір ғана фотосуретті ғана пайдаланып отырмыз.

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

к-с (3; л²-у (2; өр-е (1 = с² (5) [2]. 4-7-7 (3; р²-т (2; 4-8-7-7 (1 = ж (3) [1]
 .д¹-зз (2; 4-8-4-7 (1 = ж (9) [4]. өр-е (3; 2-т (2; с¹-з (1 = ж (8) [3]
 .з-с (4; с¹-з (3; 2-с (2; с¹-з (1 = ж (12) [5]

ЖАЛҚЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ТҮПНҰСҚАСЫ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

КЛТ-V ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ТАҢБАЛАР			
1	д ¹ -зз (1)	4	у-к-у-т (2)
2	д ² -з (2)	5	у-к-у-т (1)
3	к-с (1)	6	л ² -у (2)
		7	т ¹ -т (1)
		8	р ² -т (2)
		9	с ¹ -з (3)
		10	ж-т (2)
		11	н-з (1)
		12	р-т (1)
		13	лп-зт (1)
КЛТ-V ЖАЗУЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ТАҢБАЛАРЫ			
1	у-л-у-т (1)	2	өр-е (2)
3	у-у-т (1)		

Ескерткіштегі арнайы сөз етуді қажет ететін екінші нөмірдегі біз қазір ҰЛ⁴У деп алғаш оқып отырған таңбамыз ең бірінші Есік жазуында (Бекжанүбірі: (1993, 47-49; 1995; 2006), одан кейін Шу – 2 ескерткішінде (Бекжан: 2005, 97-103) қолданылған. Есік жазуында біз бұл таңбаны жіңішке Л² таңбасы мағынасында ЕЛ деп оқыған болатынбыз. Шу -2 ескерткішінде бұл таңбаның алдында күл әлішіндегі теріс түсірілген < Ұ таңбасы болғандықтан әріпті еріндік үндестікпен ұл(ү) деп оқып едік. Кейінгі зерртеулер нәтижесі бұрынғы тұжырымға түзету енгізуді қажет етіп отыр. Шындығында біз теріс жазылған Ұ деп оқыған таңбамыз теріс жазылған Қ (9-шы) таңбасы болып шықты. Бұл Күлтөбе жазулары оқылғаннан кейін белгілі болды. Бұрын бұл таңба бізге беймәлім болатын. Бұл таңба Қ таңбасы болса да, бұдан кейінгі (2-ші) таңба ҰЛ⁴ болып оқылатыны осы КЛТ – V жазба ескерткішіндегі таңбасының мағынасы анықталған соң мәлім болды. КЛТ – V ескерткішінде де бұл таңбаның алдында дауысты дыбыстың таңбасы жазылмаған. Ал бұдан кейінгі күрделі графеманың құрамында ҰҚ⁴ таңбасы келтірілген. Сондықтан біз бұл таңбаны ҰЛ⁴ (Ұ) деп оқыдық. Осы себептен енді Есік жазуындағы таңбаны да ҰЛ⁴У деп оқу керек деген ой туды. Көне дәуірдегі мүшел жылында Лу (Исқақов: 1980, 255) деп айдаһарды айтқан болуы ықтимал. Өйткені ұлудың мағынасын Қазақстанның өзінде *балық* деп атау ұшырасады. Мүшел жылын түркілерден қабылдаған моңғолдар бұл жылды ЛУУ (айдаһар) десе, ал қытайлар ұлу жылын ЛУН (айдаһар) (Исқақов: 1980, 266] деп атайды. Ғалымдардың көпшілігі мүшел жылы түркілерден шыққан деген пікірді қолдайды. Олай болса, ұлу жылының мағынасы көне дәуірде «айдаһар» болған, кейін *айдаһар*, *аждаһа* секілді сөздер ол сөзді тілден ығыстырған болуы мүмкін. Қырғызстаннан табылған Сирия жазулы ескерткіштерде «Лу жылы» (Малов: 1959, 76) деген сөз тіркесі ұшырасады. Оны С.Е. Малов *айдаһар* деп аударған. Негізінде мүшелдегі ұлу жыл атының мағынасы қазақ тіліндегі кішкене мүйіз қабыршақты, сулы жердің жәндігі емес сияқты көрінеді. Бұған келешек жұмыста арнайы тоқталатын боламыз.

КЛТ – V ескерткішінде қолданылған ерекше таңбалардың бірі ӨР⁴ (7-ші) таңбасы. Бұл таңба да Есік жазуында қолданылған. Оны біз Р² таңбасының бір нұсқатүрі болар деп, еР² деп оқығанбыз. Шу – 2 ескерткішінде де осылай оқылды. Тек осы КЛТ –V ескерткішінде үшінші рет ұшырасқаннан соң бұл таңбаның да өзгешелігі бар деп, Р² таңбасының ерін буындық түрі деген шешімге келдік. Әзірше үш ескерткіште де қазақ тіліндегі ӨР сөзінің мағынасын білдіреді деп ұйғарып отырмыз. Бұл сөздің өр (упрямый, гордый, несгибаемый) 20. (*Қазақша-орысша сөздік*: 2001, 659) мағынасына қоса ер (герой, мужественный) мағынасын да білдіретінін ескертеміз.

Бесінші таңба – ҮЧ⁴ болып оқылатын әріп. Ол алғашында үш санын білдіретін сан белгісін білдірген, әріп таңбасына кейін ауысқан тәрізді. Бұл таңба ең алғаш Есік жазуында қолданылған. Оны біз әуелгіде Қ (бап тоқ) деп

оқыған едік. Кейінгі түзетпе жұмысымызда оны ҮЧ⁴ (Бекжан: 2006, 157) деп (баш түч) өз мағынасына сай өзгерттік. Бұл таңба үш санын белгілеуден пайда болғаны айқын сезіледі. Күлтөбе – IV жазуында сандарды нүктелер, сызықшалар арқылы белгілеуі анықталғаны мәлім. Мысалы, 4 саны төрт сызықшамен белгіленсе, үш саны үш сызықшамен белгіленген. Олай болса КЛТ – V ескерткішіндегі ҮЧ⁴ таңбасы жазу таңбасына айналған үш (3) сан белгісінен өрбігені анық. Ч, БЧ³, АЧ³, ГЧ³ (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 3-31) таңбаларының осы ҮЧ⁴ таңбасынан бастау алғаны, тектестігі көзге айқын көрініп тұр. Бұл таңба да көне түркі күл жазуы таңбаларының тегі ежелгі суреттаңбалық (пиктография) және сөзтаңбалық (идеография) дәуірден бастау алғанын толық дәлелдейтін таңба-белгі екені аян. ҮЧ⁴ таңбасы бірінші күрделі графема құрамында қолданылған. Онда ҰҚ⁴Ү таңбасының жоғарғы ұшы дулыға тәрізденіп салынған да, ҮЧ⁴ таңбасы дулығаның шапағы түрінде бейнеленген.

Ескерткіште үч сөзінен кейін ата болып оқылған Т¹ таңбасы қолданылған. Бұл таңба негізінен Талас, Енесей ескерткіштерінде кездеседі. Ата сөзі Онгин ескерткішінде және енесей ескерткіштерінде (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 15-16) қолданылған. Мағынасы қазіргі қазақ тіліндегі ата (әкенің әкесі) сөзінің мағынасымен бірдей. Ескерткіште ата сөзінің сәйкес нұсқасы аД¹а сөзі де кездесті. Бұл сөз жуан Д¹ (16- шы) таңбасы арқылы жазылған. С.Е. Малов ата, ада сөздерінің орта ғасыр ескерткіштерінде (Малов: 1951, 354, 361) қатар қолданылғанын көрсетеді. Т¹, Д¹ және С¹ таңбалары Күлтөбе – IV жазуында қолданылмаған. Бұл тұрғыдан КЛТ – V жазуындағы осы таңбалар КЛТ – IV үлкен жазудағы таңбалардың кемістігін толықтырады.

аС¹ыЗ сөзінде қолданылған З (13, 20, 21- ші) таңбалары лигатураға және екі С¹ таңбасына ортақтастырыла жазылғандықтан, өз алдына ерекшелендіріле әрі оюға ұқсастырыла таңбаланған тәрізді. Дегенмен жалшы З таңбаларына сәйкес келеді. Ескерткіште А.Н. Подушкин «У кескінді толық таңба» деген таңбамыз қыш-кестенің (таблица) ортасына үлкен әрі терең етіп ойылған Л² таңбасы. Жоғарғы екі апаның қиылысынан төменгі бөлігінің оң жағы тік ойылған да, сол жағы жайпақтала, төменгі тұсы жалпая ойылған. Дәл осылай Л² таңбасына маңыз беріле ірі етіп жазылған тағы бір ескерткіш – Шу – 2 (Бекжан: 2005, 97-103) ескерткіші. Бұл таңбалардың екеуі де еЛ² болып оқылады. Екеуінде де ел-мемлекеттің күштілігі, қуаттылығы, салтанаттылығы және материалдық-рухани байлығына сәйкес таңбаға мән беріле, дүние жүзіндегі теңдессіздігіне, мәңгілікке сай сипатталады.

Шу – 2 ескерткішіндегі қуатты да айбынды ел Ыз елі болса, КЛТ – V жазбасындағы ел – Үш Ата мен олардың тегі жеке Ата-Ие елі. Біздің болжамымыз бойынша бұл үш ата – қазақ шежіресіндегі Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс аталары. Мұнда Бекарыс пен Жанарыстың есімдері алмасып келетіні бар. Қазіргі шежіре бойынша Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз аталады. Ал жеке Ата-Ие шежіредегі Арыс – Алаш – Қазақ болып түрліше аталатын түп-тегіміз деп пайымдаймыз. Біздіңше бұл үш ата Оғұз қағанның ұлдары Күн, Ай, Жұлдыз деп санауға толық болады. Күлтөбе – IV жазуы

туралы мақаламызда қазақ атауын **құнқсақ// қаңқсақ** > **қайсақ** > қазақ, **қазсақ** > қазақ болып қосарластыра қолданудан шыққан деген тұжырымды ұсынған едік. Бұл бір нұсқа болып қала береді. Қазір КЛТ – V ескерткішіндегі үш атаның тегі бір Ата-Ійе деген мәліметке сәйкес Қазақ этнонимі **Құз//Қаз+оқ(ы)** біріккен сөз немесе сөз тіркесінен туған деген тұжырымға табан тірейміз. **Қаз+оқ//Қаз+ақ(ы)** сөздеріндегі **оқ//ақ** сөздері *ұл, ұрпақ* мәндерін білдіреді. КЛТ – IV жазуы туралы мақалада келтірілген **Құнқ, Сақ//Сар, Құз** атауларының мағыналары да Оғұз қаған ұлдарының атымен сәйкес келеді: **Құнқ** – **Күн, Сақ//Сар** – **Ай, Құз** – **Жұлдыз**. **Сар** сөзі **Ай** мағынасында моңғол тілінде қолданылады. **Құз** сөзінің мағынасы келешекте толық ашылатын болады. Оғұз (қаған) атауы **Құз** сөзінен өзгерген.

Оғыз қаған туралы әр түрлі әдебиеттерде деректер келтірілген. Қ. Өмірәлиев (Өмірәлиев: 1988, 84-85) соларды салыстырып талдайды. Оның пікірінен сол кездегі «кеңестік» идеологияның ізі анық байқалады. Яғни, түркілердің тегі Нух пайғамбарға апарып телінуі, Оғыз, Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз сияқты кісі атаулары ойдан шығарылған деген болжам ұсынған. Бұл атаулар көне дәуірдегі рулық құрылыстың кезіндегі әр рудың өз құдайы болған кезеңнен қалған салт-дәстүр деген пікірді алдымызға тартқан. Сондай-ақ бұл атаулар – Мөде қаған кезіндегі әкімшілік жүйеге сәйкес ойдан туған аталымдар дейді. Әкімшілік жүйенің сол жақ пен оң жаққа бөлінуі де екі шепеден туған үш-үш ұлдың тууына, олардың **Үшөк, Бұзоқ** болып аталуына жол ашқан деген тұжырымын да ұсынады.

Біздіңше бұл шежірелерде пындық болған, яғни, ойдан шығарылмаған. Бұған КЛТ – V жазба ескерткішіндегі мәліметтер айғақ болады. Жалпы шежіредегі, әдеби мұралардағы «Үш Ұл» идеясының бастау көзі **Нұқ** (а. с.) пайғамбарымыздың **Сам, Хам, Яфет** атты үш ұлынан тарайды. Тарихи шығармаларда айтылатын **Иш Гуз** атауы да осы Үш Оғыз сөзі. **Шумер//Сүмер** ел атаулары да **үш үбір//үс үбір (үбір//үмір)** (үбір<ұрпақ, үбірлі-шүбірлі) секілді үш санымен және ұрпақ сөзімен байланысты болуы ықтимал. Екінші жағынан бұл атауларды **Теңіз** атауынан туындатуға болады. Мысалы, **чуб//м ер//суб//м ер, чуб аш** (чуваш этнонимі) (**аш//ақ//оқ**), яғни, *су<суб//чуб* сөзі **Теңіз** атауымен тектес десек, осындай ой-тұжырымға келуге болады. **Үш** атауының әкімшілік жүйеге сай **іш(кі)** сөзіне, соған сәйкес **Бұзоқтың тыс(қы) оғыз** болып өзгеруіне (*Қорқыт ата кітабы*. 1986, 34) әкеліп соғуы да байқалатындай. **Қорқыт** ата кітабындағы «Байбөрі баласы Бамсі – Байрақ туралы жырда» Мөде-Мардан панюйдің кезіндегідей оғыз елінің сол жақ – оң жақ болып бөлініп, бөрі бір жалпы «Оғыз елі» болып аталуы аңғарылады. Мысалы, Байбөрі мен Байбіжанның тілектеріне орай былай дейді: «Барлық оғыз елі қол жайып, оған да дұға оқыды».

Жалпы ойымызды тұжырымдағанда қазіргі кезде қалыптасып қалған **оғыз тілдері** және соған сәйкес **оғыз елдері** деген ұғымға тек **түрік, әзірбайжан, гагауыз** сияқты түркі тілдес топқа жататын елдерді ғана санайтынымыз белгілі. Бұлай атау Қаратау-Сыр бойындағы Оғыз хандығына сәйкес туған ұғым деп білеміз. Бұл тұрғыдан алғанда **Құз** атауы тарихи

шежіреде екі, мүмкін одан да көп қабатта ұшырасатыны аңғарылады. Біздің Қазақ атты ұлттық атауымыз ең алғашқы Оғыз қағаннан басталса, кейінгі батыс бөліктегі түркі тілдес тайпалар екінші Оғыз қағаннан туған, қазақ шежіресіндегі кіші жүз аталатын Құздан (Құз//Қаз т. б.) тараған буын болып шығады. Бұларға көне замандағы Хазар қағанатын құрушы тайпалар жатады. Одан басқа ежелгі мемлекеттердің атаулары ескі деректер мен жаңа айғақ-дәйектер арқылы табылып қалар деген үміт алға жетелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Аманжолов, А. С. (2003). *«История и теория древнетюркского письма»*. Алматы, «Мектеп» баспасы, 237-б.

Байпаков, К.М., Подушкин А.Н. (1989). *«Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана»*. Алма-Ата, изд. “Наука”, С. 28-78.

Байпаков, К.М., Елеуов М.Е. (2002). *«Кангюй, Кангха, Кангу Тарбан» Түркология*, Түркістан, № 1, С. 56.

Байчоров, С.Я. (1989). *«Древнетюркские рунические памятники Европы»*. Ставрополь, С. 73, 136.

Бекжан, О. (2001). *«Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз бесінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Тілтаным, № 2, 99-б.

Бекжан, О. (2003). *«Маңғыстау – Хун – Қаңлы жазуы»*. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері. I Халықаралық Түркология Конгресі материалдары. Түркістан, 96-108-бб.

Бекжан, О. (2003). *«Маңғыстаудағы Сенек жазуы»*. Түркология, № 4, 3-19-бб.

Бекжан, О. (2005). *«Көне түркі жазба ескерткіші Шу-2 бітігінің мағынасы»*. Қазақстанның ғылыми әлемі, № 2, 97-103-бб.

Бекжан, О. (2005). *«Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сегізінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Алматы, «Информ-А» баспасы, 83-б.

Бекжан, О. (2006). *«Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жетінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология конгресі материалдары. Түркістан, «Тұран» баспасы, 218-233-бб.

Бекжан, О.Д. (2006). *«Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер»*. Хабаршы, Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филология сериясы. Алматы, № 1, 157-б.

Бекжанүбірі, О. (1993; 1995; 2006). *«Күміс тостағандағы көне жазудың сыры»*. Ана тілі, № 47-49; *«Әлемдегі ең көне карта»*. Ана тілі, № 38; *«Есік*

- жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер». *Хабаршы, Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филол. сериясы*. Алматы, № 1.
- Бекжанүбірі, О. (1998). «Надыр күл жазулы ескерткішінің мағынасы». *Сауранбаев және қазақ тіл білімі*. Алматы, 65-б.
- Бекжанүбірі, О. (2008). «Күл әліпбиі – қазақтың төл әліпбиі». *Қазақстан – Заман*, № 49-52 (желтоқсан); «Қанқ елінің жазуы. 1. Күлтөбе – IV жазуы». *Түркология*, № 1-2, 3-31- бб.
- Васильев, Д.Д. (1983). «Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея». Л., С. 88
- Исқақов, М.Ө. (1980). «Қазақ календары». Алматы, 255-б.
- Қазақтың көне тарихы*. (1993). Алматы, “Жалын” баспасы, 58-б.
- Қазақша-орысша сөздік*. (2001). Алматы, «Дайк-Пресс» баспасы, 659-б.
- Қашқари, М. (1993). «Түбі бір түркі тілі». Алматы, *Ана тілі*, 16-б.
- Қожа, М. Б. (2001). «Два сосуда с надписями кангюйского времени (I – V вв. н. э.) из Южного Казахстана». *Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер*. Алматы, «Ғылым» баспасы, 539-541-бб.
- Қорқыт ата кітабы*. (1986). Алматы, «Жазушы», 34-б.
- Малов С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. М.-Л., С. 354, 361.
- Малов, С.Е. (1952). «Енисейская письменность тюрков». М.-Л., С. 58.
- Малов, С.Е. (1959). «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии». М.-Л., С. 76.
- Маргулан, А.Х. (1997). «Мир казаха». Алматы, издательство “Институт развития Казахстана” С. 39-44.
- Өмірәлиев Қ. (1988). «Оғуз қаған» эпосының тілі. Алматы, «Ғылым», 84-85-бб.
- Подушкин, А.Н. (2000). «Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. - VI в. н.э.». Туркестан, С. 23.
- Подушкин, А.Н. (2005). «Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана». *SHYGYS*, № 2, С. 133-139.
- Тұяқбаев, М. (2001). «Түркістан тарихы» мұражайындағы түркі дәуірінің ескерткіштері». *Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер*. Алматы, «Ғылым» баспасы, 514-525-бб.

СҮРМЕ СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ/ THE ETYMOLOGY OF THE WORD SURMA

Әжібай КЕРІМҰЛЫ*

Түйіндемe

Түркі тілдеріндегі *сүрме* сөзі кейбір еңбектерде парсы тілінен ауысқан деп көрсетіліп жүр. Бұл мақалада автор нақты тілдік фактілерге сүйене отырып, *сүрме* түркі сөзі екенін дәлелдейді және парсы тіліне түркі тілінен ауысуы мүмкін деген тұжырым жасайды.

Клт сөздер: сүрме, ескерткіш, түркі тілі.

Summary

Turkic word *surma* in some writings indicates that borrowed from Persian. In this article the author based on the facts proves that *surma* Turkic word and concludes with the possibility of transferring the Turkic language into Persian.

Keywords. Surma, paint, monument, Turkic language.

Сүрме сөзі «көзге жағатын бояу» мағынасында орта ғасырларда жазылған «Неһж ул-Ферадис», «Китаб ат-туһфат уз-закия фил-луғат ат-түркия», «Терджуман түрки уа араби», «Китаб әл-Идрак ли-лисан әл-Атрак», «Хұсрау мен Шырын» сықылды бірнеше ескерткіштерде кездеседі екен. Ә.Ибатов «Хұсрау мен Шырын» поэмасында бұл сөздің бес рет қолданылғанын көрсетеді: *Қодуб сүрме көзіңгә елгә қына* (112 в 34) – қойып сүрме көзіне, қолына қына (Ибатов: 1974. 191). Аталған ескерткіштерде осы түбірден туыңды сөздер де жасалған. *Сүрмеле* «көзді сүрмемен бояу», *сүрмелік* «сүрмені сақтауға арналған ыдыс» (Құрышжанов: 193). «Неһж ул-Ферадисте» сүрмелік «сүрмелі», «сүрме жаққан» деген мағынада қолданылған: Көзләрі сүрмелік болғай йүзләрі он төртінчі түңгі толун айдек болғай (33 б 13) – көздері сүрмелі болса, жүздері он төртінші түңгі толғай айдай болар (Фазылов: 1971. 315). «Тeфсирде» *сүрмәлу* «сүрмелі»: Көзләрі сүрмәлу (69 б 1) – олардың көздері сүрмеленген (Боровков: 1963. 279).

Орыс тілінің түсіндірме сөздіктерінде парсы сөзі деп көрсетіліпті (В Даль. Т.IV, С.362; Д.Н.Ушаков. Т.IV, С. 596). «Большой словарь иностранных слов» деген сөздікте бұл сөздің екі мағынасы берілген: 1. Химиялық элемент, металл. 2. Шапты, қасты, кіршікті қарайту үшін қолданылатын бояу (Большой словарь...: 2007. 639).

Кейбір еңбектерде қазақ тіліне де парсы тілінен ауысқан деп көрсетіліпті (Оңдасынов: 1974. 167; Бекмұхаметов: 1977. 161).

Сүрме//сүрмә сөзі қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде бар. Кейбіреулерінде екі түрлі мағынада қолданылған. 1) металл; 2) шапты, қасты және кіршікті бояйтын бояу.

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан/Қазақстан./ Candidate of Philology, Associate Professor, Senior Researcher of the Research center of Turkology. Turkistan-Kazakhstan.

Түркімен, өзбек тілдерінде *сұрмә* 1. Химиялық элемент; 2. Қас және кіршікті бояйтын бояу; қарақалпақ тілінде сұрме 1) қас және кіршікті бояйтын бояу; 2) металл; ноғай, тува, чуваш тілдерінде *сөрмә* химиялық элемент; ұйғыр тілінде сұрмә, қазақ тілінде *сұрме* қасты және көзді бояйтын бояу; татар тілінде *сөрмә* антимоний, антимония; тәжік тілінде де *сұрмә* екі түрлі мағынаны білдіреді: 1) қасты және кіршікті бояйтын бояу; 2) металл. Бұл тілде осы сөз қатыстырылып жасалған бірнеше мақал да бар екен.

Парсы тілінде сормә «колпирий (для подведения глаз)»^{**} (Персидско-русский словарь: 1970. 40).

сұрмә сөзі Ә.Науаи тілінде де бар. Ұлы ақын *сұрмә чекмәк* – сұрмә қоймақ фразеологизмін де қолданған (Навоий асарлари лугати, 1972. 576).

В.В.Радлов пен Л.З.Будагов сұрме сөзін түркі сөзі дейді де, бірнеше мысалдар келтіреді: *Сұрмә* (осм.Крм.) «қасты және кіршікті бояйтын қара порошок». *Сұрмә чөлү* «сұрме жағатын ине». *Көзә сұрмә чөкмәк* «қасқа және кіршікке сұрме қоймақ». *Сұрмә* тапы «антимоний» (Радлов: 1893-1911. 829). *Сұрмә* (тур.) «кіршік бояйтын бояу». Татар тілінде *тиш сұрмәси* «көзді және кіршікті бояйтын бояу». *Көз сұрмәси* «көзді бояйтын бояу» (Будагов: 1869–1871. 644).

Осы сөз туралы әйгілі түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриевтің де мақаласы бар екен. «Лексикографический сб. М., 1958, вып 3» деп аталатын жинақта жарияланыпты. Бірақ біздің қолымызда болмағандықтан бұл еңбекті пайдалана алмадық.

Осы келтірілген материалдар негізінде екі түрлі сұрақ пайда болды: біріншісі – бұл түркі сөзі ме, әлде парсы сөзі ме? Екіншісі – түбір сөз бе әлде туынды сөз бе? Түркі сөзідеп айтқан В.В.Радлов пен Л.З.Будаговтың сөздеріне қосыламын және құптаймын. Бұл сөздің бастапқы мағынасы металл екен. Бергін келе мағыналық жағынан дамып, «қасқа, кіршікке жағатын бояу» дегенді білдіргенге ұқсайды. Осы тастың алғашқы өндірілген жері туралы А.Яковлев «Минералогия для всех» деген еңбегінде былай дейді: «Богатейшие месторождения сурьмяного блеска находятся в Китае, которому принадлежит первое место по вылавке сурьмы» (Словарь современного...: 1963. 1216). Бұл келтірілген мағлұмат та сұрменің парсы сөзі емес екеніне қосымша дәлел бола алады. Өйткені зат қай жерде пайда болса, атауыда сол жақтан тарайтыны шындық. Ал тарихшылардың айтуынша, түркі тайпаларының алғашқы мекені Солтүстік Қытай, Монғолия жері, Алтай өңірі болған. Ал түбір сөз бе, туынды сөз бе деген мәселенің басы ашық. Бұл – туынды сөз. Түбірі «жағу», «сылау» мағынасын білдіретін етістік те, *-ме* етістіктен есім тудыратын өнімді жұрнақ. Қазіргі түрік тіліндегі *сұрмек* – «жағу, сылау» мәнін білдіретін етістік, ал *сұрме* – осы етістіктен жасалған есім сөз. Мағынасы кіршік, қасты бояйтын бояу (Байниязов, Байниязова: 2007. 665).

^{**}Түсінік дәл болу үшін қазақ тіліне аудармай беріп отырмыз.

-ма, -ме, -мә жұрнағы арқылы жасалған сөздер сирек те болса, көне түркі тілінде кездесіп қалады. Мысалы, *йелмә* «подвижный отряд, совершающий набег» (ДТС, 254).

Ал Махмуд Қашқари сөздігінде өте көп. *Сүзмә* - сүзбе, *түгмә* - түйме, *өрмә* - өрме (1, 406, 407, 149).

Қазіргі түркі тілдерінде де өнімді. Негізінен, етістіктерге жалғанып, зат есім және сын есім жасайды. Ұйғыр тілінде *-ма, -мә: йазма* (қолжазба), *әсләтмә* (ескерте); түрікмен тілінде *-ма, -мә: ярма* (жарма), *дүзме* (шығарма), *сүзме* (сүзбе); қазақ тілінде *-ма, -ме, -ба, -бе, -пе*: суырма, түйме, кеспе, сүзбе, жолдама, көшірме т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байниязов А., Байниязова Ж. (2007) *Түрікше-қазақша сөздік*. Алматы.

Бекмұхаметов Е.Б. (1977) *Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері*. Алматы.

Большой словарь иностранных слов. Москва, 2007.

Боровков А.К. (1963) *Лексика среднеазиатского тифсира XII–XIII вв.* Москва.

Будагов Л. (1869-1871) *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий I–II*, Спб.

Ибатов А. (1974) *Құтбғың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі*. Алматы.

Құрышжанов А. (1970) *Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в тюркско-арабского словаря*. Алма-Ата.

Навий асарлари лугати. Топкент, 1972.

Ондасынов Н. (1974) *Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік*. Алматы.

Персидско-русский словарь. Москва, 1970.

Радлов В.В. (1893–1911) *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. IV, ч. I, Спб.

Словарь современного русского литературного языка. Т. 14, 1963.

Фазылов Э. (1971) *Староузбекский язык*. Хорезмийские памятники XIV века, Т. 2, Ташкент.

EZGİYLE BAŞL AYAN DOSTLUK EZGİSİ/ MELODY OF FRIENDSHIP

Kulbek ERGÖBEK*

Түйіндемe

Мақала Ш.Айтматов пен Қ.Нұрмахановтың арасындағы әдеби-шығармашылық байланыс туралы. Автор мақаласында осы екі әдеби тұлғаның арасындағы достық, қаламгерлік қарым-қатынас жайын олар жазысқан хаттарды келтіре отырып ой толғайды.

Кілт сөздер: хат, аударма, жазбалар, әдеби-шығармашылық байланыс.

Summary

In an article about the relationship between literary creativity Sh. Aytmatov and K. Nurmahanov. The author in the article tells about the friendship and literary activity between the two literary critics using their correspondence.

Keywords: Letter, translation, record, literary and creative attitude.

Telefon aralıksız çalıyor. Dinlesem Bişkek'ten Kuşuvbak Bayağı. Söyledikleri de daha önce söylediklerinin aynısı. "Cengiz Aytmatov ile Kalcan Nurmahanov'un dostluğu konusunda deneme yazıp göndereceğim demiştiniz. Ne zamandır avuçlarımı ovuşturup çeviriye hazırlıyorum. Sözüünüzü yuttunuz. Bu nasıl iş?" diyordu Bayağı.

Bu zamana kadar Cengiz Aytmatov konusunda yazdığım "Uzak Ufukları Hayal Ediyorum.", "Dağla Bozkırı Yakınlaştıran", "Sağduyu Zerafeti" adındaki belgesel denemelerimi Kırgız diline aktaran yazar dostum bu defa kırgın gibi. Diline geleni söylese "Namertsiniz." Denen söz içimize işleyecek. Çünkü bizde "Sözünü yutan namerttir." Şeklinde çok önemli bir atasözü vardır. Namert olarak adlandırılmak, "yüzü hileli biri" diye kötü bir intiba bırakır. Bunun dışında, uzun yıllar toplanan belgeler ışığında belgesel bir kitap hazırlayıp iyi bir isim yapayım diye ümitlense bu sefer de ben bir şey göndermiyordum. Göndermediğim şey nedir onu da bilmiyordu. Belki de sıradan bir şeydir." diye düşünüyordu.

Zaman acımasız. Hayat değişiyor. İnsan da yayık gibi değişken. Başlangıçtan beri ne kadar zaman geçti? Ondan beri insanoğlu bir yana, kara yer bile katlaşıyor. Bu muhteşem yazarlık yolundaki büyük adamın körpe ve genç dönemindeki uzak bir istasyon gibi dikkat çekmeyen dönemlerini hikâyeye etmek, konuşmak kime gerekli ki?

Cengiz Aytmatov ve Kalcan Nurmahanov... Biri aşılmaz dorukları alıp cihan halkının hayranlığını kazanarak gelen büyük ve değerli bir isim; diğeri ise, edebiyat göklerinde otuzdan fazla eseriyle kuyruklu yıldız gibi parlayıp yanan değişmez övgü... Evet, böyle her türlü dersler aldığımız bu şahsiyetlerin kendi aralarındaki ilişkilerinden ibaret olaylara dokunsak mı acaba?

* Fİloloji ilimleri doktoru, profesör, Hoca Ahmet Yesevi uluslararası Türk-Kazak üniversitesi, Türkoloji ilmi-araştırma enstitüsü müdürü - Baş danışman, Türkistan-Kazakistan/ International Kazakh-Turkish University named Kh. A. Yasawi. Doctor of Philology, Professor, Chief Adviser, Director of the Research Center of Turkoloji, Turkistan-Kazakhstan/ kulbek1952@mail.ru

Bütün âlemin önyargısız ve kusursuz olarak kabullendiği C. Aytmatov'un Kazak yazarları arasında da oldukça çok dostları vardır. Hangisi gerçek dost, hangisi samimiysiz, değişken dost, onu ancak Cengiz Ağamızın kendi iç dünyası bilir. Onu ancak bağırarak telli dombranın ¹ akort kulağını ayarlamak gibi zaman netleştirebilecektir. İşte bu durumda C. Aytmatov'un aklında, onun zor günlerdeki dostu Kalçan Nurmahanov ismi korundu mu? Yok mu? Korunsa gönülde şüphe veren bir karartısı da duruyor mu? Yoksa zamanla sağ- lamlaşan, güzelleşen, olgunlaşan bir isim olarak mı yaşıyor?

Hikâye, merhum edebiyatçı Kalçan Nurmahanov'un kaderi konusunda gerçekleşen dönemi olup gönlü kuşkuya çaldırma sebebimiz ise meselenin bir ucu olan romancı Cengiz Aytmatovla oluşan ilişki değil mi? Böyleyse eğer, "Asil adam sözünün eridir. (Abay)" vecizesi yok mu? Adamın çocukluk döneminin kalpağını unutmadığına göre Aytmatov, Baykonur uzay üssüne cesurca yöneldiğinde ona basamak olan değerli dostu Kalcan'ı neden unutsun ki?! Şimdi bu soruya cevap verince, gönlündeki kuşkuyu kendisiyle yaşlandırmaya çalışan, 35 yaşında yeni bir dünya kurmaya uğraşan eleştirmenin kurduğu arşivini elden geçirip, yazar B. Kaver'in söylediği gibi arşivle yaşayan insan gibi sırlaşır, böyle değerli şahsiyetlerin edebiyat dünyasına yeni katıldıkları döneme biraz seyahat edelim. Bildiklerimizi söyleyelim. Düşüncelerimizi ortaya koyalım "Bilmediklerini söyle." Diye de kimse bizi sıkıştırmaz herhalde. C.Aytmatov'un gençlik dönemindeki destansı eserlerini aydınlığa çıkarmak bugünkü yüceliğini azaltmaz, değerine gölge düşürmez.

Arşiv dedik ya... Merhum edebiyatçı Kalçan Nurmahanov'un arşivi... Bu arşiv de çok zaman unutuldu, sahihsiz kaldı. Dağınıklık, düzensizlik içindeyken sonradan toparlandı. Bizim elimize o hazine, eleştirmenin kız kardeşi Kazına Nurmahanova sayesinde geçti. Arşiv olarak devleştirme, hikâyeleştirme konusuna girmeden vakitsiz dünya değiştiren bu değerli edebiyat eleştirmenin arşivindeki belgelere göz atalım: Edebiyat eleştirmeninden kalan el yazmaları ve türler oldukça az. Gençlik döneminde yazdığı bir gösteri dünyası bölümü (*üzigt*), resmi ve özel yerlere, dost ve arkadaşlarına gönderdiği 20 dolayında mektup, basımevleriyle yapılan sözleşmeler ve iki bloknot günlük yazdan bu arşivdeki önemli kaynaklardır. Bunların içinde şimdiki konumuza dayanarak, *üzik* (bölüm) olmakla alakalı C. Aytmatov'un bazı mektupları ve telgrafları da var. Edebi yolda kader arkadaşı olan yazarla çektiği bir fotoğrafi da korunmuş bu arşivde.

Buradaki mesele anıtlar dünyası ile destansı eserlerin az ya da çok olması meselesi değildir. Bu biraz da dünya nimetlerinde gözü olmayan edebiyatçının dünyayı tammaya özen gösterme, her türlü yazar camiasıyla iyi ilişkiler kurma, teknik sırlara hâkim olma... İşte mesele burada herhalde. Buradaki eksik yerleri tamamlamaya çalışsak, bu az görünen eserlerden ibret alıp bunu edebiyat dünyasına dağıtıp tanıtacak bu eksikliklerdeki pişmanlığımızı bir nebze olsun kapatır herhalde? Başka da ne çare elimizden gelen?

C. Aytmatovla K. Nurmahanov arasındaki hayat dostluğu ve edebi yayınlar seyrindeki ilişkileri aydınlatmak için biz de bu hikâyeye aracı olduk. Sizleri bu ikilinin hayat yoluna seyahata çağırarak yerinde bir davranış olacaktır diye

düşünüyorum. Onun için öncelikle 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başındaki edebi dönemin zaman boşluğuna coşkulu bir dönüş yapalım.

Bu dönem, C. Aytmatov'un Moskova'da M. Gorki Edebiyat Enstitüsünü tamamlayıp edebiyata cesur adımlarla başladığı dönem. Sonra şöhreti büyük ses getiren "Cemile", "Yüz Yüze", "Kuş Yolu" uzun hikâyelerini yeniden yazıp "Birlik" yayınevinde yayınlamaya başladığı günler. Bu dönem, K. Nurmahanov'un, Moskova Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Doğu Dilleri Bölümü'nü bitirip Cumhuriyet Birliği yayın sayfalarında fikir ve eleştiri makaleleriyle tanındığı dönem. İkili Moskova'da beraber okumalarına rağmen sadece yüz yüze tanışıyorlardı. Çok yakın tanışma hatta etle tırnak gibi sammi olmaları daha sonraki yıllara rastlar.

Kalçan Nurmahanov, gerçekte Kazak- Rus, Kazak- Orta Asya edebiyatlarını mukayeseli olarak inceleyip yarıştıran, yorumlayan, sorgulayan eleştirmen. Bu eleştirmenin dikkatinde tuttuğu bir mesele: Kırgız- Sovyet edebiyatının 1960'lı yıllardaki durumu, gelişmesi ve büyümesiydi. Bu büyüklüğün kaynayan bulağı, asıl daman nerede yatıyor? O bizim anlayışımıza göre, M. Gorki Üniversitesi kapısında adı geçen, bu eğitim merkezinde ders veren profesör, Kırgız Edebiyatı'nun bilge şahsiyeti, Kazak Edebiyatı'na da hizmeti azınsan- mayacak kadar çok olan Madina Bogdanova'ya gidip dayanmaktadır. Kalçan, adı geçen bu üniversitede Madina Bogdanova'dan ders almıştı. Sevdiği öğrencisiyle yakından ilgilenmişti. Kalçan da değerli hocası öldüğünde büyük üzüntüyle günlüğüne şunları kaydetti:

"Madina Iskenderovna da dünyadan göçtü. Çoktan beridir yenmeye çalıştığı amansız hastalık onu da yiyip bitirdi. Ben bu âlime çok şey borçluyum. Ancak bu borçlarımın hiçbirini unutmadım. O her zaman bana: "Kalçan, sen bilim adamı ol. Sen de bunun için yetenek mevcut, "diyordu. Ben henüz bu vasiyeti de yerine getiremedim. Milli cumhuriyetlerden gelen bilim adamları, "Nasılsınız?" diye sorduklarında O, "Doğu Dilleri bölümünde okuttuğum öğrencilerimi izlerken hepsinden gurur duyuyorum. Kırgız Edebiyatını inceleyecek öğrenciler yetiştiriyorum." Derken gözleri parlıyordu.

Değerli hoca, asil dost Madina Iskenderovna'nın ölümü Doğu toplumları ilmi için çok büyük bir kayıp oldu.

(02. 05. 1962)

diye yazmıştı o günlerdeki büyük üzüntüsünü haykırarak.

İşte Kazak eleştirmen Kalçan Nurmahanov'un komşu ve kardeş Kırgız edebiyatına anlamlı iltifatının ve sıcak hayranlık duygusunun nereden kaynaklandığına küçük bir örnek.

Bu yollardan Kalcan'ın hocasına riyasız gönlüyle göz yumuncaya kadar Kazak edebiyatıyla birlikte kardeş Kırgız edebiyata eleştirmeni olarak geçmesindeki sırrı da açıklamasak mı? Evet, onun Kırgız Edebiyatıyla eleştirmen sıfatıyla ilgilendiği Kırgız-Sovyet şiiri, Tügelbay Sıdıkbekov'un kaderi hakkında sancılı ama doyurucu da olan düşünceleri ifade etmesinin sırrı da burada. İşte o, kardeş Kırgız edebiyatını kendisine daha yakın görüp herkese de bunu ayrıcalıklı olarak nasihatlayan eleştirmendir.

İşte böyle yollardan geçen, bulağın bir yakası gibi, büyük çınar ağacının bir dalı gibi olan kardeş edebiyatın tırıs giden kan damarını tutan, halk hekimi gibi dikkatlice takip etmesini bilen bilgili eleştirmen, güçlü ve zeki edebiyatçının, o edebiyattan C. Aytmatov gibi iradeli ve eşsiz biri olarak boy gösteren birini görmemesi, bilmemesi mümkün değildi. Mümkün değildi ki, o bildi, gördü ve tamdı. Kendi bağlılığı kendi önünde. Kalçan bu sefer de Büyük yazar Muhtar Avezov'un ünlü "*Abay Yolu*" adındaki destansı romanının Rusça'ya çevrilmiş nüshasının el yazmasından bakıp, yardıma gelip, Kazakça- Rusça metinlerin karşılaştırmalı çevirisi hakkında ilginç fikirler üeri sürüp makale yazan eleştirmendi. O, bu karakteriyle M. Avezov'un gözündeki değerdi. Öyleyse o, Cengiz ismini Muhtar Avezov'un ağzından işitmedi diye söylemesek gerek.

"Taybuvrıldı taymda tanışanı sekildi" (Gençlik döneminden tanıdığı gibi) Kırgız'ın bu çok tanınmış genç yazarının yeteneğini yazmadan tanıyıp **tusavını**² (ayak bağı) kesenin ve dünyaya daha geniş tanıtanın M. Avezov olduğu önceden büniyordu. Onları hem hoca- öğrenci ilişkisini devam ettirdikleri hem birlik olarak kalmaları hem de ikiz yiğit olarak tanınmalarını gururla söylemek gerekli. C. Aytmatov eserlerini Kazak diline aktarma konusundaki sıkıntıları da yoluna koyan Muhtar Avezov idi. Yakın şahitlerin söylediğine göre "Cemile"yi Kazak diline sen aktarmalısm." diye Kalcan'a tavsiyede bulunamın da bu büyük yazar olduğu görünüyordu. Hoca ve büyük sözünü art niyetsiz olarak kabul eden M. Nurmahanov, boynuna aldığı borcu vatandaşlık sorumluluğu içinde yerine getiren özelliği ile bu değerli yazarın eserlerini eksiksiz olarak çevirmeğe başlamıştı. Onun için Kalçan Moskova'da sadece yüz yüze tanıştığı C. Aytmatov'a mektup ya zıp "Aven"(Ezgi) yani "Cemile" adlı uzun hikâyesinin Kırgızca nüshasını istemişti. Buna delil ise C. Aytmatov'un ilk defa yayınlanan aşağıdaki mektubudur.

Değerli Yol Arkadaşım Nurmahanov!

Sizin mektubunuza gecikerek cevap verdiğim için özür diliyorum. Aşağıda yazacağım nedenden dolayı bu gecikme oldu:

*"Cemile" Kırgız dilinde daha kitap olarak çıkmadı. Onun için de ben size acil olarak kitap gönderemedim. Buna rağmen size el yazmalarımı gönderiyorum. Burada "Ezgi"nin adı "Cemile" değil "Obon". İşin başında bu ismi kullanmıştım. Kazakçaya çevirince "Cemile"mi yoksa "Obon" mu diyeceksiniz bunun takdiri size ait. "Obon"un Rusçadaki karşılığı "Napev"dir. Kazakça karşılığını kendiniz bulursunuz. Bu uzun hikâyeden ayrı olarak "Yüz Yüze" adlı hikâyemi de gönderiyorum. Bu hikâye geçen yıl "Ekim" dergisinin 3. Sayısında yayımlandı. On *Günlük'* törende "Yüz yüze" çok iyi olarak değerlendirildi. Benim en önemli hikâyelerimden biri. Yanlış anlamazsanız eğer bu hikâyemi okuyup değerlendirmenizi rica edeceğim.*

"Ekim" dergisinden okusanız da olur (No:3, 1958 y). Eğer bu hikâyeyi beğenecek olursanız çevirisini de rica ediyorum.

Değerli Nurmahanov, belki sizin çok yoğun işleriniz olabilir ya da başka sebeplerle çeviriye zaman bulamayabilirsiniz. Sizden isteğim hiç değilse bu el yazmaların içinden sadece "Yüz Yüze" yi çevirmeniz de yeterli olacaktır. Benim sizden dostum olarak ricam budur.

Vaktiniz olursa cevabınızı hemen bekliyorum. Selamlarımı iletiyorum. Elinizi sıkıyorum.

Cengiz AYTMAOV.

Okuyucularına 31 yaşındaki C. Aytmatov'un mektubunu sunuyorum. Mektuptaki ifadelerden bazılarının ele alınması ve değerlendirilmesi gerek. En önemlisi de, çevirmen "Cemile" hikâyesini Kırgız dilindeki gerçek nüshasından çeviriye dikkat çekiyor. Onun için de yazara mektup göndererek kitabın el yazmasını aldırıyor. Yazar, "Cemile"ye ek olarak "Yüz Yüze" hikâyesinin el yazmasını da gönderiyor. "Benim en önemli eserim." diyerek bu eserin ayrıcalıklı olduğuna dikkat çekiyor. Yurdun tamamının övdüğü, yazarların methettiği, şöhretine ulaşılması zor olan bir güçlü kalemin heyecanlı doğu coşkusunun sazıyla yazdığı "Cemile"si ile dramatik bir gücün hissedildiği "Yüz Yüze"nin ayrıcalıklı özellikleri yansıtılmaktadır bu mektupta. Bu özellikler yazanın konuyu lirik sazdan trajedik özellikteki dramalık tartışmalara, olağanüstü olaylara çekmesi önemli görülüyor. Ayrıca konunun büyük ve tanınmış edebiyatçı eleştirmenlerin tartışmalarında kullanılması da bu eserlerin büyüklüğü ve çağdaş şöhrete ulaştığının bir belirtisi olduğuna işaret eder. Genç yazarın elindekilerle yetinme duygusu gelişmemiştir. Uzak ufuklara göz diken bakışları vardır. Böylesi zor yollar ülkücü genç yazanın durup dinlenmeyen, azla yetinmeyen bir anlayışının önemli delili. Bütün bunlarla birlikte, son günlerde dünya yüzüne "Cemile" adıyla dağıtılan eserin önceki adının "Ezgi" olduğunu da bu mektup sayesinde öğreniyoruz.¹ C. Aytmatov ile K. Nunnahanov'un aralarındaki dostluk ve yazarlık birliği öncelikle böyle tanıtılmaktadır.

Çok geçmeden çevirmen, yazara mektup yazmış, çeviri meselelerini genişçe istişare etmiştir mektup aracılığıyla herhalde. (Burada parantez içerisinde üzücü olan ama söylenmesi gereken bir mesele de, Kalçan Nurmahanov mektuplarının kopyalarının elimizde bulunmaması. Bu mektuplar korunamamış. Ders notları nedeniyle Cengiz Ağamızda bulunuyorsa ve bu mektupları Kalçan dostunun ruhu için bize bağışlarsa çok büyük sevinç duyarız. Hem de ne sevinç?!

Bir süre sonra Yazar, çevirmene yine mektup gönderir. Bu nedenle de bizim elimizdeki C. Aytmatov'un bu ikinci mektubunu sizlerle paylaşabiliyoruz.

"Kalçan soydaşım, senin mektubuna cevabımı geciktirdiğim için çok utanıyorum. Şimdi haliniz nicedir? İşleriniz yolunda mı? İyi olmanızı diliyorum. Senin yazdığım haberler beni çok sevindiriyor. Ak buğdayın hamuru gibi birlikte yayılan el değil miyiz? Gelecekte de böyle birlik ve beraberlik içinde yürüyelim. Moskova'da çıkan kitaplarımı (Cemile ve Sultanmurat birlikte çıktı) sizin adınıza özel olarak göndermek niyetindeyim. Ancak henüz kitaplar elime geçmedi. Elime geçer geçmez postaya vereceğim. Atalarımızın sözüyle belirtmek istersem: Seni Allah'a "Aven (Ezgi) ile Betke Bet i (Yüz Yüze'yi) de size emanet ediyorum. Eninde sonunda okuyucuya ulaştıracağımıza inancım tamdır.

Benim can dostum Abdicemil şimdi Almatı'da mı? Yoksa Aral'da Boşboğaz Ahmet'e takılıp balık mı yiyip geziyor? Görürseniz çok selamımı söyleyin. Kuvandık ikinizin selamlarımızı Tökiş'e söyledim. Teşekkürler. Kayıra selam yolladı. Ben de onunla birlikte selamlarımı gönderiyorum. İyi haberlerinizi bekliyorum.

Cengiz

9. IV. 59 Alma-Ata

Dunganskaya 76, Kv 52, Nurmahanov K."

İkinci mektupta yazılanların önemi de azımsanmayacak kadar çok."Kalcan dostum!" denen asıl söz aynalıkla olarak göze çarpıyor. Kendi akram olan Abdicemil Nurpeyizov'un ismi geçmektedir. Dostluk, büyük yer tutmuş, baki kalmış, öne çıkarılmış. Yazarlık ve yaym birlikteliği arkada bırakılmış.

Önceki mektuptan da anlaşıldığı kadarıyla Kalçan Nurmahanov, Cengiz Aytmatov'un sanat dünyasına ve onun bütün toplum edebiyatına görkemli bir ezgiyle gelen uzun hikâyesinin çevirmeni durumunda şimdi. Kalçan, içten pazarlığı, kötü niyeti bilmeyen, ateş gibi alev alev yanan, sevse ölümüne seven, üzülse görüşmeden giden, gizlisi saklısı az olan, ağzını açtığımda düşünceleri ve sırları ayan beyan belli olan adaletli bir can. Cengiz'le çevirmen konumundaki Kalcan'ı resmi yönüyle ilişkilendirmek ya da sınırlandırmak daha doğru olacaktır. O, Aytmatov'un eserini çok sevmiş. Yazarla sağlam ve adü bir dostluğa başlaması gerek. Çevirmenlik, eskiden başlayan yayıncılık ilişkisi, insandaki samimiyet bu şekilde bağlantılı olur. Dostluğa böylece birlikte ulaşılır.

Edebiyatçı arşivinde C. Aytmatov'un düzenli bir mektubu saklanmış. O mektup şöyle:

"Kalçan,

Can sağlığın yerinde mi? Dergide çıkan "Kuş Yolu"nu gönderdim. Okursun. Beğenirsen çeviri konusunda kendin bilirsin. Annene selam söyle.

Senin iyi çalışıp mutlu hayat sürmeni isteyen Cengiz

2. II. 1963

Bu defaki mektuptan anladıklarımız önceki "Cemile" ve "Yüz Yüze uzun hikâyelerinin epeyce önceden Kazakçaya çevrildiği bilgisidir. Yazar şimdi "Kuş Yolu" hikâyesini kutlama ve iyi dilek temennileriyle gönderiyor. Beraberlik, birlik, dostluk derinlemesine işlenmiş. Mektuplar artık resmîlikten uzak samimiyete ve ışıltılı bir güzelliğe geçmiş.

Arada akıp giden belirli yıllar yatıyor. Kuş kanadı gibi hışırtıyla geçip giden zamanın şöhretiyle edebiyatçı arşivine dikkatlice bakalım.

C. Aytmatov kitaplarının çevirmeni konumundaki Kalçan hayata nasıl başlamış, nasıl büyümüş? Bunu bilmek istiyoruz. Çevirmenin arşivinde "Cemile" hikâyesi çevirisinin üç sayfası, "Kuş Yolu" hikâyesinin de bir sayfası korunmuş. Çevirmen Kalcan'm el yazmalarından kalan sadece bunlar. Eksik el yazmadan çeviriyi sanata dönüştüren bu aziz canın, bir yazdığını tekrar yazıp, çoğaltıp, çizip Kazakça ahengi dikkate alarak bunu nakış gibi işlediğini görüyoruz. C. Aytmatov eserlerinin çevirisi üstünde Kalçan tüm nüshaları derinlemesine inceleyip kanattaş arkadaşının yazarlığını eleştirmen gözüyle de takip edip değerlendirdiğini görüyoruz.

Gerçeği söylemek gerekirse bu ikilinin birisi çok şöhretli isim, ikincisi ise günlük hayattan çok erken uzaklaşan eleştirmen. Bu iki edebi değerın dostluk, yazarlık ve samimi ilişkilerinden ne gibi yenilikler açıklarız, bir hata yapabilir miyiz diye de korkuyor, belli bir zamandan başlayarak uzaklaşıp giden yazarlık ilişkisinden bu güne kadar korunan belirli bir iz fark eder miyiz diye de şüphelenmiyor değiliz. Bu ilişkilerin sağlamlığı nedeniyledir ki, Kazak- Kırgız

edebiyatı arasında güçlü denklemler yerini aldı. Büyük yazar C. Aytmatov'un Kazak yazarlarıyla özel dostluk ilişkisi sonucunda yeni sayfalar açıldı. Aytmatov kitaplarını Kazak diline çeviren yeni çevirmen grupları oluştu. Bu durum beraberinde şüpheleri de getirdi. Ancak üstünkörü düşündüğümüzde durum böyledir. Bu meseleye bilgin yılların hışırtıyla kapanan sayfalarını yeniden düzenleyip bu iki yeteneğin birlikteliğine tarihi ve edebi gözle bakarsak eski kaynaklar canlanacak, arşivdeki ölü belgeler tekrar ayağa kalkarak adı geçen ikili değerler arasındaki dostluk derecesini nurlandırıp gururla şahitlik edecektir. Cengiz'le Kalçan arasındaki insani değer ilişkisi kendince bir ilginç dünya aynı zamanda. Onların insani ilişkisinin özü edebiyat. "Niçin?" dersiniz, Kalçan, büyük bir yetenek olarak tanınan, kendisi okuyup tahsil gören, çeviri yaparak biraz olsun rahatlayan biriydi. Ortaya çıkardığı eserleri Kazak öğrencileri ve Kazak kavmiyle tanıştıran tek dileği olan onların C. Aytmatov gibi bir şahsiyetle yüzleşsin diye tertemiz bir istek taşıyan ve bunu candan arzulayan bir kalem sahibiydi. Onların arasındaki sağlam dostluğu biz Kalçan dostunun isteğiyle Aytmatov'un "Leninci Genç" yazı işleri çalışanlarıyla görüşmesinden anlıyoruz. Komşu ve kardeş Kırgız'ın Aytmatov isimli yazarıyla karşılıklı görüşelim diye Kalçan'ın düşüncesine katılan bir grup Kazak yazar o günlerde bu görüşmede buldukları için kendilerini şanslı hissediyorlardı. "Bu güzel başlangıcın sahibi kendimiziz." gibi övünmeler de sözkonusu olmuştur o görüşme sonrasında. Bunların yanında Kalçan Nurmahanov arşivinde Aytmatov'un Kazak halkına, Kazak gençlerine ithafen söylediği sözler de mevcuttur. Burada gerçeği söylemek gerekirse, Kazak edebiyatçısının, kâmil dost otağım açsam, bilgi düzeyini genişletsem şeklindeki ülküsüyle bayraklaşma arzusu da hissedilmektedir. Uzun yıllardan sonra özlemle yüzleşen metni asıl haliyle okuyucuya sunmayı doğru görüyoruz.

"Kardeşlerime!

Yeni yılı kutlamak için, değerli gazetem "Leninci Genç" aracılığıyla Kazak gençlerine yönelik oturduğum için çok sevinçliyim.

Yeni yılda insanoglu tek başına eğlenemiyor. Bunda insanın önündeki günlere olan arzu ve ümidi, yanıp duran dileği, geleceği için mücadele etme maksadı ile bayramlaşma arzusu da mevcuttur. Bununla ilgili olarak yeni yıldaki ilk dileğim sağlıklı olmamızdır. Gönümüz şad olsun! Şimdi önümüzde partinin hedeflediği büyük iş durmaktadır. Bu da halk ziraatini kalkındırmak, geliştirmek... Bugünkü her bir gencin buna katılması önemli bir borç olacaktır. Yeni yılda bu sorumluluklarını onurunla yerine getirmeni dilerim.

Yakında yeni edebiyat ve sanat talebi şeklindeki Kazak gençlerinin heyecanlı işlerine şahit oldum. Muhtar Ave-zov'a ithaf edilen gece idi. Bir gelenek halini alan bu gecede yetenekli Kazak gençleri M. Avezov'un yanına gelerek yaratıcılık hünerlerini gösteriyorlar. Bu çok olumlu bir davranış olarak gözüktü bana. Ben de Muhtar Avezov'un bir öğrencisiyim. Ben de bu edebi şahsiyeti her zaman hümmetle hatırlayıp başımı eğerek saygıyla selamlıyorum. Gelecek yıllarda da böyle Avezov günlerinin yapılmasını, yaratıcı gençlerin yeteklerini göstermesine vesile olunmasını arzuluyorum.

Bu vesileyle sizlere selamlarımı gönderiyorum.

Cengiz Aytmatov.

Mektuplar, yazmalar, özel dilekler... Bu Aytmatov'un Kazak okurlarının yüreklerine ziyareti, yol seferi, düşünce seferi... Uzay boşluğuna mekik uçurup gurur duyan, gururdan sonra da hasretlik çekip Kazak toprağına geldiğı sırada Cengiz Ağa düşüncelerini aktardı. İşte Aytmatov'la buluşma sonrası, onun eserlerini okuduktan sonra Kazak okuyucusunun da gelişip, sezgisi güçlenip, meselenin önemini kavrayarak ayağına kalktığı görebiliyoruz. Şimdiki gibi değil. O dönemde C. Aytmatov Kazak toprağına sıkça geliyordu. Şimdi bırakın Kazakistan'ı doğduğu yere gitmeğe bile fırsatı olmuyor. İnsanoğlunun ortak takdirini düşünüp, sevincine ortak olup, kaygısını kendi kaygısı gibi görüp yaşamak nasıl kolay görünür ki? O dönemde günden güne, yıldan yıla büyüyen kendisinin yazarlık kariyerini yoğunlaşarak devleşiren C. Aytmatov yüce yüce dağlara çıktıktan sonra ona içten içe hayran olan ancak gözünü dikmeden, sevip de sevdiğini belli etmeden, kıskanmadan alkışlayarak dostunun ilerleyen, büyüyen her bir adımını titizlikle takip eden Kalcan gitti. Kazakistan'da artık. Başta Aytmatov dünyasında çevirmen olarak tanınan bu güçlü düşünce adamının, her bir sözünün kinayeli (astarlı) edibin söküp tek tek psikolojik girdaplı sazlara incelikle takip eden araştırmacıya dönüşü başladı. Günlüğündeki yeni yeni ama sağlam düşünceler Kalcan'ın çevirmenlik konumundan Aytmatov'un edebi düşüncelerini araştırmaya dönüşü de vurgulanması gereken başka bir nokta olsa gerek.

"Kelimelerle resim yaptığım yazılarımı (pitoresk anlatım) tercüme ederken gerçekten çok zorlanıyorum Cengiz. "

"Viso trudnee stanouitsa perivodit Şmgiza, on rasted kak hudojnik sloua"

Rus diline çeviri sırasında sözün manasını biliyorum. Onun karşılığı olan kelimeyi o dilde bulmak istediğimde ise zorlanıyorum. Bunun yanında yakın dillerden yaptığım çevirilerde, bazı sözleri manasız bulmam ve bu sözlerin içerikle uyumsuzluk gösterdiğinde azap veriyor bana. Rus diliyle çevirdiğimde sözün yakın ya da uzak manadaki anlamdaşını bulabilmeme rağmen yakın dillerden yaptığım çevirilerde sözün manasını bulamadığımda temelde kalakalıyorum. Daha fazla ileri gidemiyorum. Gelecek nesille ilgili olarak anlayamadığım durumların olduğunu ve çoğaldığım fark ediyorsun." Şeklindeki kendi tecrübesinden çıkan fikirleri bunun en güzel şahidi. Kazakların yeni doğup çoğalan, bağımsız ruhani hazinesi gibi kaynaşıp giden "Cemile", "Yüz Yüze", Kuş Yolu" hikâyeleri işte böyle çok güçlü bir emeğin ve muazzam bir araştırmanın ürünü olmuştur.

Aytmatov'la Nurmahanov'un yazarlık odağı konusunda fikir yürüttüğümüzde üzerinde durulması gereken bir nokta var. 13u, Kalcan'ın "Cemile" hikâyesi esasında "Ansağan benim enimsin!" (Benim özlediğim türkümsün!) adıyla yazmış olduğu piyestir. Döneminde sahneye konulmasıyla birlikte şimdilerde *gözden biilbiil uçtu'* tekrar sahnelenemeyen eser hakkında biraz konuşmakta fayda var. Büyük yazanın uzun hikâye tarzındaki eserlerinin tiyatroya, sinema filmine dönüştüğü bu günlerde Kalcan'ı takip edenlerin ilgilerini çekmeyebilir ancak, "Benim özlediğim türkümsün." Kalcan'ın Aytmatov eserlerindeki tiyatro gücünden yeterli olarak faydalanıp onu zamanında tiyatroya dönüştürmek geleneksel bir inanan örneği. Pişmanlığın bir diğer yönü de "Benim özlediğim türkümsün" piyesinin el yazması korunamamış. Korunsa idi eğer hikâye ve tiyatro çalışmalarını kendi aralarında karşılaştırıp, bazı özelliklerini yorumlayabilirlerdi.

Kalcan'ın kendisi piyese hikâyeden bağımsız bir çalışma olarak bakmıştı.
"Benim özlediğim türkümsün." Fantastik bir tema...

Cengiz Aytmatov
(16.2.1963)

diye Rusça not düşmüştü günlüğüne. Böyle yapsa da, büyük mü, küçük mü diye bakmadan eninde sonunda sert ve yaratıcı bakışıyla gelen Kalcan, piyes ne zaman yazılıp yomun ve değerlendirmeye girmiş, tiyatroya izini alıncaya kadar bu ümitle şüphenin karıştığı duygu da aklının yedeğinde dolaşıyordu.

Soylu C. Aytmatov hikâyesini hedef alan çağdaş yazar iki konuda endişeliydi. 1. Eserde işlenen gerçek dostluğu bozmak. 2. Tiyatroculuk çalışması açısından yeniden dünyaya gelen eserin sahne hayatı nasıl ilişkilendirilecek sonusuna verilecek cevap.

Derin tefekkürlü ezgi gecesi yapıldı. Gece sırasındaki sevinç ve üzüntüyle dolu sabırsız, aralıksız, dalgalı düşüncelerin şahidi gibi günlüğüne:

"Cengiz, "Benim özlediğim türkümsün" adlı çalışmama çok çok memnun oldu. Emeğin geri döndü, yerine ulaştı. Şimdi benim diyeceğim eksiksiz. Üzülür mü diye merak edip duruyordum. "Kalcan benim canımı derinden anlamış." Dediğinde başım göklere ermiş gibi oldu. "Ohhh be!" diyerek sanki demimi almış gibi hissettim kendimi. 6. 1. 1963" diye yazmış.

"Benim özlediğim türkümsün." C. Aytmatov ile K. Nurmahanov ikilisinin yazarlıktaki birlikteliklerinin bir görünüşü ve sembolü, dostluklarının bir yüzüdür. Bu da Aytmatov söyleminin Kazak okullarına çok geniş olarak dağıtıldığının başka bir örneğidir.

Temsile bağlı olarak da Aytmatov gelip öğrenci ve izleyicileriyle yüzleşti. Dostlarıyla sevincini paylaştı.

Güçlü düşüncelere bürünerek hayatını geçiren Kalcan, ömrünün sonraki yıllarında "Benim özlediğim türkümsün." Tecrübesini ondan sonra da devam ettirmek istedi mi? Yoksa özel olarak araştırıp bir eleştiri makalesi yazma maksadına mı ulaştı? Ne olursa olsun O, , Aytmatov eserlerini okuyarak üzerinde düşünmeye çalıştı ve elde ettiği fikirleri de günlüğüne not etti. Bu fikirlerin bazılarını öğrenci nazarına sunmak doğru bir anlayış olacaktır diye düşünüyorum.

"Cengiz mütevazı bir yazar. Onun mütevazılığı kendine özgü. Gündelik olarak öğrendiklerinden yani ömründen dünyanın aslını bulup onu kendine göre yani Cengiz'ce değerlendirdi. O insanın mütevazılığından onun danışmanlığını izliyordu. Buna örnek verecek olursak: "Kuş Yolu" hikâyesidir. Bu eserdeki olay herkesin anlayacağı bir şekildedir. Ancak Cengiz bunu nasıl sunuyor okuyucuya? Bizim Kazak yazarlarımız çoğu bunu anlayamıyordu. O hiç tartışmasız yenilikçi ve bir o kadar da düşünce adamıdır. 16 Mart 1963

"Cengiz, kadın tiplerini de çok güzel şekillendiriyordu. Bu yönüyle onu bizim tesadüfi yazarlarımız ilginç bulmaktaydı. Cengiz'in kahramanları samimi, yürekleri temiz, ileri görüşlü, sevecilen, nefret ettiğini bile kucaklayabilen, güzellik ve büyüklük için kaşla göz arasında ölmeye hazır... Analar konusunda yazdığı zaman ne denli rahat ve adeta nefeslenerek kalem oynattığını söylesek önemli bir gerçeği de söylemiş oluruz.

18.3.1963"

Yoğun bilgelikle çok doğru açıklanan, araştırılıp bulunan fikrine hayran kalırsın. Kalçan yapısını, onun üslup tarzını bilen kişi günlükteki bu düşüncelerin astarsız(delilsiz), maksatsız olmadığını sezinler. Bizim tahminimize göre o, ömrünün son yıllarında Aytmatov sanatının araştırmacısı (C. Aytmatov uzmanı) sıfatıyla üçüncü yandan (böğürden) gelip ilgilenmeği düşünüyor gibi.

Dost emeğine sevinebilme, dost şöhretiyle itibar kazanma ölçülemeyen bir şanstır. Dost, ödülüne kavuşunca hiç olmazsa kıskanmadan, dizlerimizi kısarak evimizde oturmak çoğumuzun elimizden gelmeyen bir özelliğimizdir. Ama dost emeği büyük ödüle layık görüldüğünde beden ve ruhuyla beraber sevinip, beraber güreşmek aynı zamanda cömert bir yüreğin işidir. 1963 yılı Cengiz Aytmatov eserlerinin Lenin Özel Ödülüne layık görüldüğü yıldır. Bu nedenle yukarıda gösterilen güzel yarıştan doğan küçük küçük fakat tamamen doğrunun bulunup söylendiği fikirler, sevincin kanıştığı tefekkür sözü olup gürültüyle patlamıştı. K. Nurmahanov, 17 Mart 1963'te radyodan yaptığı Rusça kutlama konuşmasında yürek sözlerini de ifade ediyordu.

"Ben, "Leninci Genç" Gazetesi Yazı işleri çalışanları, Kırgız yazar C. Aytmatov ile çok heyecanlı, ilgi çekici görüşmeler yaptım. 1958 yılı Temmuz ayının beyin kaynatan sıcak günlerini her zaman hatırlıyorum. Yazı işleri çalışanları kendilerinin AlmaAta'ya gelmelerinin biraz öncesinde "Leninci Genç"te yayımlanan "Cemile" hikâyesini nasıl yazdığı konusunda genç yazarın utanarak söylediği hikâyesini de can kulağıyla dinledi.

Bu görüşme başkaları gibi benim de canımda derin izler bıraktı. Böyle olması doğru da idi. Böyle söylememin sebebi, o günden başlayarak Cengiz'le yaratıcı beraberliğimiz bozulmadı ve çok iyi dost olduk. Çok geçmeden de gerçek bir başarı birlikteliğine adım attık. Şimdi Kırgız Edebiyatı ve onun özel temsilcilerini düşündüğümde benim aklıma ilk olarak değişmez gerçek dostum, alçak gönüllü ve değerli arkadaşım C. Aytmatov gelmektedir.

Benim "Cemile" hikâyesini Kazakçaya çevirim sırasında yeni yeni başlayan dostluğumuz gün sayıp, yıl sayıp büyüyüp temeli kuvvetli bir dostluğa dönüştü. Böyle devam ederek o gün bugündür bu iki edebiyatçının dostluğu aynı zamanda kardeş iki halkın sarsılmaz dostluğunun da güzel bir örneği oldu

Bu durum hiç kimseye benzemeyen bir özellik. Bunun yanında yazarın özgeçmiş de çok ilgi çekici. O, 1928 yılında Kırgızistan'ın Talaş toprağında doğmuş. Ancak geleceğin büyük yazarı olacak Cengiz Aytmatov'un gençlik çağı Jambıl'da (Taraz) yani Kazakistan'da geçti. O Jambıl'da okudu. Burada önce bir firmada hesapçı olarak daha sonra da Köy Konseyinin (Avıl Sovyeti) sekreteri olarak hiç de kolay olmayan bir çalışmaya ve ömür yoluna başladı. Jambıl Tarım ve Ziraat Teknik Okulunu bitirdikten sonra Cumhuriyetin bir tarım işletmesinde (Kollhoz) tarım uzmanı olarak çalıştı. C. Aytmatov yaratıcı yolunun başlangıcı da bu sıralardı.

Kazak temasının yazarın sanat yaratıcılığında büyük bir yer elde etmesine şaşmamak gerekli. Bu değişimi Aytmatov'un "Cemile", "Yüz Yüze" adlı en önemli eserlerinde görüyoruz. Bunu anlayabilmek için "Cemile" hikayesiyle hikâye kahramanı Daniyar'ın türküsünü resim/çiftiren sahnesine bir örnek verelim: "Bu bir farklı türkü... insanın yüreğini alarak onu, duygu, düşünce ve sevinçle sarıp

sarmayan çok farklı ne güçlü bir ses. Bu Kırgızcaya da Kazakçaya da benzemiyor. Ancak daha içten dinlendiğinde bu seste ezeli ve ebedi kardeşlik içinde olan Kırgız ile Kazakların doğuş türkülerini andıran, birbirini tamamlayan, birbiriyle buluşan bir ezgi intibasını ueriyor. Bir yandan Kazakların uçsuz bucaksız bozkırları gibi bağımsızlık taşıyor diğer yandan da Kırgızların yüce dağları gibi gökyüzüne ulaşıyor. "Eyuah! diye içimden geçirdim. Daniyar böyleymiş ha! Onu böyleymiş diye kim düşündürdü okuyucuya?" Aytmatov hikâyelerinde bu kardeş iki halkın tarihi damarlarının bir, ömrünün de ortak olduğunu gösteren harika ve şiir soylu resimler oldukça fazla. Kırgız yurtseverliği 1963 yılının Lenin anısına sunulan bu kitabın yazanna "Dağla bozkır hikâyeleri" diye adlandırması boşuna değil. Kazak halkının da C. Aytmatov'u kendi öz yazarı olarak kabul etmesi haklı bir anlayış değil mi?

Aytmatov altı uzun hikâye ve on kadar da hikâyenin yazarı. Sayısız defa özel olarak basıldı kitapları. Kazakistan öğrencilerine yeterli düzeyde tanıtılan bu kitaplara takılıp konudan uzaklaşmanın gereği yok.

Aytmatov sanatını tek bir sözle tasvir edebiliriz. Bu, komünizmin yerleştiği Sovyet adamı yönündeki devlet marşı. Bizim öğrenciler arasında yıldan yıla Kırgız yazarlarının değerli eserlerinin çoğaldığını sevinçle söyleyebiliriz. Elbette onların arasından birincilik ödüllü Cengiz Aytmatov'a yaraşır. O, son dönemdeki Kazakistan gençlerinin en çok sevdiği yazar olarak görünmektedir. Onun değerli ve bilgelik yansıtan eserleri bu gençlerimizin ruhani dünyasına can sırrı olarak yuvalandı.

Kırgız halkı, eserleri Sovyet odağı sınırlarını atlayıp, dışarıdaki milyonlarca okura ulaşma başarısına dönüşen, kendilerinin muhteşem yazarını hem canı gibi iyi gördü hem de haklı bir övgüyle bahsetti. Vatanımız ilgiye ve övgüye cimrileşmedi. Kırgız halk yazarının bu ağır emeği için, birçok eleştirmen de nurlu yapraklar için, yüreklere ulaşabilen her bir yolları için güçlü bir aşkla bakıyor. Bunun en aydınlık misali, yurttaşları tarafından C. Aytmatov'un bugünlerde kendi öz değerimiz olarak Kırgız- Sovyet milletvekili olarak seçilmesidir.

Kalçan Nurmahanov

17. 03. 1963 (Radyo Konuşması)

Kaybolmaya yüz tutarken kız kardeşi Kazma Nurmahanova'nın çalışmalarıyla toplanan ufacık arşivden böyle bir el yazması kaynağının bulunmasına da razı olmak gerek. Çünkü bu arşiv, K. Nurmahanov'un C. Aytmatov gibi bir dostunun anlamlı bir ödüle lavık görülmesini canla başla istediğinin, bundan çok büyük bir sevinç duyduğunun belgesi. Çünkü bu anlamlı arşiv K. Nurmahanov'un Aytmatov gibi bir dostuna gösterdiği son bir hürmetin veya saygının belgesi. Böyle derin düşünceleri heyecanla, dalga dalga ak kâğıda hayat tutkusu niyetiyle yazan adil ve gönlü ak canın daha fazla uzatmadan bu aydınlık dünyadan hoşça bir atışmayla ayrıldığını düşünmenin kendisi zaten çok ağır. Ancak gerçek acı da olsa gerçektir. Hayata hevesle tutunan keskin düşünceli eleştirmen- yazar, tiyatro yazarı K. Nurmahanov çok geçmeden böbrek hastalığı nedeniyle bu dünyadan vazgeçti. Kalçan sağ olsaydı özellikle Aytmatovla birlikte ilginç ve önemli eserlere imza atarlardı. C. Aytmatov, K. Nurmahanov'u ileri görüşlü bir yazar olarak değerlendirdi. Cengiz Ağa, Kalçan dostunun dünya

değiřtirmesiyle ilgili sođuk haberi uzak bir seferde bulunduđunda duydu ve acele olarak Almatı'ya geldi. Dost kabrine toprak attı."Kazak Edebiyatı" gazetesinde cořku dolu veda sözlerini yayınlattı. Bu kısa da olsa ömür geleneđi var olan edepli bir davranıř... Bir dostluk...

Mayıs 1989

Almatı

Çevirmen Notu:

Deđerli okuyucu, bu çeviri 1989 yıllarında Kazak Türklerinin deđerli edebiyat tarihçisi Prof. Dr. Kulbek Ergöbek tarafından Cengiz Aytmatov'un bilinmeyen yönlerini tanıtmak, onun deđerli dostu ve kitaplarının Kazak Türkçesine çevirisini yapan Kalçan Nurmahanov ile olan edebi birlikteliđini yansıtmak amacıyla "Arıstar Men Ağıstar" kitabında kaleme alınmıřtır. Her ne kadar Sovyetler Birliđi'nin dađılma dönemlerine rastlasa da yazının bazı bölümlerinde rejimin uzantısı olabilecek tanımlar, isimler, kavramlar bulunmaktadır. Bunlar o dönemlerde her yazar için kullanılması elzem olan sözlerdir. Yazının tamamındaki hissedilen en önemli vurgu da Kazak- Kırgız halklarının birlikteliđi ve edebi iliřkileridir. Ortak deđerlerinin, ortak isimlerle yansıtılmasına özen gösterilmiřtir. Üstü kapalı gibi görünse de aynı kitaptaki diđer yazılarda da dikkatimizi çeken nokta, ortak bir Türklük duygusunun seziliyor olmasıdır. Bu bir yerde Kazak-Kırgız, bir diđer yerde Özbek- Türkmen, bir başka yerde de Tatar- Azeri řeklinde karřımıza çıkar. Yařadıkları rejimin sıkıntısı onları bazen istemeseler de bazı ideolojik řahsiyetleri, kavramları övgüyle dile getirmek mecburiyetinde bırakıyordu. İç diinyalarındaki gerçek duyguları ise sembol, atasözü, deyim ve mecazlarla anlatmaya çalıřıyorlardı.

Okuyucumuzun deđerlendirmede bu noktaya da dikkat etmelerinin dođru olacađı kanaatindeyim.

Aytmatov'un ařađıdaki bir sözünü de anlayıřınıza sıđmarak sizlerle paylařma geređini duydum. Bu söz, günümüz Türkiye'sinde "Türk Milleti", "Türk Dili" kavramlarının kullanılıřı ya da kullanılmaktan imtina edililiřinin çok manidar bir örneđi olarak gözükmektedir.

28 Ekim 2004 yılında Cengiz Aytmatov'un Kazakistan milletvekili ve halk yazarı Muhtar řahanov'a gönderdiđi "Dil- sizleřtirmenin Anatomisi" konulu yazısının kısa bir cümlesi ne denli anlamlar ihtiva ettiđini açık açık yansıtmaktadır.

"Muhtar, soruna cevabım: V. Putin, "Rus dilini bilmeyen adam Rusya vatandařı olamaz." Diye kestirip attı. Kendilerinde bulunan "Kazakistanlı Millet" ideali, esasında Amerika/ılık anlayıřına yakın... Hata yapmıyorsam eđer, dođrudan milletsizleřtirmeye götüren yol gibi..."

Түрік тіліне аударған Жемал Шафак.

**АЙТЫШТАРДЫН ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДЕ ТАРАЛЫШЫ ЖАНА
ИЗИЛДЕНИШ АБАЛЫ / ON THE PROPAGATION AND STUDY AITYSES IN
THE TURKIC PEOPLES**

М.КӨЛБАЕВА*

Түйіндемө

Көпшілік түрік халықтарында кездесетін айтыс жанрының түрлі жағдайда қарастырылып келгені мәлім. Автор мақаласында айтыс жанрының қарақалпақтарда, Түркия түріктерінде, қазақтарда зерттелу барысына шолу жасайды. Әсіресе, қазақ фольклортануындағы айтыс жанрына кеңірек тоқталып, бүгінгі күн тұрғысынан пікір білдіреді.

Кілт сөздер: айтыс, фольклор, салт-дәстүр, дәстүр жалғастығы, көркемдік ерекшелік.

SUMMARY

It is known that the genre aitys in many Turkic peoples studied in various ways. The author in the article provides an overview on the study of genre aitys in Karakalpakhs, Turkish Turks, Kazakhs. Especially Kazakh folklore genre aitys wider concerns and expresses a modern point of view about it.

Keywords. Aitys, folklore, custom, tradition, art feature.

Айтыш - көпчүлүк түрк элдерінде кезиккен чыгармачылык жанр. Мындан улам тектеш элдердин фольклор таануусунда бул жанрдын түрдүү жагдайдан талданыш изилдениш келгенин көрүүгө болот. Мисалы, өзбек элинин тарых түпкүрүнөн бери өнүгүп бүгүнкү күнгө чейин келген руханий турмушунда аския жанры өзгөчө орунда туруп, төкмөлүктүн салттарын улантып келе жатканын өзбек фольклористи Р.Мухаммадиевдин эмгегинде (Мухаммадиев: 1961). айтылса, өзбек элдик чыгармачылыкты жаратуучулардын аткаруучулук чеберчилиги С.Носировдун (С.Носиров: 1990) эмгегинде иликтенсе, каада-салттык фольклор жана терме жанрындагы төкмөлүктүн салттары М.Кушмаковдун, Б.Сарымсаковдун, А.Мусакуловдун эмгектеринде (М.Кушмаков: 1984; Б.И. Сарымсаков: 1987; А.Мусакулов: 1984) изилденген.

Каракалпактарда айтыш өнөрү өз өнүгүшү менен тарыхтын тереңине кетет. Каракалпактардын оозеки чыгармачылыгындагы жалпы эле бир өзгөчөлүк - анда акындар географиялык шартка жарапша Хива, Хорезм жана башка илим маданияты өнүгүп келген ири шаарларда медреселерден окуп, билим алышканында. Мындан улам оозеки жаралган ырчылык өнөр жана жазма адабияттын удаалаш өнүккөнүн көрөбүз. Каракалпак элинде кыргыздардыкы сыяктуу оюн-зоок кечелерде азил-шыкак үлгүсүндөгү суроо-жооп айтыштары айрыкча көп тараган. Мында ырды тез кайрып, аз сөзгө көп маани баткызып, азил-тамаша менен коштой ырдоо башкы максат болгон. Айтышта бири-экинчисине собол салуу, ага жооп кайтаруу жумшак юмор

* Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун Окумуштуу катчысы, ф.и.к., Бишкек-Кыргызстан/* Institute named Chingiz Aitmatov, language and literature, Ph.D., Scientific Secretary, Bishkek- Kyrgystan.

менен коштоо сыяктуу белгилери кыргыздардагы алым сабак, табышмак айтыш сыяктуу түрлөргө өтө жакын экенин көрөбүз. Каракашпак элинин акындык өнөрүнүн поэтикалык салттары К.Базаровдун, Н.Давкараевдин (К.Базаров: 1988; Н. Давкараев 1959) эмгектеринде талдоого алынса, алтай фольклорундагы жанрлар жана, алардын жаралышын шарттаган өбөлгөлөр, оозеки поэтикалык чыгармачылык С.С.Катаптын эмгектеринде(С.С.Катап: 1984; 1987) изилдөөгө алынып, импровизациялык өнөр алтай фольклорундагы архаикалык өнөр экендиги белгиленген.

Айтыш Түркиялык түрктөрдө дагы тарагандыгын көрөбүз. Алар бул түрдү “атышмалар” деп аташат. Аты эле айтыш тургандай түрк айтыштары сөз аркылуу “атышып”, өнөр жарыштыруу максатын көздөгөнү көрүнөт. Түрк атышмаларынын салты боюнча ортого үч акын (озан) чыгып, колундагы аспабы (сазы, багдарламасы) менен ачып, айтышты баштайт. Андан соң кийинки акындарды сыноо, ага табышмак айтуу, мүнөз кемчиликтерин көрсөтүү же мактоо, кылган жакшы иштерин даңазалоо сыяктуу ырларын ырдашат. Түркиялык атышмаларды аткаруучу акындар (озанлар) бири арык, экинчиси оргочо, үчүнчүсү семиз болуп чыгып, юморлуу сындарын ырга кошот. Мындан улам көрүүчүлөр күлкүгө канып, ар бири өзү колдогон акынына кол чаап кубаттайт. Кимисинин сөзү курч, сүрөттөөлөрү таамай болсо ошол акын жеңишке жетишет. Акындар табият, мезгил, өмүр, дин сыяктуу түбөлүктүү темалардан собол салууга дагы акылуу. Бул белгилер кыргыздардын айтыш өнөрүнө жакын салттар экенин эске алсак анда, түрк жана кыргыз айтыштарынын түбү бирге элдин көөнө көркөм салттары экенин байкайбыз. Түркиялык түрктөрдүн атышмалары дагы илимде өзгөчө сөз кылууга арзып, атышмалардын бир канча тематикалык түрлөрү Огузхан Айдындын диссертациялык ишинде талдоого алынган (Oğuzhan Aydin: 2010). Ал эми ар бир акындын чыгармачылыгындагы айтыштардын орду мааниси тууралуу кеп кылып, айтыштардагы өздүк чеберчиликти талдоого алган Назан Кутлусойдун эмгеги (Nazan Kutlusoy: 2006) түрк айтыштарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган изилдөө экенин көрсөтүүгө болот. Бул эмгектер ар бир түрк элиндеги импровизациялык өнөрдүн маани маңызын аныктап, жанрдык бөтөнчөлүктөрүнө иликтөө жасаса Т. Ковальскийдин эмгегинде (Ковальски: 107-б.) түрк элдеринин поэзиясынын формалары салыштырма-типологиялык ыңгайда изилдөөгө алынган. Айтыш жана анын айрым элементтеринин тектеп элдерде таралышы ошол элдердин турмуштук жалшылыгына, акындык өнөрдүн же чыгармачылыктын ал элдердин күнүмдүк турмушунда өзгөчө мааниси бар экендигин көрсөтүп турат. Ал эми канатташ жапаган казак элиндеги айтыс жана кыргыздардын айтышында өзгөчө белгиленген айырмачылыктар аз. Казак фольклор таануусунда айтыштарды илимий талдоого алуу биздикине салыштырмалуу ат чабым алдыга кеткендигин көрүүгө болот. Казак айтыштарын талдоого алуу М.Ауэзов, С.Мукановдун илимий эмгектеринен баштап алып, андан бери С.Сейфулиндин “Казактын эски адабият нускалары” (1 жыйнак, Алматы: Казакстан басмасы, 1931. – 152-б.), Е.Бсмайыловдун “Акындар” (-А.:

Казмемкөркемедбас, 1956), К.Жумажановдун “Фольклорная и индивидуальная традиция в акынской поэзии” (Дисс.к.ф.н. – А., 1984) акындык өнөрдүн салттары жана жаңычылдык маселелери, казак айтыс өнөрүнүн башаты, акындардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен илимий талдоолор болгон. Мындан башка Х.Досмугамед уулунун, А.Байтурсуновдун, М.Габдуллиндин Б.Кенжебаев, А.Коңуратбаев, З.Ахмедов, М.Каратаев, М.Жармугамедов, С.Садырбаев ж.б эмгектеринде айтыш өнөрүнүн табияты, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, өнүгүү эволюциясы, чыгармачылыктагы жалшылык жана жекелик өндүү маселелер талдоого алынган. Айталы, М.Жармугамедовдун “Казак поэзиясындагы айтыш жанры: теги менен дамуу” (-Алматы, 2001) деген доктордук диссертациясында төкмөлүк өнөр менен айтыштын карым-катышы, кайындашуулар, кагышуулар, айтыштагы тарых жана көркөм чындык, айтыш менен мезгил жалгаштыгы, айтыштын көркөмдүк маселелери сыяктуу маселелерин талдоого алат. Казак айтыштарынын теги менен өнүгүшүн изилдеген бул эмгек казак эли үчүн керек жана зарыл иш болгондур. Бирок ошондой болсо дагы, казак элинин айтыштарынын изилденүү тарыхын жазууда автор белгилүү түрколог В.В.Радловдун түрк элдеринин көркөм туундулары тууралуу жазылган белгилүү эмгеги (Радлов: 1870) тууралуу жазып жатып кыргыздар деп жазылган аныктаманы “кыргыздар, бұдан былайгы жерде биз казактар деп аламыз” (Жармұхамедұлы: 2001, 19-б.) – деп бурмалап алып, кийинки шилтемелердин баарын казакка оодарып алышы өтө олдоксон иш болгон. Албетте, айтыш менен айтыс жанрдык жактан, аткарылышы, кылымдарга уланышы, салтуу ыкмалары жагынан окшош жанр экени талашсыз. Бирок, ар бир элдин жеке мүнөзүнө жараша айырмачылыктары да жок эмес. Мисалы, тилдик өзгөчөлүктөр, комуз же домбура менен коштоо ж.б. Булар эки элдин улуттук өзгөчөлүктөрүнө жараша келип чыккан айырмалар. Мына ушундай улуттук жеке мүнөздөрдү унутта калтырып, бир улутту экинчиси менен айыр баштоо илимдеги кечирилгис күнөө деп баалоого болот.

Казак фольклор таануусунда айтыш жанрын жиктеп талдоого орун берилген. Жиктөөлөрдүн көбү окшош же үндөш болгон. Адабиятчы К.Жумалиев айтышты көркөм чыгармачылыктагы башка жанрларга салыштыра келип, Б.Кенжебаевдин чоң-чоң айтыштарды “өлөң менен жазылган роман” деген пикирин, Е.Ысмаиловдун айтышты сюжеттүү романга жакындаштыруусун аша чапкандак катары баалайт.

Казак элинде айтыштар адабий көркөм туунду катары гана талдоого алынбастан бул өнөрдүн лингвомаданий, этномаданий бөтөнчөлүктөрү, публицистикалык сышаты түрдүү алкакта каралып, айтышты изилдөөнүн чектери кенейгенин көрөбүз. Айталы, К.А.Кусманованын “Маданияттагы улуттук стереотип: айтыштын лингвомаданий сүрөттөлүшү” (-Алматы, 2010-ж.) деген доктордук диссертациясында XIX кылымдагы улуттук стереотиптер жана айтыштын этномаданий, лингвомаданий мүнөзүн иликтенип, маданият

менен тилдин этностун дүйнөтаанымынын, тилдик биримдүүлүгүнүн жана ойломунун күзгүсү экенин айтыштын мисалында кең кесири талдап берет.

Айтыш ар бир элдин улуттук руханий маданиятын, коомдук турмушун, тилин жана жашоо мүнөзүн аныктаган жанр. Анда турмуш чындыгы көркөм сүрөттөлүп, социомаданий абалдардын (ситуациялардын) конкреттүү-тарыхый маңызы чагылдырылган. Айтыштын мына ушул сапаттары К.Д.Асановдун “Айтыш өнөрүнүн публицистикалык сыпаты” (- Алматы, 2010-ж.) деген докторлук диссертациясында талдоого алынып, айтыштын коомдук ролу кеңири планда, илимий анализден өтөт. Ал эми айтыштын эгемендик жылдардагы өрүшү, эгемендик темасынын айтыштарда көркөм чагылдырышы, көркөм чындык жана айтыш сыяктуу маселелерди талдоого алган Ш.С.Койлыбаевдин “Казыргы айтыштын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” (Астана, 2009-ж.) деген кандидаттык диссертациясы айтыштын XXI кылымдагы өнүгүшүн, эгемендик жылдардагы айтыштардын идеялык-тематикалык багытын, эгемендиктеги сөз эркиндигинин айтыштарга тийгизген таасирин кеңири планда талдоого алган.

Кайсы гана элдин көркөм адабий чыгармасы болбосун ал опол элдин менталитетин чагылдырып, улуттук дүйнөтаанымын аныктап турат. Казак калкынын XIXкылымдын акыры XXкылымдын башындагы коомдук абалы, көркөм ойлоосу жана улуттук өзгөчөлүктөрүнүн акындар чыгармачылыгында асыресе, айтыштарда көркөм чагылдырышын талдоого алган Т.Ш.Өмүрбаеванын “Акындык поэзиядагы улуттук сыпат жана көркөм ойлоо”(-Алматы, 2010) деген кандидаттык диссертациясы жазылды. Эмгекте төкмөлүктүн улуттук-этнографиялык өзгөчөлүктөрү, акындар айтышынын улуттук дүйнөтааным болмушу менен көркөм ойлоодогу негизги көрсөткүч экени белгиленип, андагы тарыхый-реалисттик сүрөттөөлөргө улуттук эстетиканын ченемдеринен баа берилген.

Айтыш өнөрү – байыркы мезгилде элдик театрдын элементтерин өз ичине камтып, элдин эстетикалык табитин канаатандырыш келген өнөр. Ал элге жагымдуу, куюлушкан уйкаштуу, мазмундуу келип, айрым бир коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөчү сатиралык, юмордук элементтерге бай. Мына ушул сатира менен юмордун айтыш өнөрдүндөгү ордун, аны акындын айтыштагы негизги оюн жеткирүүдөгү кызматын, жалган айтыш жана мысал айтышты, кара өлөң жана кагышууларды берүүдөгү ролун изилдөөгө алган Б. Импашевдин кандидаттык диссертациясы (Импашев: 2006) казак айтыштарынын бир өзгөчөлүгүн ачып берген изилдөө болгон деп айтууга болот. Казак фольклорундагы, казак адабият таануусундагы айтыштарды илимий талдоого алган чоң-чоң изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен сырткары айтыш тууралуу түрдүү багытта жазылган жогоруда белгилеген диссертациялык изилдөөлөр казак фольклор таануусунда жана адабият таануусунда бул теманын түрдүү багытта, түрдүү багытта изилденип жатканын көрсөтүп турат.

АДАБИЯТЛАР

- Асанов К.Д. (2010) *Айтыш өнөрүнүн публицистикалык сыпаты*. Ф.и.д. окум. дараж. изд. алуу үч. жазылг. дисс –Алматы.
- Базаров К. (1988) *Народное поэтическое творчество туркмен Каракалпакий*. Дисс.к.ф.н. – Ашхабад; Давкараев Н. (1959) *Очерки по истории дореволюционной Каракалпакской литературы*. -Ташкент: Изд. НАН Узб. ССР, 222 с.
- Давкараев Н. (1959) *Очерки по истории дореволюционной Каракалпакской литературы*, -Ташкент: Изд. НАН Узб. ССР, 222 с.
- Жармұхамедұлы М. (2001) *Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы*. Ф.и.д. ил дараж. алуу үчүн жазылг. диссерт. – Алматы.
- Имашев Б. (2006) *Айтыштагы сатира жана юмор*. Ф.и.к. оку. дараж. изд. алуу үч. жазылг. диссертация. – Астана.
- Каташ С.С. (1984) *Архаические жанры Алтайского фольклора*. Дисс.к.ф.н. – Т.; Каташ С.С. (1987) *Специфика жанров Алтайского фольклора*. Дисс.д.ф.н., - Т.
- Ковальский Т. *Исследования о форме поэзии тюркских народов*. ФИЯЛ. Инв. 171. 107-б.
- Кусманова К.А. (2010) *Маданияттагы улуттук стереотип: айтыштын лингвомаданий сүрөттөлүшү*. Ф.и.д. окум. дараж. изд. алуу үч. жазылг. дисс. -Алматы.
- Кушмаков М. (1984) *Проблемы традиции и импровизации*. Автореф. дисс. к.ф.н. – Т.; Сарымсаков Б.И. (1987) *Узбекский обрядовый фольклор и его жанровый состав (генезис, поэтика)*. Дисс.к.ф.н. – Т.; Мусакулов А. (1984) *Терма в узбекском фольклоре*. Дисс.к.ф.н., -Т.
- Койлыбаев К.С. (2009) *Казыргы айтыштын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү*. Ф.и.к. оку. дараж. изд. алуу үч. жазылг. дисс. – Астана.
- Мусакулов А. (1984) *Терма в узбекском фольклоре*. Дисс.к.ф.н., -Т.,
- Мухаммадиев Р. (1961) *Аскня. Острословие жанр узбекского народного творчества*. Автореф. дисс. к.ф.н. – Т.
- Nazan Kutlusoy (2006) *Buruklu aşik kul Mustafa hayati – Şiirleri –Atışmaları-halk hikayeciliği derleme-inceleme*. Yüksek lisans tezi. – Adana.
- Носиров С. (1990) *Творческое и исполнительское мастерство в узбекском народном творчестве*. Дисс.к.ф.н. – Т.
- Oğuzhan Aydın (2010) *Gunumuz aşiklik geleneğinde atışma ve atışma örnekleri*. - Ankara.
- Өмүрбаева Т.Ш. (2010) *Акындык поэзиядагы улуттук сыпат жана көркөм ойлоо*. Ф.и.к. оку. дараж. изд. алуу үч. жазылг. дисс. – Алматы.
- Радлов В.В. (1870) *Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи*. Часть 3, СПб. Типография Императорской АН, 737 с.
- Сарымсаков Б.И. (1987) *Узбекский обрядовый фольклор и его жанровый состав (генезис, поэтика)*. Дисс.к.ф.н. – Т.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ЕЛ БІРЛІГІНІҢ ЖЫРЛАНУЫ/ KAZAKH KHANATE AND THE POETRY OF
ZHYRAUS UNITY OF THE COUNTRY**

Құдайберген МӘМБЕТОВ*

Түйіндемe

Мақалада Қазақ хандығы тұсында елдің тұтастығы мен бірлігін, мемлекеттілігін жыр жолдары арқылы танытқан Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш, Шал ақындардың шығармаларына шолу жасалған. Алғаш қазақ хандығы құрылған жылдардан бастап, жалпыхалықтық руханияттың табиғи дамуына негіз қаланды. Халық рухының ұшқыны жыраулардың, ақындардың, сазгерлер мен айтқыш абыздардың жүрегінде тұтанып, жалындай бастады. Хандық дәуірдегі ұлттың шығармашылығында шынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды. Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы – қазақтың төл әдебиетіндегі дидактикалық дәстүрдің көркем арнасы.

Елге ұйытқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті. Қазақ хандығы дәуіріндегі сырт жауларға қарсы күрес, ерлік мотиві Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, ал қазақ даласында болған кейбір өзгерістер негізінен Бұқар жырау шығармашылығынан өз көріністерін тапқан.

Кілт сөздер: бірлік, жырау, Қазақ хандығы, жыраулар поэзиясы, ел бірлігі.

Abstract

The article analyzes the work poets Aktamberdy, Tatikara, Umbetov, Boucard zhyrau Kotesh Shala and the unity of the country during the Kazakh Khanate. The basis of national unity had been mortgaged to the time of formation of the Kazakh Khanate. The germs of spiritual unity of the people were picked up poets, musicians, Abyz and others. In the period of the Kazakh Khanate spiritual unity is reflected in the national works. Poetry zhyraus period Kazakh Khanate is didactic tradition of Kazakh literature. Zhyrauy identified areas of Kazakh poetry in the future, the foundations of ideas and artistic heights. In the works Aktamberdy, Tatikara, Umbeteya main motive is to fight against external enemies and courage of defenders, and in the work Buhar zhyrau - changes in society.

Keywords. Unity, zhyrau, Kazan Khanate, poetry of zhyraus, unity of the country.

Қазақ мемлекеттілігі төңірегінде талай қызу пікірталас болғаны белгілі. Тарихшы болмаса да, Ресей президенті Путиннің «Қазақтарда шекара да, мемлекет те болмаған» деген сыңар жақты, таяз пайымдары тым тереңде жатқан тарихымызға әлі де тыңғылықты зерттеулерді қажет ететіні айқын мәселе.

Тарихшыларымыз Қазақ мемлекеттілігі туралы бір байламға келе алмай жүргенде Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақтың мемлекеттілігінің тарихы Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандық құрған кезден бастау

* филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philology, International Kazakh-Turkish University named Kh.A.Yasawi, Senior scientist of the Research center of Turkology, Turkestan-Kazakhstan.

алатындығын» Астана активімен кездесу барысында мәлімдеген болатын. «Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандықты құрды, қазақтың мемлекеттілігінің тарихы сол кезден бастау алады» (Назарбаев: 2001, 1), – деп атап көрсетті.

Елбасы өзінің «Тарих толқынында» еңбегінде «Жәнібек пен Керей хандар Жетісуға көшіп келгеннен кейін, халық рухы өзін-өзі тұңғыш рет ашық бейнелеп, қазақ деген өзінің тарихи төл атымен аталады. Бұл хандық нығая келе, XV ғасырдың екінші жартысынан былай қырып оған қараған халық-елдің өз ішінде де, көршілердің аузында да – түгелдей қазақ атына ие болды» (Назарбаев: 1999, 99), – дейді.

Жәнібек пен Керей хандығы нығайғаннан кейін, олардың қамтуындағы халық түгелдей қазақтар деп атала бастады. Бірте-бірте «қазақ» атауы этникалық мәнге ие болды да, Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның әбден қалыптасқан түркітідес халқының этнонимі ретінде қолданыла бастайды.

Шығыстың жазба деректерінен алынған қазақ термині туралы және оны әлеуметтік-саяси тұрғыдан түсіндіру жөніндегі ең соңғы, ең толық мәліметтер С.Г.Кляшторный мен Т.И.Сұлтановтың кітабында берілген (Кляшторный, Сұлтанов: 1992, 251-258).

Қазақ хандығы алғашқы уақыттарда Батыс Жетісу жерін, Шу мен Талас алқаптарын иеленді. Ол Орталық және Оңтүстік Қазақстаннан қоныс аударған қазақ рулары мен тайпалары сияқты жергілікті тұрғындарды да біріктірді. Моғолстанның басқарушысы Есенбұғаның мұнда жылжыған қазақтарды тоқтатуға нақтылы күші болмады. Әбілхайырдың, Темір әулетінің территориялық талаптарына, қалмақтардың шапқыншылығынан Моғолстан шекараларының қауіпсіздігін солардың көмегімен сақтап қалуға үміттеніп, ол қазақ қолбасшыларымен одақтасты.

1462 ж. Есенбұға дүние салғаннан кейін Моғолстанда іс жүзінде бас аламандық, өкіметсіздік орын алды. Мұндай жағдайда Жетісу жерінде Қазақ халқының өмірге келіп нығаюы әбден заңды құбылыс болған еді. Мұхаммед Хайдар Дұғлат Қазақ хандығының құрылған уақытын хижраның 870 жылына (1465–66 жж.) жатқызады (Мұхаммед Хайдар-мырза).

Алғаш қазақ хандығы құрылған жылдардан бастап, жалпыхалықтық руханияттың табиғи дамуына негіз қаланады. Халық рухының ұшқыны жыраулардың, ақындардың, сазгерлер мен айтқыш абыздардың жүрегінде тұтанып, жалындай бастады. Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар, Көтеш ақын, Шал ақын сияқты хандық дәуірдегі ұлттың шығармашылығында пынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды.

Елге ұйытқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті.

Шоқан Уәлиханов «көшпенділер философы» атаған, ұрпаққа әулие атанып, аңыз кейіпкеріне айналған Асан Қайғы Сәбитұлы өз заманының үлкен ойшылы. Асан Қайғы Керей мен Жәнібек хандардың ақылшы биі

болған. Ол қазақ руларының орда көтеруін жақтайды. Асан Қайғы Шу, Сарысу бойына орналасқан қазақтардың бірлігін, іргелерінің берік болуын, ұжымының татулығы мен күшті болуына үндейді. Асан Қайғы өлең-толғауларында хандық үкіметті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажеттігін насихаттайды. Асан Жәнібек ханды елдің бірлігін сақтауға, табысқа шаттанбауға, елдің түбегейлі болашағын ойлауға шақырады.

Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің,

Айтқаныма көнбейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің.

Қымыз ішіп қызарып,

Мастанып, қызып терлейсің,

Өзіңнен басқа хан жоқтай

Елеуреп неге сөйлейсің?!

...Ай, Жәнібек, ойласаң,

Қилы, қилы заман болмай ма?

Суда жүрген ақ шорған

Қарағай басын шалмай ма?

Мұны неге білмейсің?!

Қош, аман бол, Жәнібек,

Енді мені көрмейсің! (Бес ғасыр жырлайды, 1989, 24), – дейді ол Жәнібек ханға.

Асанның Әз-Жәнібекке айтқан толғауынан «жарамсақтық пен жағымпаздықты білмейтін, шындықты шыжғырып бетке айтатын, тура жолдан таймаған» нағыз абыз қария екенін аңғарамыз.

Асан – халқының тілегін білеуші жоқшысы. Ол қоғамдағы әдет-ғұрып, мінез-құлық мәселелерін көтереді. Асан қайғы ойшыл, ұлы философ-гуманист ақын. Асанның толғау жырлары, айтқан нақыл сөздері өте мол болған.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер?!

Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер?!

Шыбын шықса жаз болып, таздар қайтіп күн көрер?!

Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер?!

Бұл төрт қатар өлең шумағынан Асанды адам тағдыры ғана емес, жаңды мақұлықтардың бәрінің тіршілігі толғантқан.

Асанның толғауларынан қазақ халқының хандық дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардың сарындарын аңғарамыз.

Асан Қайғының Әбілхайыр ханнан бөлініп кетуге қарсы болмағанмен, атамекеннен кетуді онша құптамағандығы төмендегі толғауларынан аңғаруға болады.

... Жемде кеңес қылмадың,

Жемнен де елді көшірдің.

...Ойылда кеңес қылмадың,

Ойылдан елді көшірдің.

...Еділ деген қиянға,

Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың, –
десе,

Нәлет біздің жүріске,
Еділ менен Жайықтың,
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың,
Алтын менен күміске! (Бес ғасыр жырлайды, 1989, 23).

Асан Қайғы кіндік кесіп, қаны тамған қоныстан біржола безуге риза емес. Асан Жетісу жаққа емес, Қыпшақ хандығының туы тігілген Еділ, Жайық бойына бет түзеуді, сол өңірге қоныстануды жөн көрген сияқты. Асан «Нәлет біздің жүріске» деп артта қалып бара жатқан жерлердің ерекшелігі мен артықшылығын жырлап, босқан жұртты, Жәнібек ханды тоқтатпақ болады.

Асан Қайғының өз дәуірінде болып жатқан өзгерістердің мәнін ұғып, байыбына жетіп, түсінгендігі толғауларынан аңғарылады.

Абыз ойшыл ақынның үлкен ақыл иесі, ойшыл, ұлы философ болғандығының тағы бір дәлелі.

Асан Қайғы елін қорғауға, бірлікке, ешкіммен ұрыспауға, «жолдасыңа жау тисе, жаныңды аяп тұрыспа», «ашу дұшпан, артынан түсіп кетсең қайтесің, түбі терең қуысқа», - деп кейінгі ұрпағына ақыл-кеңесін, аталық өсиетін білдіреді.

Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы – қазақтың төл әрекетіндегі төл әдебиетіндегі дидактикалық дәстүрдің көркем арнасы. Жыраулар поэзиясындағы дидактикалық дәстүрдің көркем арнасы. Жыраулар поэзиясындағы дидактикалық мағына азаматтың парасат жолындағы ата-бабалардың ізгілік ұлағаты жолына шақырады. Академик С.Қирабаев: «Жыраулар – заман халін толғап барып, оныелдің тілегін, арман-мұңын айтқан жырлармен жалғастырған. Бұл жырлар негізінен елдің бірлігі, жердің тұтастығы, ұлттың тәуелсіздік идеяларымен байланысты толғаулардан тұрады. Осы арқылы жыраулар ақылшы қарияның, толғаушыл кемеңгердің өз бейнесін жасап, дидактикалық поэзияны биікке көтерген» (Қирабаев: 2001).

Қазақ әдебиеті ұлттық болмысымыздың қалыптасуына аса қуатты ықпалдастығымен ерекшеленеді. Мемлекетті басқарған хандардан бастап, есі енді кіре бастаған балаларға дейін сөз өнерінің тәлім-тәрбиелік, эстетикалық ықпалын қабылдайды. Қазақ халқы сөз өнерін киелі санайды.

Профессор А.Егеубай жыраулар поэзиясының қазақ ұлтының рухани қалыптасуына жасаған ықпалына қазіргі жаңаша ойлау тұрғысынан баға береді: «Жыраулар жалғаған адамшылық, имандылық, қаһармандық, жігерлік һәм жайсаңдақтық – жаңа қалыптаса бастаған қазақ ұлысының рухани келбетін кестелеуі тиіс еді. Солай болды да. Қазақ елінің ажары мен жан дүниесі сол шығармалардан танылады. Білім – білік, ақиқат, тіл, жаратылыс жайлы толғамдар да сол арнада желі тартты.

Ежелгі түрік дүниесінің бар болмысы мен арман-мүддесі осы бір кезеңде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы жаңғыра көрінді. Жыраулар дәуірінің мәніне үңілсек төрт-бес ғасыр бойына тұтастай құбылыс ретінде дамыған әлеуетті әлеуметтік-көркемдік ұлы самғау бұрын-соңды болмаған еді. Ол поэзияда елдік, құрылыста, тұрмыста, материалдық һәм рухани мәдениетте бірдей айқын мүсінделді. Ұлттық киім үлгісінен бастап билингвистикалық сөз, бітімдеріне дейін аралықтағы салт-дәстүр, ою-өрнек рухани мәдениет көріністері соның белгісі» (Егеубаев: 2001).

Ұлттық тәрбие жүргізудің негізгі құралы жыраулар поэзиясының тұтас мазмұны арқылы қазақтың ұлттық тәлім-тәрбие негіздерін тереңдете ұғындырамыз. Жыраулар поэзиясы – дербес мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген Қазақ хандығы атты дәуірдің әдеби мұрасы. Ғалым-жазушы М.Мағауин: «Қазақ халқының жалпытүріктік ортақ этнос құрамынан бөлініп, дербес Орда құрған хандық заманы төрт ғасырға жуық ұзақ дәуірге созылуы» (Мағауин: 1992), - дейді. Демек, қазіргі әдебиет пәнін оқыту сабақтарында біз Қазақ мемлекетінің қалыптасу, даму тарихымен біртұтас қарастырғанымыз тиімді болмақ. Сонда кейбір саясаткерсымақтардың айтып жүрген «Қазақ мемлекеттілігі» бұрын болмаған деген сандырағынан ада боламыз.

Тәуелсіздік жолына мәңгілік бағдар түзеген Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуында жыраулар поэзиясы үнемі ықпалды арна болды.

Елбасының «Тарих толқынында» еңбегінде: «Жыраулыққа, аңыз айтуға бейімі бар, ақыл-парасаты мол адам халықтың рухани ақыл-ой қазынасын сақтаушы ақын болған. Олардың арасынан шыққан неғұрлым беделді де құрметті, тілі өткір шешендер халықтың көкейкесті ой-пікірін ел билеушіге бетің бар, жүзің бар деп жалтақтамай, көзіне тұп-тура ашық та батыл айтып салудан тайынбаған» (Назарбаев: 2001), - деп жазған еді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың ой-толғамдарын дәйектей түскен М.Мағауин: «XV–XVIII ғасырлардан жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды» (Мағауин: 1992), – дейді. Демек, жыраулар өз ой-пікірлерін елінің өсіп-өркендеуі үшін, ел басшыларына кемшілігін қаймықпай беттеріне басып, елдің мүддесін, бірлігін, мемлекеттің дамуы мен тұтастығын сақтап қалу жолында көркемдік туындыларын, әлемдік деңгейдегі ұлы шығармалар қалдырды.

Қазақ елінің ежелгі атажұрттарын мәңгілік мақтанышпен, масаттанумен жырлау – жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық сезімнің нақты көрінісі. Бұл, әсіресе Қазтуған жырау Сүйінішұлының туындыларынан аңғарылады. Қазтуған жырау нәр алған әдебиет - әрине, көшпенділердің көне поэзиясы, Кетбұға, Сыпыра жыраулардың толғаулары. Қазтуғанның нақыл, тақпақ, жыраулық ой тұрғысынан келетін:

Азамат ердің баласы

Жабыққанын білдірмес,

Жамандар мазақ қылар деп (Бес ғасыр жырлайды, 1989), -

іспеттес жолдары жыраулық поэзияның бізге жеткен ең ескі үлгісі. Қазтуған жыраудың үлкен ақыл иесі, кең тынысты ақын екендігін айғақтайды. Қазтуғанның «Мадақ жыры», «Белгілі биік көк сеңгір», «Алаң да алаң алаң

жұрт» туындылары ақындық қуатын танытатын шығармалар. Әсіресе Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң алаң жұрт» толғауынан еліне, жеріне, жұртына деген сүйіспеншілігін аңғарамыз.

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір қонымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Қазтуған жырау көшпенді шонжарлар әулетінен шыққан. Ол Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойын жайлаған түркі тайпаларының рубасы, көсемі, әскербасы, батыры болған. «Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт» деуінің мәні осында.

Қазтуған жыраудың Отанына, туған жеріне деген ыстық махаббатын мына өлең жолдарынан аңғарамыз:

Салп-салпыншақ анау үш өзен,
Салулы менің ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
...Қайран менім Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Қазтуған жырауға Еділін қиып тастап кету мүмкін емес. Қазтуғанның ұзақ толғауы Еділ бойында қалған түркі тектес бауырлас руларға бақыт, бірлік, тыныштық тілеумен қорытындыланады.

Жыраулар поэзиясында атамекенді сүю, ел бірлігін сақтауға, ұрпақтарды отаншылдық-патриоттық рухта тәрбиелеуге ерекше мән берілген. Доспамбет жыраудың өлеңдерінен осындай ел бірлігі, Отанын сүю, қаһармандық ықпал айқын аңғарылады:

Екі арыстан жау шапса,
Оқ қылқандай паншылса,
Қан жусаңдай егілсе,
Аққан судай төгілсе,
Бегегелі Сарыарқаның бойында
Соғысып өлген өкінбес! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Доспамбет – жорықшы жырау. Оның өлең жолдарынан талай ұрыс-қағыстың куәсі болғандығын аңғарамыз.

Доспамбет жырау өзінің өмірінің босқа өтпегеніне сенім білдіретін өлең жолдары арқылы аңғартады.

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен,
Толғамалы балта қолға алып
Топ бастадым өкінбен .
Тобыршығы биік жай салып,
Дұшпан аттым өкінбен,
Тоғынды сарты нар жегіп,
Көш түзедім өкінбен.
Ту құйрығы бір тұтам,
Тұлпар міндім өкінбен.
Зерлі орындық үстінде,
Ал шымылдық ішінде,
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім, өкінбен ...
Бүгін, соңды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын.
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен!.. (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Доспамбет жырау – қазақ әдебиетінің өсу-өркендеу тарихында елеулі рөл атқарған суреткер ақын.

Жыраулар – Қазақ хандығының ежелгі атамекендерден айырылмай, мәңгілік мемлекет болып сақталуын армандап, сол жолға өлең мен қару-жарақты қатар арнаған кесек тұлғалар. Қазақ поэзиясының атасы – Шалкиіз Тіленшіұлы даланың барлық қадір-қасиетін, жақсылық-жамандығын түгел бойына сіңірген ақын. Даланың азат ұлы ештеңеден именбейді.

Сен - алтынсың, мен - пұлмын,
Сен - жібексің, мен - жүнмін,
Сен - сұлтансың, мен - құлмын,
Сен - сұңқарсың, мен - құмын,
Жемсауыңа келгенде,
Сұлтан ием, сом жүрегім аяман!
Саған дұшпан - маған жау,
Керекті күні алдында

Ғазизленген сұлтан жаным аяман! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Өр мінезді, төкашар, арыстан жүректі ақын. Ол өз құнын біледі, сондықтан да аруағы қолдап ешкімді басынан асырмайды.

Шалкиіз – батыр, әскербасы. Жауынгер, жорықшы жырау болғандығы Шалкиіздің өз пығармаларынан да көрінеді.

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма;
Жағаласса, жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма;
Дулығалы бас кескен

Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма?! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Жиёмбет жырау өмір сүрген дәуір – қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі-тін. Жиёмбеттің «Әмірің қатты есім хан...», «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Қол-аяғым бұғауда...», «Басы саудың түгел-дүр» өлеңдерінде елдің тыныштығын, бірлігін суреттеумен қатар «Еңсегей бойлы Ер Есім» ханның ерлігін, батырлығын бейнелейді.

Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есім, сені есірген
Есіл де менім кеңесім.
Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесім,

Қолтығыңа болдым демесім (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Есім қазақ тарихындағы ең жауынгер, ең әлеуетті хандардың бірі.

Жиёмбет – өмір сүрген дәуір – қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі болатын. Бұл кездегі еңбасты дұшпан Жоңғардан шыққан қалмақтар еді.

Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханшаңыз

Қалада тұрып жылаған... (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Жыраулардың қазақ хандығының тұтастығын, бірлігін, елді жаудан қорғауға шақырған жырлары елдің еңсесін көтеріп, батырларды жігерлендірген ұлы туындылар болды.

Есім ханның батырларының бірі әрі жорық жырауы Марғасқа жыраудың «Ей, Қатағанның хан Тұрсын» өлеңінде:

Ей, Қатаған хан Тұрсын!
Кім арамды ант ұрсын.
Жазықсыз елді жылатып,
Жер тәңірісің, жатырсың,
Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың
Алтын тақта жатсаң да

Ажалы жеткен пақырсың! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Жырдан Марғасқаның от тілді өжет, аса талантты ақын екендігі аңғарылады. Сондай-ақ ол жауынгер, жорықшы жырау, ел бірлігін сақтаған, Қазақ елінің мемлекеттілігін сақтауға мол үлес қосқан ақын.

Қорыта айтқанда, Қазақ хандығы тұсында елдің тұтастығы мен бірлігін, мемлекеттілігін жыр жолдары арқылы танытқан Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш, Шал ақындардың алатын орны ерекше. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиеттегі сырт жауларға қарсы күрес, ерлік мотиві Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, ал қазақ даласында болған

кейбір өзгерістер негізінен Бұқар жырау шығармашылығынан өз көріністерін ташты.

ӘДЕБИЕТТЕР

Бес ғасыр жырлайды (1989) 2 томдық / Құрастыр.: М.Мағауин, М.Байділдаев. –Алматы: Жазушы, –Т.1,

Егеубаев А. (2001), *Құлабыз*. Алматы: Жазушы,–216 б.

Кляшторный С.Г. Сұлтанов Т.И. (1992) *Казахстан – летопись трех тысячелетий*. Алма-Ата. С. 251-2058.

Қирабаев С. (2001) *Тәуелсіздік және әдебиет*. Алматы, «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, –448 б.; Мұхаммед Хайдар-мырза. *Тарих Рашиди*. II 46 а, 51 а, 51 б.; МИКХ, 195, 198-бб.

Мағауин М. (1992) *Ғасырлар бедері*. Алматы: Жазушы,–432 б.

Назарбаев Н. (1999) *Тарих толқынында*. –Алматы, Атамұра, –296 б.

Назарбаев Н. (2014) *Қазақ мемлекеттілігі 1465 жылдан басталады* // Қазақ үні. № 42, 28 қазан. 1-б.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ 550 ЖЫЛДЫҒЫ

ОРТАҚ ТАНЫМҒА – БІР ТАМШЫ ОЙ (Қазақтың халықтық ғұмырнамасы мен мемлекеттік тарихы жайында бірер сөз) / DROP THOUGHT IN GENERAL KNOWLEDGE (Word on the state description of the history and life of the Kazakh people)

Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ*

Түйіндемe

Ғылым кез келген халықтың ғұмырнамалық бастауының, оның бүгінгі таңдағы жағдайына: санының аз-көбіне, өркениеттің қай деңгейінде жүргеніне қарамастан, адамзат баласының ортақ түп бастау тарихымен тамырласып жататынын дәлелдеп бергелі де талай уақыт болды. Бірақ, өкінішке қарай, ресми тарих ғылымы бұл заңдылықты әлі күнге тәрк етіп келеді. Автор мақаласында Тәуелсіздік берген мүмкіндікті пайдаланып, қазақ халқының ғұмырнамасын түгендейтін уақыт жеткенін ескертеді және қазақтың халықтық ғұмырнамасы мен мемлекеттік тарихы жайындағы ойын ортаға салады.

Кілт сөздер: таным, тарих, ғұмырнама, мемлекеттік тарих, тарих ғылымы.

Summary

The author has long been proved that the common history of mankind united, despite the difference in the level of development of a civilization. Although the official historical science does not recognize it. The author in the article offers the opportunity to use the data after the obtaining independently and it was time to explore the history of the state and biography Kazakh people.

Keywords. Cognition, history, biography, state history, science of history.

Барды базарлай алмай жүргеніміз болмаса, қазақ халқы – бай тарихы бар байырғы халықтың мұрагері. Оның солай екенін айғақтар ауызша да, жазбапа да деректер жетіп артылады. Өйткені арғы замандардағы ата-бабаларымыз мына ұлан-байтақ Ұлы Даланың дәл ортасынан ойып орын алып, оны құтты мекеніне айналдырғанынан кейінгі сан мыңжылдықтар ішінде болған ірілі-ұсақты тарихи оқиғалардың бәрі де осы ара арқылы өткен, бір де біреуі бұларға соқпай кетпеген. Солардың бәрінің: батыстан

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmed Yasawi, Candidate of Philology a leading scientific researcher in the scientific research center of Turkology, Turkestan-Kazakhstan.

шығысқа, шығыстан бастысқа қарай жөнкілген қоныс аударулардың да; түрлі-түрлі басқыншылық жорықтардың да; өзара болып жататын ішкі бірігулер мен ыдыраулардың да шынайы куәгері - осы Ұлы Дала, осы даланың тұрғындары. Оның тарихының бай болатыны да сондықтан. Бұл ретте әлемнің бір де бір халқы осы даланың байырғы төл тұрғындары түріктестес халықтармен терезе теңестіре алмайды. Қазақ халқы - сол «Түрік» атты ғажайып алып бәйтеректің көп бұтағының бірінен бұдан 550 жыл бұрын жаңадан бұр жарып, өсіп шыққан бір өскіні ғана. Сондықтан сол өскінің бүгінгі болмысына қарап, оның бұрынғысын ескермей естен шығаруға да, оның халықтық ғұмырнамасын, мемлекеттік тарихын пендестіруге де, көз көрім жерден келте қайыруға да болмайды, олай істеу пындыққа да, тарихқа да қиянат болмақ. Бұл – тамырын тереңге жіберіп, сан мыңжылдықтардың дауылы мен жауынына, ыстығы мен суығына төтеп беріп, жайқалып өскен бәйтеректің алып діңі мен тармақталған бұтақтарына мән бермей, тек солардан өнген көктемгі көз тартар көрікті жашырақтарды ғана қызықтаумен бірдей. Бейнелеп айтқанда, Түрік – бәйтеректің алып діңі; түрік халықтары орнатқан түрлі мемлекеттер – осы діңнен өнген бұтақтар; ал осы бұтақтарға көрік берген көп жашырақтар – бұл күнде ұзын саны үш жүз миллионға жетіп қалған түріктестес халықтардың перзенттері.

Қазіргі жетілген ғылым кез келген халықтың ғұмырнамалық бастауының, оның бүгінгі таңдағы жағдайына: санының аз-көбіне, өркениеттің қай деңгейінде жүргеніне қарамастан, адамзат баласының ортақ түп бастау тарихымен тамырласып жататынын дәлелдеп бергелі де талай уақыт болды. Бірақ, өкінішке қарай, ресми тарих ғылымы бұл заңдылықты әлі күнге тәрк етіп келеді. Барға байыппен қарап, бағалай білген жөн. Ешбір халық ғайыптан пайда болмайды: көктен түспейді, жерден де өніп шықпайды. Сондай-ақ халық шегіртке де емес, жылдың бір маусымында қаулап өсіп, қаптап кетпейді. Адамзат баласының эволюциялық даму заңдылығы аясында, түрлі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың ықпалы негізінде, адамдардың өзара бірігіп, белгілі бір әкімшілік орталыққа (*мемлекетке*) ұйысуы арқылы халық болып қалыптасады. Ал бұл - ай емес, жыл емес, тұтас ғасырларды қамтитын ұзақ та күрделі үдеріс (*процесс*). Осылайша қалыптасқан халықтардың түрлі тарихи оқиғаларға байланысты кейде өзара бірігіп, әйгілі Ұлы Ұлыстар (*империялар*) құрайтыны, кейде іштей ыдырап, толып жатқан хандықтарға (*мемлекеттерге*) бөлініп кететіні де адамзат ұрпағының есте жоқ ескі заманнан басталып, бүгінгі күнге жол тартқан тірлік керуенінің өн бойында сан қайталанған құбылыстар. Осының бәрін зерде сүзгісінен өткізіп, жан-жақты саралап, кімнің кім екенін, оның қайдан шығып, қайда келгенін танып-біліп алмай тұрып, қай халықтың болсын ғұмырнамасын қазіргідей оның бүгінгі тарихқа белгілі болған кезінен бастап, сол арқылы ғылыми тұжырым жасау зор қателік болмақ. Өкінішке қарай, амал не, ресми тарих ғылымы бір тектен жаралған адамзат баласын екіге бөліп, соның өздері «көпкіншілер» деп ат қойып, айдар таққан бір бөлегінің тарихын жазуда әлі күнге дейін осы қате ұстанымды ұстанып келді. Соның салдарынан тарихқа аттары белгілі болған ежелгі көпкінші

халықтардың бір де біреуінің нақты кімдер екені ғылыми тұрғыда нақты анықталған емес. Олар кімдер еді, қайдан пайда болды, кейін қайда кетті, оған ресми тарих жауап бермейді.

Мұның барлығы - әлем тарихының әу баста тек еуропалық таным-түсінікте жазылып, сол таным-түсінікке сай адамзат баласын өздерінше жіктеп, соның бірін «тарихи халықтар», яғни «мәдениетті, өркениетті халықтар»; екіншісін «тарихи емес халықтар», яғни «жабайылар, тағылар» деп екіге бөліп тастап, Ұлы Дала тұрғындарын соның «жабайыларына» («варварларға») жатқызған ғылымға жат «өркениеттілердің» менмен, астамшылық әрекеттерінен басталғаны қазір тарихтан хабардар жанның бәріне аян. Осы пенделік менмендіктің қырсығынан «жабайы» халықтардың тарихы тарихшы ғалымдар тарапынан зерттеу нысанына айналмай қалды. Нәтижесінде тек отырықшы елдердің жазба дерегінде кездесетін олар жөніндегі үзік-үзік мәліметтерден құралған бас-аяғы жоқ, құранды тарих пайда болды, сол арқылы бүгінгі тарихи сана қалыптасты. Басқаны айтпағанда, Ұлы Даланың ежелгі тұрғыны деп танылған түріктердің өзін «х.э. кейінгі VI ғасырда Алтайда пайда болған жас халық» деп жариялап, соны ақиқаты анықталған шындық ретінде ғылымға енгізіп отырғаны осының айғағы. Сол себепті де қазіргі тарихшы ғалымдарды «х.э. кейінгі VI ғасырдан да бұрында түріктер болған» деп сендіру қиын.

Әлем халықтарының тарихын («Всемирная история») зерделей парақтаған кез келген адам Ұлы Даланың ежелгі тұрғындарының, яғни көпкірші халықтардың өкілдерінің (тайпаларының) христиан эрасына дейінгі төртмыңыншы жылдардан бері қарайғы жерде ғана жазба деректер арқылы тарихқа таныла бастағанын пайымдай алады. Оған дейін олар жөнінде ешқандай дерек берілмейді. Ал олардың төртмыңыншы жылдан кейін таныла бастауына көпкірші халықтардың кейбіреулерінің Ұлы Даладан шығып, «байырғы өркениет ошағы» делінетін күнгей өңірлерге кезең-кезеңімен толқын-толқын болып құйыла бастауы себеп болғаны анық. Теріскейден күнгей өңірлерге әр кезеңде келген осы халықтарды ресми тарих: шумерлер, хеттар (хаттар), гиксостар, арийлер, этрускилер, пичәниундер, юечжилер деп әр түрлі атаулармен атайды. Ал бұлар кімдер? Қай нәсілге жатады? Қандай тілде сөйлеген? Оған ресми тарихта жауап жоқ.

Ең ғажабы, осылардың бәрін тарихшылар терістіктен келген «жабайы тайпалар» деп түсіндіргенімен, осылардың қай-қайсысы да барған жерлерінің елін жаулап алып, халқын қырып-жойып жоқ қылып жібермейді, керісінше солардың жергілікті тұрғындарымен араласып, өздері соларға сіңісіп, түрлі атаумен аталған өз мемлекеттерін орнатып жатады. Одан да ғажабы, көне замандардағы адамзат баласына тән ежелгі өркениеттердің қай-қайсысы да «жабайы» делінген осы көпкіршілердің қатысуымен жасалады. Ресми тарихтан «ежелгі өркениет ошағы» деп танылған өңтүстік өңірлердің бір де біреуінен «мына өркениетті осы өңірдің тұрғылықты халқы жасады» деген деректі кездестіре алмайсыз. Олардың қай-қайсысы да тек терістіктен келген жабайылар жаулап алғаннан кейін, солардың қатысуымен пайда болған өркениеттер. Нақтылық үшін тарихқа белгілі

өркениеттердің басында тұрған Месопотамия («Екі өзен аралығы») өркениетін алсақ, оның да негізін терістіктен келген жабайы тайша – шумерлер қалайды. Сондай-ақ осы өңірде кейінірек пайда болған әйгілі Вавилон, Ассирия өркениеттері де шумерлерге қарыздар. Осыларға жалғаса х.э. дейінгі екімыңыншы жылдары бой көтерген Солтүстік Индия жеріндегі, ғылымға «Харапп мәдениеті» деген атпен енген, белгілі өркениет те терістіктен келген көпшелі тайша - арийлердің атымен тікелей байланысты. Болмаса, бүкіл Еуропа мәдениетінің бастауында тұрған Рим мәдениетін алыңыз, оның да негізін қалаған теріскейден келген көпшелі тайша – этрускилер екенін көресіз. Сол секілді терістіктен Африка жеріне келген гиксостардың, Кіші Азияға жаугершілікпен енген хеттердің де, қытай жерінде Инь дәуірінің өркендеуіне үлес қосқан гуйфандардың да барған жерлерінде өзіндік өркениетке қол жеткізгені баршаға аян. Бұлардың қатарында кезінде сиунулардың шабуылынан кейін ата мекенінен қоныс аударған юечжилердің Парфия мен Солтүстік Индияны жаулап алып, атақты Кушан империясын құрғанын да айтуға болар еді.

Тағы бір таңданарлық жай, бұған керісінше, Ұлы Далаға әлгі «көне өркениеттің ошағы» делінетін оңтүстік өңірлерден не бір халық, не бір тайпа келмеген. Келмеген соң, мұнда олар орнатты дейтін мемлекет те болмаған. Бар тарихтың ұзынабойынан Алдыңғы Азия мен Кіші Азияны немесе Үндістан мен Қытайды, болмаса Африка мен Американы көне замандарда мекендеген көне халықтардың бір де біреуінің қандай да бір себеппен атамекенінен қоныс аударып келіп, осы Далаға тұрақтап қалғанын айғақтайтын, ең болмаса, бір деректі таба алмайсыз. Өйткені ондай дерек жоқ. Ал бұл, қалай дегенде де, сонау ежелгі ескі заманнан бері отырықшы елдер өкілдері қалдырған жазба дереккөздерінде кездесетін көшкінші халықтардың қайсысының да қандай атаумен аталып жүргеніне қарамастан, солардың бәрі осы Ұлы Даланың тұптамасы бір байырғы тұрғындары, тектес бір халық деген сөз. Басқаша айтқанда, тарих айналымының сәтіне қарай бірде бірігіп, бірде ыдырап, біріккенде Ұлы Ұлыстар құрып, ыдырағанда толып жатқан жеке хандықтарға бөлініп, құрған мемлекеттері билік басына келген әулеттердің атымен сан түрлі атауларға ие болып жүрген, елдік құрылымының негізі рулық-тайпалық жүйеде қалыптасқан, түп негізі ортақ сол баяғы бір халықты, яғни түріктестес халықтарды ғана көреміз. Оның солай екенін Гарвард университетінің профессоры А.А. Клесовтың генетика ғылымының соңғы жетістіктерінің бірі - ДНК (*дезоксирибонуклеин қышқылы*) зерттеулерінің нәтижесіне сүйене отырып жасаған: «Концепция о степях Евразии как «прародине» «индоевропейской общности» совершенно непродуктивна и ложна. Во-первых, «праиндоевропейцы» не могли появиться в степях ниоткуда, ни о какой языковой «прародине» там не может быть и речи. Они и не появились ниоткуда. Тюркскоязычные R1b1 мигрировали с востока, ариезычные «праиндоевропейцы» мигрировали с запада (Клесов А.А. «Основная загадка во взаимоотношениях индоевропейской и тюркской языковых семей и попытка

ее решения с помощью ДНК-генеалогии), - деген ой тұжырымдары да дәлелдей түседі.

Олай болса, тіпті, арғысын былай қойып, оларға қарағанда тарихы ғылымға біршама молынан танылған скиф-сақ дәуірінен (х.э. дейінгі 700 – 200 жж.) бергі кезеңдерде арасына сырттан сыналап бірде-бір бөгде жұрт кірмеген, мемлекеттік жүйесі (рулық-тайпалық) ортақ, өмір сүру заңы бір (Мөденің, Бумынның, Шыңғыс ханның, қазақ хандары: Қасым, Есім, Тәукелердің заңының түпнегізі бір) біртектес халықтың бір мұрагері – Қазақ хандығының мемлекеттілігінің тарихын бес ғасырмен шектеу шындыққа жата ма? Мемлекеттілігіміздің тарихы, ең кемі, 2700 жыл десек, мұның қандай ағаттығы бар? Қаншама мыңжылдықтар өтсе де, Ұлы Дала тұрғындарының мемлекеттік сабақтастығы үзілмей, бірден бірге ата мұрадай аманатталып, жалғасып келе жатқаны ақиқат қой. Отырықшы елдер қалай атап, қалай құбылғанымен, ел де сол, жерде сол. Бар өзгерісі: бірін бірі желкелеп, жағаға асыққан дауылды күнгі теңіз толқындарындай сапырылысып, бірінің орынын бірі басып, алмасып жатқан мемлекеттердің атаулары ғана.

Соның бір көрінісі ретінде: Ұлы Далада 1465 жылы Қазақ хандығының өз алдына жеке шаңырақ көтергені белгілі. Бірақ жаңа хандық пайда болғанымен, оның шаңырағын көтерген халық сырттан жаугершілікпен келіп, жаулап алып, өз мемлекетін, өз салт-дәстүрін орнатқан бөтен жұрт емес, сол баяғы осының алдында өмір сүрген «Көк Орда» деп аталған мемлекеттің байырғы тұрғындары ғой. Мұның да бар өзгерісі: билік басына Көк Орданың бұрынғы билеушісі Орда Ежен әулетін ығыстырып, орынына Шайбан әулетінің келгендігі; Қазақ хандығын құрғандардың біраз уақыт осылардың, нақтылап айтсақ, Әбілхайыр хандығының құрамында болғандығы; кейін қолайлы сәт сағаты соққанда дербестікке ұмтылып, қайтадан бөлініп шығып, «қазақ» деген жаңа аталғандығы ғана. Әйтпесе, мемлекеттілігінде, болмаса халқының құрамында, немесе мекендеген жерінде ерекшелер ешқандай өзгеріс болған жоқ. Әрі-беріден соң, түштеп келгенде, Әбілхайыр хандығы да, одан бөлінген Қазақ хандығы да кешегі Жошы ұлысы атанған бір мемлекет қой. Бөлшектенгені болмаса, бәрі сол халық, сол жер, сол мемлекет, билеушілері де сол баяғы Жошының ұрпақтары.

Осы орайда айтпағымыздың ұғынықты болуы үшін оқырманның салыстыра пайымдауына мүмкіндік туғызу мақсатында ойымызды бір сәт қытайлықтардың тарихымен байланыстыра өрбітіп көрелік. Қазіргі таңда әлемдік деңгейге көтеріліп, дәуірелеп тұрған қытайлықтарыңыз бүгінгі мемлекетін, соңғы Чиң империясы 1911 жылы құлағаннан кейінгі талас-тартыспен өткен ондаған жылдардан соң барып, нақтырақ айтқанда, халықтық революцияның жеңісі нәтижесінде 1 қазан 1949 жылы құрып, оны «Қытай Халық Республикасы» деп жариялағаны белгілі. Содан бері бар болғаны – 65 жыл өтті. Бірақ осылай екен деп олар өз мемлекеттілігінің тарихын осы жылдан бастамайды, мемлекеттілігіміздің тарихы 65 жыл, кеше ғана пайда болған жас мемлекетпіз демейді. Олар өз халқының да,

мемлекеттігінің де тарихын тым әріден, хуашиалар (*көнеқытайлықтар әуелде өздерін осылай атаған.Қ.С.*) құрған Шиа (*Ся*) патшалығынан, яғни х.э. дейінгі 2205 жылдан бастайды. Осы уақыттар ішінде, яғни Шиа патшалығынан Қытай Халық Республикасына дейінгі аралықта ежелгі қытай жерінде бірін-бірі күреспен алмастырған 24 патшалық өмір сүрді. Бір қызығы, осы патшалықтарды құрғандардың бәрі бірдей және қытайлықтар да емес. Мысалы, басқаны айтпағанда, бұлардың арасында тарихы қазіргі оқырмандарға кеңінен таныс, баршаға белгілі: негізін сәнбилік тобалар қалаған «Вей», моңғолдар құрған «Юань», маньчжурлар орнатқан «Чин» империялары да бар. Сәнбилік тобалар да, моңғолдар мен маньчжурлар да көшкіеші халықтар. Соған қарамастан, қытайлықтар осының бәрінің өмір сүрген жері байырғы Қытай жері болғандықтан, мемлекеттігінің негізін сонау Шиа мемлекетінен бастап, 3000 жылдық тарихымыз бар деп әлемді мойындатып отыр.

Ал біздің Қазақ хандығының шаңырақ көтерген жерінде бұған дейін де, кейін де, қытайдағыдай сырттан келіп ешкім өз мемлекетін орнатқан жоқ. Кімдер қашан, қай заманда, қандай мемлекет орнатса да, бәрі сол Қазақ хандығының құрамына кірген тайшалардың ежелгі ата-бабалары, тіпті, бізді жаулап алды деген Шыңғыс хан моңғолдарының ата-бабаларының өзі де қазіргі Қазақстан жерінің ежелгі тұрғындары, түшпегісі ғұз бірлестігіне жататын түріктестес халықтардың өкілдері. Жаңаша жыл санауға дейінгі VI-III ғасырлар аралығында Қарахан моңғолдары жазда Ұлытау мен Кішітауды жайлап, қыста Сыр бойын, Борсық құмын, Талас, Сайрам қалаларын қыстаған. Содан киммерлерді қуып, Алдыңғы Азияға өткен скифтер секілді х.э. дейінгі III ғасырдың аяғына қарай соғыста жеңіліп қашқан татарларды іздетіп, Қытай жерінің шекарасына жеткен. Онда көнеқытайлықтар көшкінші көршілерін «жабайы» деп менсінбей, қорлап, кемсітетін ежелгі әдеттерімен оларды «сиуңну» (*«хунну»*, *«ғұн»*) деп атаған (*Сиуңну - қытайша «өркөкірек құл», «кекшіл құл» деген ұғымды білдіреді. Қ.С.*). Осы сиуңну аталғандар кейін атақты Сиуңну империясын құрып, екі-үш ғасыр өмір сүреді. Ақырында қытайлықтар мен сәнбиліктердің біріккен күшінің соққысынан кейін империя құлап, қырғыннан аман қалғандары Алтай тауының бір қуысына барып паналайды. Өздері «Ерген-қон» атандырған осы жерде олар 450 жыл өмір сүреді. Кейін өсіп-өніп осы «Ергене-қоннан» далаға қайта оралғандарды бастап шыққан Бөрте-чино деген кісіні шыңғыстанушы ғалымдар «Шыңғыс ханның жиырма екінші атасы» дейді. Мұның бәрін бүгінгі жетілген ғылымның зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, талдау жасаған зерттеуші ғалымдардың шығыстың белгілі тарихшылары: Рашид Ад-дин, Хондемир, Әбілғазы еңбектері негізінде толық дәлелдеп бергені де қазір көшпелілікке кеңінен мәлім (*Қараңыз: Тыныбайын Т.Ә. «Құпия шежіренің құпиясы». Алматы. 2010 ж.; Оловинцов А.Г. «Тюрки и монголы? Эпоха Чингисхана. Алматы. 2012 ж.; Салғараұлы Қ. «Мыңғұл мен моңғол және үш Шыңғыс» Астана. 2013 ж.*). Мұның сыртында Шыңғыс хан моңғолдарының арғы ата-бабаларының қазіргі Қазақстан жерінің төл тумалары екенін моңғолдың «Құпия шежіресіндегі» жер атаулары мен

Алматы облысының аумағындағы жер атауларын (топонимдерді) салыстыра зерттеген ғалым-жазушылар Б. Нұржекеұлы мен М. Ысқақбай баспасөз бетінде жарық көрген бірнеше зерттеу мақалаларымен бірін бірі толықтыра отырып, жеріне жеткізе дәлелдеп берді де.

Айтылғандарды сараптай келгенде, тіпті, этникалық құрамы тектес емес, ала-құла халықтар құрған мемлекеттерден тұратын мемлекеттілік тарихын қытайлықтар өздеріне теліп, оны әлемге мойындатып отырғанда, олардан гөрі біртұтас жүйедегі біртектес халықты құрайтын түріктестес халықтардың бір тармағы - қазақ халқы мемлекетілігінің байырғылығы әлдеқайда шынайы да нақты екеніне көз жеткізе аламыз. Қапанға дейін далалықтардың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабары жоқ, өзімшіл өркөкірек менмендікпен көшкіншілерді жабайы санаған ежелгі отырықшы елдердің өкілдері қалдырған жазбалардың деректері арқылы пайымдау жасаған еуропалықтар мен отарлаған елінің тарихын саясат саудасының мүлкіне айналдырған отарлаушылардың ой-тұжырымдарын жалаулата береміз. Әлі күнге дейін қайсыбіріміздің халық тарихы мен мемлекет тарихын ажырата алмай, Тәуелсіздік берген мүмкіндікті пайдаланып, қазақ халқының ғұмырнамасын түгендеудің орнына «Қазақстан тарихын» жазғанға тояттанып жүргеніміз соның қырсығы емес пе?! Төл тарихымыздың төл болмысын өз таным-түсінігімізде пайымдап, саралайтын кез жеткен жоқ па әлде? Қазақ халқы бұдан 550 жыл бұрын «Қозыбасы» мен «Шу бойына» халық болып қалыптасып, аспаннан түсе қалған жоқ. Бүгінгі қазақ халқының ата-бабалары да Адам-ата мен Хауа-ананың ұрпағы ретінде өзге халықтар секілді адамзаттың басынан өткерген небір қилы замандардың қызығы мен шыжығын бірге бөлісіп, соқтықпалы, соқпақты ұзақ жолды басып өтті, ұрпағы осы күнге жетті. Ендеше, осындай ұланғайыр ұзақ тарихты бірін-бірі алмастырып, кейін пайда болған өздерінің кезекті бір мемлекетінің тарихымен пендестіру де, шатастыру да ешқандай біліктілікке жатпаса керек. Ойлап, Қазақ! Ойланатын кез жетті.

СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫ АШЫҚ АСПАН АСТЫНДАҒЫ МҰРАЖАЙҒА АЙНАЛУДА/ OPENING OF THE MUSEUM UNDER THE OPEN SKY FORT "SYGANAK"

С.Ж.Жолдасбаев*

Түйіндемe

Мақалада Қазақ хандығының алғашқы астанасы Сығанақ қаласына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмысы кезінде табылған тың деректер жайы сөз болады. Осындай деректер арқылы Сығанақ қаласы алғаш Қыпшақ хандығының, одан кейін Ақ Орданың, бұдан соң Қазақ хандығының саяси әкімшілік, мәдени-экономикалық, әскери қорғаны орталығы болған деген тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: Сығанақ, Сырдария, Қыпшақ хандығы, Ақ Орда, Қазақ хандығы.

Summary

Complex archaeological research on the site started in Syganak of 2003. In the course of excavations in recent years received considerable material on the history of settlement, which allows to reconstruct the basic elements of the material and spiritual life, traditions, socio-economic system and political history of the city. One of the major reasons for the attention to the study of the city is that for two thousand years of settlement Syganak its history was the capital of Kanly, Kipchak Khanate, Ak Orda, Khanate Abylkhair, The Kazakh Khanate. After any enemy attack on city, brought him badly damaged, he was again restored, revived. Because fort stood on the Great Silk Road. In addition, the city was between Central Asia and the Dasht-Kipchak Khanate.

On the basis of written sources, discusses the role of settlement Syganak to study the history of the nation.

Keywords: Syganak, Syrdarya, White Horde, the Kazakh Khanate, Dasht-i-Kipchak

Сырдарияның орталық ағысында орналасқан өз кезінде қыпшақтардың (XI-XV) одан кейін Ақ Орданың, одан кейін қазақ хандығының астанасы болған атақты қалалардың бірі – **Сығанақ** (сур.1) (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани: 1976, 116). Қала Қызылорда облысы Жаңақорған ауданының жерінде XVI ғ. атақты тарихшы Өзбек ханы Мұхаммад Шайбани ханның хатшысы Фазлалах Ибн Рузбихан Сығанақ қаласының жанынан Дешті Қыпшақ басталады дейді. Сонымен бірге Ол Сығанақты Дешті Қыпшақтың астанасы деп жазады. Олар (қыпшақтар – С.Ж.) бұл қалада сауда жұмысының дамуына ыңғай да қызу араласады дейді. Шындығында қыпшақтар мен қимақтар Сығанақ қаласында және оның аймағында тұрақты тұрған.

*

тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Түркістан-Қазақстан / International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmed Yasawi, doctor of historical sciences, professor, director of the Research center of Archaeology, Turkestan-Kazakhstan.

1- сурет. Сығанақ қаласының авиафотосуреті

X ғ. атақты араб жағрафиятанушы, ғалым Ал-Идриси Сырдария бойындағы ғұндардың (оғыздардың – С.Ж.) қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді, ал, Сығанақ пағыз сауданың қайнаған ортасы деп ерекше көрсеткен. Сығанақ қаласынан зиялы білімді ғалымдарда шыққан: Шайқы баба Сығанаки алғаш Хорезмде тұрса кейін осы сығанақта тұрған, біраз жыл Жент қаласында да тұрған. Бұл қаладан Хусам ад Дин ас Сығанаки осы ғалымның үлкен атасы нисамиддин де (1132-1199) өмір сүрген. Бұл ғалым өзінің атақты діни шығармалары «Нихая» мен «Хидая» кітаптарын осы қалада жазған. Бұл еңбектерге оның немересі Хусамаддин талдау жасаған.

Жерімізде мемлекеттік ұжымның пайда болуы б.д.д. ғұн, сақ, үйсін, қаңлы дәуірінен басталып, түркі дәуірінде өркендей түскенін тарихтан білсек, ал қазақ атты мемлекеттің пайда болуы оның астанасы Сығанақ белгілі болғанын XIV ғасырдың 30-40 жылдарынан білеміз. Сонда қазақ елінің алғашқы астанасы Сырдарияның орталық ағысында оң жағында 15 км қашықтықта орналасқан Сығанақ қаласының астаналық қала болғанына міне 670-680 жылдар шамасында болып отыр.

Ал бұл мерзімге қарағанда Егеменді еліміздің Ақ ордасы тұрғызылған Астанамызға бар жоғы 20 жыл болды, ол осы жылдың ішінде көрсек көз тоймайтын, сөз етсе сөз жетпейтін әсемде сәнді қалаға айналып отыр. Әлейім солай болғай ел аман, жұрт тыныш болып Астанамыз гүлдене берсе екен деп Сығанақ қаласының жасындай жасқа келіп, одан да ұзақ ғұмыр

кешсе, екен деп тілейміз. Бірақта Сығанақ қаласының басынан өткен кейбір қиын зұлмат жағдайларды көрмесе екен.

Араб жазба деректерінде қала X ғасырдың соңғы кезінен белгілі болса, ал атақты түрік тіл білімінің ғылыми негізін қалаушы Махмуд Қашғаридің (XI ғ) еңбегінде Сығанақ деген атымен белгілі.

Қытай деректеріне қарағанда қала тұрған жер б.д.д. III-II ғғ. Қаңлы мемлекетінің бес облысының бірі Фуму жері болған. Ол қазіргі Жаңақорған мен Қазалы аудандарының аралығы. Ал қала Жаңақорған кентінің Солтүстік батыс жағында 40 км жерде орналасқан. Бұл дерекке қарағанда Сығанақ қаласының алғашқы кезі б.д.д. сол қаңлылардың кезінен басталды ма деген ой туғызады.

Қалаға жүргізілген жатқан археологиялық зерттеу жұмысы қаланың мәдени қабатын зерттеуде алты метрлік тереңдікке түсті. Алынған материалдар қалаға моңғол шапқыншылығы болған мерзімді көрсетеді.

Сығанақ қаласы XI ғасырдың II жартысында қышпақтардың Сыр бойына келуімен байланысты олардың орталық қаласына айналды. Егер бұл кезбен есептесек, қаланың қазақ елінің астанасы болғандығын 1000 жылдан астам деп есептеуге болады. Жазба деректердің хабарына қарағанда аймаққа қышпақтардың келуіне байланысты мұндағы оғыздар оңтүстік батысқа қарай жылжып кетеді. Ал Сырдың орта және төменгі ағысына Қышпақ хандығы орналасады. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жердің жаннаттың шеті» деп сипаттаса, қала Дешті Қышпақтың шекаралық сауда бекеті, бүкіл әлемге аумағының кеңдігімен, қауіпсіз әрі тыныш болуымен даңқы шыққан қала дейді. Деректерге қарағанда Сығанақ Түркістанның ірі сауда орталығы болса, қала тау өзендері мен және Сырдариядан тарғылған арықтармен суландырылып егіншіліктің де орталығы болған (Жолдасбаев: 2012).

Қышпақтар XII ғ. Хорезм мемлекетімен және Орта Азияның қалаларымен байланыс жасап, сауда-саттық дамып, қала экономикалық жағынан дами бастайды. Алайда XIII ғасырдың басында моңғол шапқыншылығының әсерінен қала мүлде талқандалады. Жошы хан қала тұрғындарын қырғынға ұшыратады. Отырардан кейінгі аса бүліншілікке ұшыраған қала Сығанақ болған. Оның басты себебі, қаланы алуға келген Жошы хан өзінің елшісін жіберіп, өз еріктерімен берілсе қала тұрғындарына ешбір қиямет жасамайтындығын айтқызады. Жошы хан жіберген елші Хасан қожа деген түрік болған. Оны Сығанақтықтар сатқын деп өлтіріп қояды. Бұған ыза болған Жошы хан 7- күн шабуыл жасап, қаланы 1219 жылы алып оған ойран салған. Жазба деректердегі хабарларда қаланың тұрғындарын түгелдей қырғызған. Алайда екінші бір деректерде Жошы хан қаладан пығарда, қаланың әкімі етіп Хасан қожаның ұлын сайлап қояды. Бұл хабарға қарағанда, қаланың тұрғындары түгелдей қырылмаған. Сол шапқыншылықтың салдарынан қала өз қалпына 80 жылға жуық келе алмаған. Оны қаланың жүз жылдан астам уақыт ешбір жазба деректерде кездеспеуінен де байқауға болады. Археологиялық зерттеулердің материалдарына қарағанда қала XIV ғасырдың басында қайта жандана

бастаған. Бұл кез Ақ Орданың ханы болған Ерзен ханның кезі, белгісіз автор Искендірдің дерегіне қарағанда Ерзен хан қалаларға мешіт, медреселер салдырған. Өзі Сығанақта қаза болып, осы қалаға жерленген. Міне осы Ерзеннің кезінде қалада ақша (теңге) шығарылып, сауда жұмысы жанданған. Сығанақта да мешіт, ханака (ғибадатхана) медреселер салынған. Қалаға зерттеу кезінде оның оңтүстік-батыс жағынан үлкен мешіттің орны ашылды. Қаладан табылған теңгелерге қарағанда Мұбарак ходжа хан кезінде Сығанақта және Ұрыс ханның кезінде жаңа Сығанақта ақша шығарылған (сурет 2 Иштван Вапари Отан тарихы № 2 (242)).

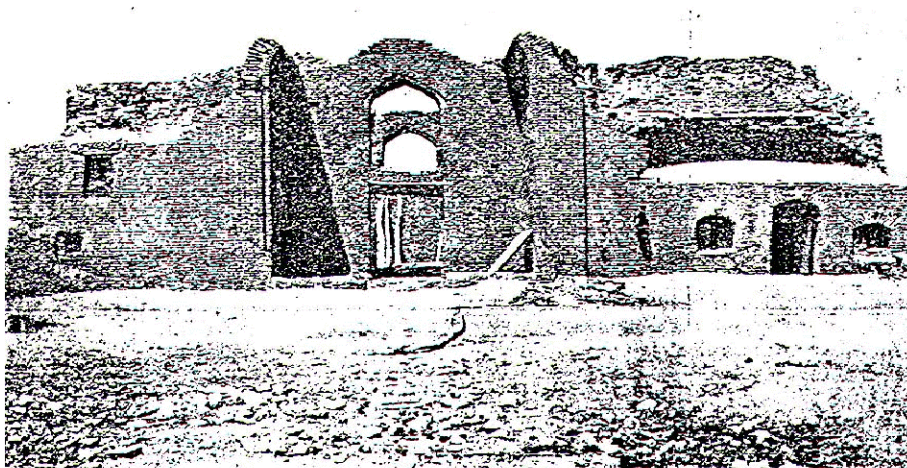
2-сурет. Мубарак ходжа хан шығарған теңгесі (1358 ж.)

3-сурет. Ұрыс ханның шығарған ақшасы (1374 ж.)

Бұл дерекке қарағанда ескі Сығанақтың шығыс жағындағы қақпасының алдынан 50м жерден жаңа Сығанақ бой көтерген. Қазіргі кезде биік екі төбе болып жатқан қаланың үстіне Сығанақтан шыққан атақты ғалым һисамиддинге (Сунақ атаға) «сунақтықтар» ескерткіш орнатқан. Жаңа

қаланы зерттеуге бұл кедергі болып тұр. Осы жаңа қаланың алдында Нисамиддинге тұрғызылған хананың жартылай сақталған суретін (сурет 3) Якубовский 1927 жылы суретке түсіріп алған, ол мүлде бұзылып төбе болып жақан жерін Сығанақ археологиялық экспедициясы 2004-2005жж. ашып оған «Қайта жөндеу ұжымы» Қанат Тұяқбаевтың басшылығымен қалпына келтіріп жатыр (сурет 4).

4-сурет. 1927 ж. Якубовскийдің түсірген суреті

5-сурет. Кесенені қалпына келтіру кезі

Келешекте бұл екі Нисамиддиннің ғибадатханасы тұрғызылып біткенде Нисамиддин бабаның ұрпақтары осы бабалары жатқан ғибадатханаға тәуіп ететін болады.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жанында құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) қалада жүргізіп жатқан ғылыми жұмыстарының материалдарына қарағанда қаланың

экономикалық жағынан дамуы XIV ғасырдың екінші жартысында айтарлықтай дамығандығын дәлелдеп отыр. Оның басты дәлелі екі мешіт пен сағананың ашылуы. Ал қаланың солтүстік батыс жағынан Ерзен ханның кесенесінің (мавзолейінің) табылуы (сурет 5). Бұл ғимараттарға 2008 жылдан бастап ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру жұмыстары басталды.

6-сурет. Кесене

XIV ғасырдың соңғы ширегінде Әмір Темірдің араласуымен Ақ Орданың басына Тоқтамысты хан етіп отырғызған, Сығанақта Тоқтамыс өз атынан 1380,1383 жылдары ақша шығарған. Ақ Орданың ханы болған Ерзен ханнан бастап Мұбарак, Ұрыс, Тоқтамыс хандар кезінде Сығанақ астана болып тұрғанда одан ақша шығарылып сауда-саттықтың орталығы болған.

XV ғасырдың басында жазба деректерде Сығанақ қаласының аты жиі кездесіп отырады. Бұл кезде қала Әмір Темірдің немересі Ұлықбектің қол астында біраз жылдар болғандығы хабарланады. Бірақта Барақ хан Ұлықбекке жіберілген елшілерінде оған жазған белгілі хатында «Менің атам Ұрыс хан Сығанақта тұрып сонда әр түрлі ғимараттар салғызып, қаланы өзіне астана еткен, сондықтан оның жайылымдықтары да заң бойынша да, әдеттік құқық бойынша да маған тиесілі» дейді (МИКХ:1969, 70). Бұған қарсы болған Ұлықбек Бараққа қарсы соғысып, жеңіліс табады. Барақ Сыр бойындағы қалаларға ие болады. Оңтүстік депті Қыпшақты және Ақ Орданың астанасы Сығанақты біржолата өзінің қарамағына алады. Алайда Барақ ханның аяқ астынан белгісіз жағдайда қаза болуы Сығанақ қаласы уақытша Шайбани ұрпағы Әбілқайыр (1428-1468 жж.) ханның қол астына өтуге мәжбүр болады. Хан Сығанақтың әкімі етіп Мане оғланды тағайындаған. Енді осы кезден бастап Ұрыс ханның ұрпақтарымен Әбілқайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани (1500-1510 жж.) ханның арасында Ақ Орданың билігі үшін де, Сығанақ үшін де талас-тартыс басталады. Қала бірнеше рет қолдан-қолға өтіп экономикалық жағынан

нашарлай бастайды. Қала үшін тартыстың бір сәті жазба деректерде сақталған. Мәселен Қазақ ханы Бұрындық Сығанақты алуға келгенде қаланың әкімі Қазы Садыр ал Ислам тағы да басқа қаланың көрнекті адамдары жиылып ақылдасып бұл қала бұрыннан Бұрындық ханның ата-бабаларының қолында болған, сондықтан қаланы оған берсек тыныштық болады деп, қақпасын ашып кілтін Бұрындық ханға береді (МИКХ: 1969, 19). Міне осы кезден бастап Сығанақ қаласы қайтадан қазақ хандығының астанасына біржолата айналады.

XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбиханның хабарына қарағанда Сығанақ қаласы қыпшақтардың астанасы болған. Сығанақ базарына базар күндерінде 500 түйе сойылып шапшық жасалып кешке дейін бір түйір қалмай сатылып кететін сауда дамыған үлкен қала деп жазады (Фазлаллах ибн Рузбихан: 1976, 14). Ал басқа ірі қара мен ұсақ малдың қанша болғандығына есебі болмаған. Сонда бұл хабар соңғы орта ғасырдағы қазақ хандығының дәуірлей бастаған кезіндегі қаланың аты шыққан кезі. Ал Сығанақтың XI-XII ғасырлардағы орта ғасырдың орта кезіндегі Қыпшақ хандығының кезіндегі хандықтың астанасы болғаннан бері есептейтін болсақ, қыпшақ тайпасы қазақ халқының негізгі этникалық құрамының бірі. Олай болса, Сығанақ қаласы халқымыздың халық болып қалыптасуына да мемлекет болып құрылуына да алғашқы басты бір астанасы болғандығында ешбір дау болуы мүмкін емес. Фазлаллах ибн Рузбиханның Сығанақ қаласына беретін сипаттамасында қала Дешті Қыпшақтың солтүстік жағында орналасқан өте жайлы, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала еді дейді. Қала орналасқан аймақтың өзі табиғи жағынан да адам баласының тіршілікке қажетті барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, егін шаруашылығына да, мал өсіруге де қолайлығын жазады. Қаланың суландыру жүйесін Сейхун (Сырдария) өзенінен Тұман тайпасының адамдары Тұман арығынан оман (канал) тартылып, қала аймағының көкала бау-бақшаға оралып жатқанын көрсеніз, бұл жалғандағы бір бейіште жүргендей сезінесіз (Жолдасбаев: 2012). Ал қаланың аймағындағы орман тоғайы халқын отын суынан таршылық көрсетпейді. Оның ішінде жайылып жүрген аң-құстардың молдығы молшылықтың белгісіндей. Сығанақтың ет керек болса, бірдеменің ішінде мойындарына садақтарын асынып барып бір ақбөкенді атып келіп қажеттіліктерін тындырады. Керек болса қысқы еттерін аңның етінен дайындап сүрлеп алады. Олар үшін аң еті өте арзан. Ақбөкен дегенде қалаға қазба жүргізіліп жатқан жерден ақбөкеннің бас сүйектері, асықтары өте көп кездеседі. Әсіресе мүйіздерін аралап сыртқы қабығын алып тастап ішіндегі өзегінен дәрі жасағандары да байқалады. Оны «мускус» деп атаған. Мұндай тәсілдер Қаратаудың солтүстігіндегі қалаларды қазғанда да толық байқалады. Қалаға Дешті Қыпшақтан Ходжа-Тархан жақтан көптеген бұйымдар, мал әкелінеді, әсіресе семіз қой, жылқы, түйелер, құндыз, тиіннен жасалған ішіктер, керемет сәнді, мықты ақ қайыңнан жасалған садақтар, жібек маталар т.б. қымбат заттар әкелінді. Түркістан, Мавереннахрдан, шығыстан Қашқар саудагерлері де қалаға қымбат бағалы заттарын әкеліп қыпшақтармен айырбас сауда да қызу түрде жүргізіледі. Сауда кезінде ешбір талас-тартыс

болмайды. Қала тұрғындары онша көп емес олардың арасында садақтарын мойындарына асынып алған әскери адамдар, олар тыныштықты сақтап жүргендер. Көпшілігі қазақтар (Бурнашева, 2006, 147) оларда әркімнің бір-біріне қарым-қатынастарының дұрыс болуына тілектестік білдіріп жүргендер. Жалпы қалаға жан-жақтан әр түрлі елдерден саудаға байланысты адамдардың көптеп келуіне қарамастан, қалада тыныштық сақталып, адамдарға өмір сүруіне өте қолайлы қала болған.

Рузбиханның хабары бойынша қалада қазақтар туралы айтуы алғаш рет баяндалады. Бұл хабардан Жәнібек пен Керейдің Жетісу аймағынан оралып Ақ Орда билігін өз қолдарына алып Сығанақта билік жүргізгендерін көреміз. Сондықтан да екі ханның ұрпақтары мен Әбілхайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани ханның арасында шайқастар XVI ғасырдың соңына дейін болып Сыр бойындағы қалалар қолдан-қолға өтіп ақыр соңында қазақтардың қолына біржола қарап Мұхамед Шайбани ұрпақтары Орта Азияға біржола ауып тынады. Бұл кез XVI ғасырдың басы 1510 жылы Мұхамед Шайбани хан өзін қолдайтын түркі тілдес ру тайпаларымен Самарқандты басып алып, сонда түпкілікті орналасып Өзбек хандығын құрады. Ал Ақ Орданың ата билігін Барақтың ұрпақтары қазақ хандары Керей мен Жәнібек жалғастырып кетеді.

Қазақ хандығының әлемге әйгілі бола бастағандығын Сығанақ қаласынан шыққан теңгелердің археологиялық зерттеу кезінде дүние жүзінің төрт бұрышынан табылғанын көреміз. Теңгетану ғылымының маманы Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының аға ғылыми қызметкері Р.З.Бурнашеваның зерттеуіне қарағанда XIV ғасырдың соңғы кезіндегі **Сығанақтан шығарылған күміс және мыс теңгелер** Сырдария бойындағы және Еділ бойындағы қалалардан табылған. Отырар қаласына жүргізіліп жатқан қазба зерттеу жұмысының кезінде Сығанақтың теңгеханасынан 1371-1372 жылдары шыққан 12 тал теңгелер табылған. Мұндай теңгелер Еділдің орта ағысындағы және Кама бойындағы қалалардан 1380-1400жылдары соғылған теңгелер табылған. Ал Қазан уезінің Сосновка ауылының жанындағы № 197 қоймадан (кладтан) Сығанақта 1375-1376 жж. жасалған күміс теңгелер табылған. Алтын Орданың астанасы Сарай қаласына 1996-2000жж жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кезінде табылған теңгелердің ішінде Сығанақта шығарылған күміс теңгелер шыққан. Бірақ та жазуын оқу мүмкін болмаған.

Мұндай дәлелдерді көптеп келтіруге болады. Теңгелердің әр жердегі қалалардан табылуы Сығанақ қаласының дүниенің төрт бұрышымен сауда қарым-қатынасын үзбей жүргізіп отырғанын байқатады. Сондықтан да Фазлаллах ибн Рузбиханның Сығанақ қаласы Дешті Қыпшақтардың астанасы болды деп бекер айтпаған. Соңғы кездегі Отырар мен Құйрықтөбе қалаларынан табылған **мыс теңгелердің** XV ғасырдың соңында XVI ғасырдың басында **Сығанақта** шығарылғанын көрсетеді. Жазуын оқуға мүмкіндік болмағанымен жасалу жағы мен формасының ұқсастығы ақшаның Сығанақта шығарылғандығына ешбір күмән тұғызбайтындығын

Р.З.Бурнашева дәлелдер келтіре отырып жазған (Бурнашева: 2006, 216) Ал бұл мезгіл **Сығанақтың Қазақ хандығының астанасы** болған кез.

XVI ғасырдың аяғында жазба деректерде Бұқар ханы Абдаллах ханға қарсы көтеріліс кезінде Сығанақта және оның аймағындағы тұрғындар қазақ сұлтандарына қосылып оларға өздерінің бағыныштылығын білдіріп Өгізтаудағы (МИКХ: 1969, 316) (Қаратаудың оңтүстік жағындағы қазақтар тұрған қала) қазақтарға барып, одан Түркістанға, одан Сауранға барып бірін-бірі қолдап өзбек ханына қарсылықтарын білдірген. Ал Сығанақ қаласынан табылған құжаттардың ішінде қала маңында тұратын халықтың құрамы қарақалшақтардан, түркілерден, арабтар және қазақтардан тұрған (МИКХ: 1969, 318). Олар мал және жер шаруашылығымен қатар айналысады деген хабарлар шаруашылықтың мұндай түрімен XII ғасырдан бері қарай қыпшақтардың Сығанақты алған кезінен жалғасып келе жатқандығы байқалады. Ал XVI ғасырдың аяғынан бастап Оңтүстік Қазақстанның және оның аумағындағы қалалардың Қазақ хандығының қарамағына өтуі астананың Түркістан қаласына 1598 жылы өткендігін көрсетеді.

Сонымен қорытындылай келгенде Сығанақ қаласы алғаш Қыпшақ хандығының одан кейін Ақ Орданың, бұдан соң Қазақ хандығының саяси әкімшілік, мәдени-экономикалық, әскери қорғаныс орталығы болған.

Бүгінгі таңда атын мәңгі сақтап қалу үшін қаладан ашылған мешіт-медресеге, Ерзен ханның кесенесіне (мавзолейге), Сунақ атаның сағанасына, қаланың қақпасына қайта жаңғырту жасап, ашық аспан астындағы мұражай жасау жұмыстары жүріп жатыр

ӘДЕБИЕТТЕР

Бурнашева Р.З. *Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV-XVII вв.* Туркестан, 2006.

Жолдасбаев С. *Тұман тайпалары қазған Тұман арық* //Отан тарихы №2,2012

Жолдасбаев С. *Сығанақ қаласы және оның аумағы тұман тайпалары қазған «Тұман арықтың суымен суландырылған (14-17ғғ).*

Материалы по истории казахских ханств 15-18 веков (извлечения из персидских и тюркских источников. М.,1969.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. *Михман наме-ий Бухара (записки Бухарского гостя).* Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. М., 1976.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ОНЫ
ЗЕРТТЕУДІҢ ЗӘРУЛІГІ / LAW AND ITS NECESSITY IN THE KAZAKH
KHANATE**

Шыңғыс ЕРГӨБЕК*

Түйіндемe

Мақалада Қазақ хандығы тұсындағы құқықтық нормативтердің зерттелу зәрулігі, ділгірлігі мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: мемлекеттілік, құқық, құқықтық нормативтер, Қазақ хандығы, мемлекет тарихы.

SUMMARY

Article covers the problem of having to learn norms of law in the Kazakh Khanate.

Keywords: Statehood, law, rights standards, Kazakh Khanate, history of the State.

Қазіргі таңда қазақ хандығы мемлекеттілігіне ерекше назар аударуды тілейді. Өйткені, Қазақ хандығы – біздің бүгінгі мемлекеттілігіміздің бір қайнар бастауы. Кез-келген мемлекет қоғамның негізінде пайда болады және сол қоғам құрған ұйымдардың бірі болып табылады. Мемлекет өзінің дамуының алғашқы кезеңінде үстемдік ету, қатаң бақылау, мәжбүрлеу, күштеу, секілді дәрекі нысандарды көбірек қолданса, кейінірек «халықтың сана-сезімінің өсуі, мемлекеттік және қоғамдық институттарды демократияландыру, адамның құқығы мен бостандығының қорғалуы – мемлекет пен қоғамның қарым - қатынасына кіріп, оларды жаңа сатыға көтерді, жаңа сипат берді» (Баймаханов: 2003, 512].

Мемлекет тарихында орын алған соғыстар, ағымдар мен идеялар, тұлғалардың мемлекетке көзқарасы саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымында сараланады. «Тарихты халық жасағанымен, қоғамның тарихи даму заңдылықтарын реттеп отыратын заңдар мен құқықтық құжаттарды, саяси-құқықтық доктриналарды нақты тұлғалар жүзеге асыратыны белгілі. Қазақстан мемлекеті саяси және құқықтық ілімінің тарихын зерттеу үшін нақты тұлғалардың саяси өмірбаяны мен құқықтық көзқарастарын білуіміз шарт, осы арқылы сол кезеңнің саяси тарихының біртұтас кескін-келбетін жасай алмақпыз» (Құл-Мұхаммед: 1998, 9).

XV ғасырда қазіргі Қазақстан аумағында тұрақтап қалған қазақ халқы қалыптасқан кезде, мұнда хандық билік нысанындағы феодалдық мемлекет орнықты. Бұл туралы Ш.Уәлиханов былай дейді: «У народов азиатских свобода и независимость могли обуславливаться только в лице отдельного хана и своего родоначальника» (Валиханов: 1885 152).

* Заң ғылымдарының кандидаты, Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан/ PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan.

Қазақ даласындағы саяси-құқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуы өз маңыздылығын жоғалтпаған, Қазақ хандығының тарихына жаңа қырдан көз салу болып табылады. Еуразияның жүрегінде орын алатын кең дала ежелгі заманнан бері аймақта ғана емес, Еуразия ауқымындағы саяси-құқықтық құбылыстардың орталығы болғандығы белгілі. «Қазақ мемлекеті XV ғасырдан басталғанымен, түркітекес туыстас халықтардан ажырап «қара шаңыраққа» ие болып, жұртымыз өз алдына отау құрғалы ықылым заманалар жылжып, сан ғасырлар өте шыққаны хақ. Міне, содан бері қазақтар өз ата-баба жолын ұстанып, әдет-ғұрып, дәстүр-салтын және тілін сүттің қаймағы секілді осы күнге дейін мейлінше таза сақтап келді» (Зиманов: 1998, 4) - дейді академик С. Зиманов бұл туралы.

Хандық дәуірде де бұл тенденциялар өзінің жалғасын тапты деуге толық негіз бар.

Әрине, «көшпелі мемлекеттіліктің заңдылығымен қалыптасқан әдет-ғұрып, құқықтық жүйе мен мәдениет өзінің ішкі заңдылығымен қалыптасып, басқа этнос мәдениетіне бірден танылуы, қабылдануы қиынға соғатыны ақиқат. Сондықтан сырттай алынған фактілер мен мәліметтердің негізінде ғылыми тұжырым жасау көшпелі өмірдің сырын ашуына зор нұқсан келтіретіні даусыз» (Өзбекұлы: 1998, 100).

Ғылымдағы басымдыққа ие болып келген еуропацентристік бағыттың негізі - көшпелі қоғамдағы құқықтық мәдениет пен ойдың төмен делінетін тенденцияға қарсылық көрсетіп қана қоймай, ол бағыттардың көшпелі қоғамдық құқықтық мәдениет пен ойдың өз заманындағы озық үлгілерін айқын көрсетуге тырыстық. Бұл кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихына салғырт көзқараста жалғасын тапты. Тарихи жадты өшіруге бағытталған саясат Қазақ хандығында саяси ойдың болмағандығын айқындап беруге тырысты. «Нет исторической памяти – и нет исторического глазомера» (Ключевский: 1990, 349).

Тәуелсіздік алғаннан соң қазақ тарихына деген жаңа көзқарас пен табылған тың деректердің толыққанды зерттеулер жүргізіп, қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің қайнар көздері мен нақты көріністерін айқындауға ықпал етті. Қазақстан тарихындағы процестерді зерттеу барысында, саяси-құқықтық ойлардың зерттелмей қалуы сол кезеңнің толыққанды бейнесін бере алмайтындығы да айқын. Қазақ даласындағы саяси-құқықтық дәстүрлердің эволюциясы Қазақ хандығындағы саяси билік эволюциясымен тұстас жүрді, сол процестердің айқын көрінісі ретінде бекіді. Біздің зерттеуіміздің мақсаттарының бірі - мемлекет пен құқық ұғымдарының өзара байланысын саяси және құқықтық құбылыстар арқылы көрсете отырып айқындау болып табылады. «Соединение в рамках единой юридической дисциплины политических и правовых учений обусловлено в конечном счете той тесной внутренней взаимосвязью политических и правовых явлений и соответствующих понятий, которая особенно отчетливо видна со специфических предметно-методологических позиций юридической науки как единой науки о праве и государстве» (История политических и ..., 2003, 2).

Қазақ тарихы мемлекеттің кемелденуі мен мемлекеттік билік институттарының күрделену процестерінен тұрады. Мемлекеттің қуаттанып, абаттануы, айбынды хандар мен батырлардың саяси - құқықтық көзқарасы ықпал ету аймағы мен мүмкіндіктерге байланысты өзгеріп отырады. Себебі, «оларға көптеген объективті және субъективті факторлар әсер етеді: экономиканың даму деңгейі, халықтың әл-ауқаты, елдің әлеуметтік тұрақтылығы, қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың демократиялық деңгейі, аса маңызды саяси институттардың ара қатынасы, басқару элитасы мақсаттарының бағыттылығы, басшылардың жеке басының қасиеті. Осыған байланысты мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынасының тұрпаты қалыптасады» (Баймаханов:2003, 511).

Ол нақты саяси жағдай мен ішкі және сыртқы ақуалдармен тығыз байланысты. Бұл мемлекет пен құқықтық жүйенің кемелсіздігін емес, қайта заман талабына икемділігінің көрсеткіші болса керек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойларды зерттеуде мемлекеттік институттар мен саяси-құқықтық жағдайды ескерген дұрыс. Себебі «... мемлекет және құқық тарихының білімінсіз соған сәйкес саяси-құқықтық теорияның нақты мазмұнын анықтау мүмкін емес. Немесе ... саяси-құқықтық теориялар мен концепцияларсыз сол кезеңдегі мемлекет және құқық тарихының нақты пындығын бағалау қиынға соғады» (Мұхамедов, Сатерпинов, Сырымбетұлы: 2002, 4).

Дала жағдайындағы саяси-құқықтық ойлардың дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. «... место и удельный вес естественных прав в системе жизнедеятельности того или иного государства определяется местом и ценностью человека, мерой его автономии, свободы и независимости» (Ағдарбеков: 2005, 53).

Мұны халық пен ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне тікелей байланыстырып қарастыру қажет. Мысалы: дала демократиясы жағдайында жыраулар тек ақындық функциямен шектелмей билік айтатын адуынды би, ханға кеңес беретін ықпалды саяси күш ретінде қалыптасты. Оның үстіне дала демократиясының кей институттары ғасырлар бойғы тәжірибеден кейін эволюцияланып отырды. Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің даму заңдылығын зерттеген профессор Ағдарбеков «Қазақстандағы алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы жөніндегі ғылыми-теориялық пікірлер» атты еңбегінде: «Орта Азия мен Қазақстанда рулық қоғамның өмір сүруіне мүмкіндік жасаған мал бағу жүйесінің ерекше нысанын және соған сай шаруашылық жүйесін сақтау болды. Мемлекеттің құрылуының негізін рулық және тайшалық атқарушылар жасады.

Жоғарыда көрсетілген көптеген өзіндік ерекшелігі бар факторлардың болуы мемлекеттің құрылуына жағдай жасады және мемлекеттің кейіптерінің (типтерінің) ерекшеліктеріне ықпалын тигізді» (Ағдарбеков: 2005, 161-162).

Біздің зерттеуімізде Қазақ хандығы дәуірінің өзінде кемелденген халықаралық құқық жүйесінің болғандығына жеткілікті дәлелдер берілген.

Өркениеттің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретіндегі қалыптасқан құқықтық жүйе, әдет-ғұрып нормаларынан туындағандығы сөзсіз. «Во

всяком правовом государстве правительственная власть действует на точном законном основании, в пределах определенных правовых норм и контролируется в своих действиях народным представительством, которому в то же время подлежат и законодательные функции» (Политическая и правовая..., 2000, 38]. Қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық жүйе мен басқару институттары, құқықтық мемлекет түсінігіне XX ғасыр басындағы Ресейге қарағанда әлде қайда жақын екендігін байқаймыз.

Батыс мемлекеттері тұрғысынан абсолютті болып табылатын сот шешімдерін атқару жүйесінің қазақ даласында болмағаны шындық. Өйткені, шешім шығаратын билердің сөзі онсыз да сөзсіз орындалатын.

Заң алдындағы теңдік қағидасы қазақ даласында ежелден қалыптасып келе жатқан прецедент болатын.

Еуропалық зерттеушілердің ескермеген ең маңызды жағдайы қазақ даласындағы шаруашылық пен өмір жағдайындағы құқықтық және мәдени икемділік факторы. Қазақ қоғамы нақты бір тарихи жағдайда, өзінің тиімділігі мен жоғары ұйымдығын көрсете алған мемлекет құра алды. Бұл құбылыстарды жете зерттеу үшін саяси-құқықтық ойдың пайда болуына ықпал еткен заманның, қоғамның шындығын ашып қарастыруымыз керек. «В области истории политико-правовых учений принцип историзма играет существенную роль в процессе освещения генезиса и последующей жизни той или иной политико-правовой теории в исторической ретроспективе и перспективе, исследования места и значения политических и правовых теорий в совокупной системе знаний определенной эпохи, характеристики их соотношения с другими элементами в общей структуре политических и правовых знаний соответствующей эпохи, раскрытия связей между различными концепциями прошлого и современности, уяснения специфической логики в истории политических и правовых учений, взаимодействия политико-правовых идей с политической и правовой практикой прошлого и современности и т.д.

Исторический подход выступает при этом в качестве способа адекватного понимания, интерпретации и оценки политико-правового содержания освещаемых учений в контексте прошлого и современности» (История политических и..., 2003, 5).

Қазақ даласындағы құқықтық мәдениет шаруашылық пен өмір философиясынан туындайтындығы айқын. Көпшелі мал шаруашылығының өз спецификасы барын ескерер болсақ қазақ халқының құқықтық ойлары мен көзқарастары нақты сол қоғамдағы құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталғандығын аңғару қиын емес. «Өзінің құрамына орталыққа бағынатын үлкен аймақтық-мемлекеттік құрылымдарды жиі-жиі бірлестіріп отырса да, олар, алайда, вассалитет-сюзеренитеттің негізінде құрылған классикалық феодалдық мемлекеттерден ерекшеленетін еді» (Баймаханов, 2003, 518].

Көпшелі мал шаруашылығын тиімді жүргізу үшін адамдардың айтарлықтай үлкен топ құрап, дәстүрлі өмір сүруі тән. Бұл рулық-тайпалық қатынастардың қазақ даласында ұзақ сақталуына ықпал етті. Бұл белгілі

дәрежеде хандық биліктің әлсіздігін айқындады. Көп жағдайда Қазақ хандығындағы хандық биліктің күшеюі жеке хандардың ықпал ету аймағы мен алға қойған мақсатына байланысты мүмкіндіктерді кеңейтіп отырды. Қ.И.Сәтпаев хандық билікті нығайтып, күшейткен тұлғалар туралы келесідей пікір айтты: «Алты алашқа мәлім ескі жолды Есімхан, қасқа жолды Қасымхан, тура жолды Тәуекелхан, жеті жарғылы Әз Тәуке, ер Абылай – бәрі де осындай хандық пен билікке қатар ие болған «қасиетті» адамдар» (Сәтпаев: 2001, 75).

Ғалым Ж. О. Артықбаев Қазақ хандығын көпшелі мемлекет ретінде былай сипаттайды: «... Велика была роль народного собрания в решении внешних и внутренних проблем общества. Власть казахского хана в редких случаях достигала полноты, обычно она контролировалась и ограничивалась родовой знатью. Всякая попытка самостоятельности в ханстве признавалась проявлением произвола, родовые группы в таких случаях или открыто выступали против хана, или же откочевывали в другие владения. Но, несмотря на явно демократический характер власти, казахское общество по многим параметрам подходит к определению его как кочевого государства» (Артықбаев: 2001, 69).

Біздің ойымызша, қалыптасқан қатынастарды басқа қатынастар алмастыруы үшін, қоғамдық қажеттілік туындауы керек. Бұл қажеттілік қазақ қоғамы тарапынан туындамады. Сондықтан батыстық тұрғыдан қажетті органдар жүйесі қазақ қоғамының талаптарына сай келмеді. Мұны кейін барон О.Игельстром реформаларының сәтсіздікке ұшырауынан да аңғару қиын емес. Себебі, нақты көпшелі шаруашылық жағдайындағы құқықтық қатынастарды реттейтін нормативті база ғасырлар бойы қалыптасып, өзгерістерге деген қажеттіліктің жоғын аңғартқан еді. Оның үстіне қазақ қоғамының айтарлықтай консервативтілігі бұл нормалардың заман талабына сай құбылмалылықты сақтап келгендігі соңғы кезеңде айқын көрініс табады. «При хане Тауке была проведена кодификация казахского обычного права, результатом которой стал свод законов «Жеті Жарғы». В нем нашли закрепление основные правовые институты жизни тогдашнего Казахстана, требования правопорядка, принципы взаимоотношений власти с населением. Свод «Жеті Жарғы» намного пережил свое время, и его влияние зримо ощущалось даже в период царской колонизации Казахстана» (Артықбаев: 2001, 213).

Саяси процестердің жетілуі хан секілді билеуші, атқарушы орган мен билер секілді сот органының бөлінуіне, ал кейін бірқатар өкілеттігі бар хан кеңесінің пайда болуына алып келеді. «Қишпелі қазақтар арасындағы хан елдің бас екімі саналып, жалпы басшылыққа ие болғанымен ел ішінің даудамайын бітіріп, екі жақты татуластырып, тирилік, билік айтатындар билер болған» (Мұқанов: 2001, 81).

Бұл саяси процесті ХХ ғ. басында өмір сүрген қазақ халқының қайраткері Райымжан Мәрсекөв былай түсіндіреді: «... бір адам өзі заң шығаратын болса, өзі оны орнына келтіріп, өзі атқаратын болса, ол жайсыз болады. Өзінің ыңғайына қарап низамды (заңды) өзгерте беруге ықтимал. Ол

уақытта низам (заң) тұрақсыз болып, халық бүтін бір заңға үйреніп тұрғанда тағы жаңасы шығып, жұрт низамның (заңның) қуатына, бір қалыпты тұратынына сене алмай тұғынға ұшырайды. Егер де низам (заң) шығарушы бір басқа болып, ал низамдарды (заңдарды) жүргізіп, орындастыруға деп басқалар сайланғанда әлгі қауіп онда болмайды» (Өзбекұлы: 1998, 156).

Шаруашылық типінің өзгешелігіне сай пайда болған институттарға батыс елдері бірнеше ғасырдан кейін ғана қол жеткізді. Құқықтық жүйенің көп жағдайда әр түрлі прецеденттерге сүйенуі, оның тұрақты түрде кемелденуіне алып келді. Бұл прецеденттердің көбі кейін дәстүр және әдет-ғұрып нормаларына айналып кететін. Бұл жүйенің кемелділігінің көрінісі емес пе? Қазақ қоғамын бағалауда біржақтылықтан алшақтау болған дұрыс. «Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесі тарих бойы қалыптасқанын, оның әртүрлі ғасырлар үнімен әуендестігін баса айтпаса болмайды. Бір жағынан алғанда, оның консервативтілік сипаты, екінші жағынан көпшелі өркениет ауанында әркез қозғалыста, дамуда болғандығы сезіледі. Осындай өзгерісті қозғалыс барысында би қазақтың құқықтық дәстүрлерінің сақтаушысы ретінде көрініс тапқан. Бұл оның кәсіптік қызметінің міндетті қыры болып табылады. Сонымен қатар, би - Ұлы Дала құқығын еркін талқылаушы, әрі оның нормаларын қоғам өзгеруіне сай қолданушы» (Зиманов: 2001, 20).

Берілген бағада қалыптасқан институттар мен әдет-ғұрып нормаларын, далада өзіндік діни ерекшеліктері бар шариат заңдарына көңіл аудару керек. «Шариат был совокупностью юридических и религиозно – обрядовых норм, основанных на общих правилах ислама изложенных в Коране, в отличие от адата как совокупности норм обычного права» (Сарсембаев: 1995, 65).

Қазақ қоғамында шариат нормаларына қарағанда дәстүрлі нормалардың кеңірек қолданылуы туралы ғалымдар С. Зиманов пен Н. Өсеров былай жазады: «... қазақ халқының ғибраты мол құқығы заң нормалары мен моральдық, саяси, мінез-құлық, т. б. тәртіптері ислам дінінің шариатымен қоян-қолтық араласып кете алмады. Мысалы, бұрынғы отбасылық тәртіп айтарлықтай өзгерістерге ұшырамады, тек өлім-жітімдегі діни сипаттар мен некелесу шарттарындағы неке қию, куәлікке жүру, т. б. исламдық сипатқа ие болғанымен, көптеген жоралары бұрынғыша қала берді. Дәлірек айтсақ, отбасылық, әмеңгерлік, жеті атадан бері қыз алыспау, өзара әр түрлі жәрдемдесу дәстүрлері: жылу, асар, жұртшылық, т. б., барымта, өлім-жітімдегі жылап-сықтау, т. б. ислам әсер ете алған жоқ» (Зиманов: 1998, 31).

Исламның далалық дәстүрлерінің барын ескеру қажет. Исламның қазақ қоғамындағы орны туралы тарихшы-ғалым М.П.Вяткин былай жазады: «...ничтожную общественную роль, которую играла у казахов мусульманская феодальная знать в лице ходжей и сейидов. В этом отношении казахское общество существенно отличалось от общества Узбекистана, не говоря уже о восточном Туркестане, где ходжи играли не только влиятельную, но и политически господствующую роль.

...Правда, и в Казахстане они считались привилегированным сословием, но почетное звание здесь не было сопряжено с реальным общественным влиянием.

...До последнего времени казахи сохраняли своеобразное двоеверие, в котором переплетались элементы и мусульманства, и древнего языческого культа «тенгри» (Вяткин: 2002, 126-127).

Қазақ қоғамындағы діни ерекшеліктерінің өзіндік рухы бар екендігі айқын. Ш.Уәлиханов ислам дінінің қоғамда кең қанат жая алмауын: «Мусульманство среди народа неграмотного без мулл не могло укорениться, но оставалось звуком, фразой, под которыми скрывались прежние шаманские понятия. Оттого изменению подверглись имя, слова, а не мысль» (Валиханов: 1985, 49).

Орталық Азияның басқа мемлекеттеріндегі діни ықпалдың күшті болуы ондағы қала өркениеті мен діни ықпалға бейімділігі болғандығынан, ал Қазақ хандығында сопылықтың етек алуымен, діннің негізгі сегменті далалық ислам мәдениеті қалыптасты деуге толық негіз бар. Осындай дала мәдениетінің ерекшеліктері Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың қалыптасуының өз заңдылықтары мен ерекшеліктерінің болғандығын байқатады. Мұны ерекше ескерген жөн.

Қазақ хандығы пайда болған күнінен бастап, соңғы күніне дейін түркі мемлекетінің дәстүрінің жалғастырушысы болып табылады. Түркі өркениетіндегі мемлекет пен құқыққа деген философиялық көзқарастың мұрагері ретінде Қазақ хандығы дәуірінде қалыптасқан саяси-құқықтық мәдениет (мектеп) бүгінгі зерттеушілерді дәстүрлі зерттеу әдістерінен басқа альтернативті әдістерін іздеуді талап етеді. Бұл көшпелі шаруашылық пен даладағы адамдардың еркін сүйгіштік табиғатымен тығыз байланысты. «Кочевой степняк, для отличия от своих городских родовичей-соседей, узбеков и ногайцев, гордился именем казака – свободного степняка, кочевого человека» (Валиханов: 1985, 152).

Қазақ мемлекеттігінің тарихы дәстүрлі түркі мемлекеттігінің тарихымен тығыз байланысты. Қазақ хандығының саяси тарихы мен тағдыры түркі хандықтарының тарихымен ұштасып жағады. Сондықтан Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойларды түркі мемлекеттерінің эволюциясы деп қарастырып, Қазақ мемлекетінің тарихын түркі мемлекеттерінің тарихының бір бөлігі ретінде зерттеу қажет.

Классикалық батыстық үлгідегі мемлекеттің түсінігі мен түркі мемлекеті түсінігінің арасындағы айырмашылық кең. Сондықтан далалық мемлекет пен күрделі шаруашылық жүйеге негізделген қалалық өркениеттің зерттеуінде қолданылған әдістерді қолдану құқықтық казус тудырады. «Мұндай жағдайда тіпті көршілес және этникалық жағынан жақын халықтардың арасында әркелкі болғандықтан да қаралатын процестердің нысанының, қарқынының және соның салдарының бірдей болуы туралы әңгіме етудің өзі артық» (Баймаханов: 2003, 515).

Қазақ хандығының құқықтық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, жоғары **құқықтық сананы** айта кеткен жөн. Көшпелі қоғам өкілдері өзінің құқықтарын өмір тәжірибесінен шығарып, билер институтымен қамтамасыз етті. «Кочевники, в том числе казахи, всегда с уважением относились к тем, кто говорил логично, последовательно, убедительно. Кочевник-скотоводы поощряли таких людей, которые рассудительно говорят, логически мыслят, убедительнее других доказывают свои доводы» (Кишибеков: 1984, 186).

Нақты жағдайға қатысты пайдаланылатын прецеденттер жүйесі нормативті құқықтық базаға икемділік пен өміршеңдікті қамтамасыз ететін институт ретінде белгілі. Бұл туралы Л.Баллюзек келесідей пікірі айтады: «совокупностью переданных потомству каждым из них начал практической мудрости или правил

словесного разбора и решения всевозможных случаев киргизской жизни они создали своего рода законодательство в так называемых народных обычаях, которые, разве только за исключением решений по брачным делам, во всех других отношениях, можно сказать, весьма удовлетворительны и не лишены справедливых оснований, по крайней мере в применении их к условиям и потребностям киргизской жизни. В этом отношении заслуга биев не мала, особенно если вспомнить, что они более как практики, не получившие никакого образования, не знакомые ни с какою ученою теориею, но за всем тем преподавшие потомству правила жизни, кроме означенных обычаев, еще в мудрых пословицах и изречениях, о которых здесь, конечно, не место распространяться» (Баллюзек: 2001, 95].

Қазақ хандығы түркі мемлекеттерінің артықшылықтарымен қатар кемшіліктерін де қабылдады. Алайда, мемлекет аппаратының өзгерістерге бейімдігі бұл институттарды дер кезінде өзгертуге мүмкіндік берді деп тұжырымдауға негіз бар. Мемлекеттің реформаторлық мүмкіндігінің жоғары болуы - тәуелсіздіктен айрылуға алып келген фактордың бірі. Ол, мемлекеттік құрылыс пен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктеріне де байланысты болатын. Мемлекеттің тиімділігін арттыруға бағытталған жеке хандардың реформалары уақытша қасиетке ие болды немесе ұзақ уақыт тұрақтылықты сақтап қалуға ықпал ете алмады. «Меры же по укреплению государства, принимавшиеся некоторыми деятельными ханами (Касымом, позднее - Тауке), давали лишь временный эффект и нейтрализовывались как новыми проявлениями внутренних междоусобиц, так и нараставшей агрессивностью некоторых соседей, в первую очередь джунгар, узбеков и др.» (Баллюзек: 2001, 214].

Қазақ хандығының пайда болуы мен дамуы бірқатар заңдылықтарға сәйкес жүргендігін ерекше атап өттік. Осы ерекшеліктердің құрамдас бөлігі ретінде саяси-құқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуын айтуға болады. Саяси-құқықтық ойдың дамуы мен қалыптасуының өзіндік жолы болды. Сөзсіз бұл процестер Қазақ хандығында орын алған саяси трансформация мен билік институттарының күрделенуінен туындап, осы процестерге алғышарт ролін атқарады. Белгілі бір тарихи мәселені талқылағанда, оның түп мәні мен табиғатын зерттегенде бұл процесті жүзеге асырған тұлғалардың ойларына жүгіну қажеттігі туындайды. Бұл тарихи тұлғалардың саяси-құқықтық ойларын зерттеу мен мемлекет пен құқыққа тигізген ықпалын айқындап береді. Қазақ хандығының құрылуынан бастап хандық дәуірінде орын алған барлық дерлік саяси процестер қазақ хандарының саяси-құқықтық ойы мен арқа сүйеген әлеуметтік топты айқындап беруде өз орнын иеленеді. Кеңестік дәуірде қалыптасқан еуропацентристік көзқарас қазақ қоғамындағы саяси-құқықтық процестер мен құбылыстарға дұрыс баға бере алмады. Бұл Қазақстан территориясында орын алған саяси құбылыстарға жаңа көзқарастарды талап ететін жәйт. «При оценке казахской государственности недостаточно руководствоваться только формационным критерием, ограничиваясь отнесением ее к числу государств, сложившихся на базе азиатского способа производства и феодализма. Формационный критерий, правильно беря за основу классификации социально-экономические и политические факторы, недооценивает роль социокультурных, духовных, религиозных, нравственных и иных социальных ценностей в обществе» (Баймаханов: 2003, 211).

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғалы бері түркі мемлекеті мен құқықтық жүйесін жалғастырушы ретінде ғұмыр кешкен Қазақ хандығына және сол дәуірдегі саяси-құқықтық ойларға жаңадан баға беру қажеттілігі туындап отыр. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың даму үрдістерінің зерттелуі бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтпаған сала. Қайта Қазақстан тарихына, ондағы саяси-құқықтық ойлар жүйесіне жаңа қырынан көз салуға мүмкіндік береді. Бұл саяси-ілімдер тарихының пәнінің ерекшелігімен де тығыз байланысты. Себебі «Эта ее особенность обусловлена тем, что в рамках данной юридической дисциплины исследуется и освещается специфический предмет – история возникновения и развития теоретических знаний о государстве, праве, политике и законодательстве, история политических и правовых теорий» (История политических и..., 2003, 1).

ӘДБИЕТТЕР

- Ағдарбеков Т. (2005) *Қазақстандағы алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы жөніндегі ғылыми-теориялық пікірлер* // Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – Түркістан, Мамыр-маусым, 158-164 беттер.
- Артықбаев Ж.О. (2001) *12 лекций по истории Казахстана*. – Астана: Фолиант, – 144 с.
- Баймаханов М.Т. (2003) *Становление казахской государственности* // Избранные труды по теории государства и права. - Алматы: Әділет, – С. 210-220.
- Баймаханов М.Т. (2003) *Мемлекет теориясының негіздері* // Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: Әділет, – 510-525 беттер.
- Баллюзек Л. (2001) *Суд без формальностей* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 94-95 беттер.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) *Киргизское родословие* // Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Қ.С.Э., – Т. 2. – С.148-166.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) *Следы шаманства у киргизов* // Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Қ.С.Э., – Т. 4. – С. 48-70.
- Вяткин М. (2002) *Батыр Срым*. – Алматы: Санат, – 344 с.
- Газета «Степь», №72 от 02.08.1906 г. С.1. // *Политическая и правовая история Казахстана: Документы и материалы конца XIX-начала XX вв.*. Сост.: С.Сартаев, С.Узбекұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 528 с.
- Зиманов С., Өсеров Н. (1998) *Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері*. – Алматы: Жеті жарғы, – 128 бет.
- Зиманов С.З. (2001) *Қазақтың Ата Заңдары және оның бастаулары* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 15-25 беттер.
- История политических и правовых учений* (2003). Под ред.: академик В.С.Нерсесянца. М.: Норма, – 352 с.

- Ключевский В.О. (1990) *Материалы разных лет* // Сочинения в девяти томах. – М.:Мысль,– Т. 9. – 528 с.
- Кишибеков Д. (1984) *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок*. – Алма-Ата: Наука, – 236 с.
- Құл-Мұхаммед М. (1998) *Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы*. – Алматы: Атамұра, – 360 бет.
- Құжаттар, деректер және зерттеулер*. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 81-83 беттер.
- Мұқанов С. (2001) *Хан – қазық, би – тоқпақ* // Қазақтың Ата Заңдары.
- Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. (2002) *Саяси-құқықтық ілімдер тарихы*. – Алматы: Заң әдебиеті, – 340 бет.
- Өзбекұлы С. (1998) *Арыстары Алаштың*. – Алматы: Жеті жарғы, – 192 бет.
- Сарсембаев М.А. (1995) *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии*. – Алматы: Ғылым, – 368 с.
- Сәтпаев Қ.И. (2001) *Биде қырық кісінің ары, білімі бар* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. - Алматы: Жеті жарғы, - 1 том. – 75 бет.
- Этика юриста* (2000). Сост.: Т.Х.Габитов. Изд. 2-ое. Алматы: Данекер,– 127 с.

АХМЕТ ЗӘКИ УӘЛИДИ ТОҒАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ
/ SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF AHMET ZAKI OF VALIDI
TOGAN

Сайран ӘБУШӘРПІ*

Түйіндемe

Ахмет Зәки Уәлиди әлемге белгілі саяси қайраткер, Башқортостан автономиясының ұйымдастырушысы және әйгілі түріктанушы-ғалым. Кеңес үкіметі кезінде өз Отанын тастап шығуға мәжбүр болған айтулы ориенталистің есімі ешқандай негізсіз қараланды. Мұндай айыптаулар 1922 ж. қаңтарында Стерлитамақ қаласында өткен РКП (б)-ның V Башқұрт конференциясында тағылды. Содан бері жиырмашыңшы ғасырдың 90-шы жылдарының басына дейін тарих ғылымында (Ресейде де, оның ішінде Башкирияда, сондай-ақ Қазақстанда да) оның ғылыми және қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге тиісті мән берілмеді.

Соңғы онжылдықтарда ТМД кеністігінде белең алған әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер халықтардың ұлттық сана-сезімінің оянуына серпін берді. Ұлттық мәдениеттің тарихи бастауларына жүгіну этностардың қайта өрлеуіне жәрдемдеседі. Ұлттың құрамында әлеуметтік шындықты терең пайымдай алатын және халық бұқарасына әсер ете алатын тұлғалардың болуы халықтың әлеуметтік белсенділігінің кепілі болып табылады. Белгілі бір ұлттың дарынды өкілдері шығармашылығының оның дамуына салмақты әсер ететіні белгілі.

Түріктердің тілдерін, тарихын, әдебиетін, мәдениетін тікелей зерттеумен айналысатын танымал ғалымдар қызметінің Түрік әлеміндегі этномәдени процестерге ететін ықпалы айрықша мығым. Олардың тарапынан тұжырымдалатын түріктер мәдениеттерінің дамуының модельдері этникалық қоғамдар тұратын өңірлерде қоғамдық пікірді қалыптастыруға қабілетті. Жоғары деңгейдегі сана иесінің жарияланымдары халықтардың дүниетанымдық ұстанымдарын анықтайды. Башқұрттар ортасынан шыққан А.Уәлиди – XX ғасырдың ең ірі шығыстанушыларының бірі. Егер «Түріктер мен татарлар тарихы» еңбегінде Уәлиди Шыңғысханның басқыншылық соғыстары заманынан бастап Қазан хандығы кезеңіне дейін түрік тарихын зерделесе, «Қазіргі Түркістан және оның таяудағы тарихы» атты кітабында және өзінің жазған басқа көптеген кітаптарында және мақалаларында, ол түрік халықтарының, оның ішінде қазақтардың да ұлттық мәселелерін сөз етеді.

Айта кету керек, Башқұртстандағы және Түркістандағы А. Уәлиди басқарған ұлттық қозғалыс публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиетте кеңінен көрініс тапқан. Алайда таптық күрестің бірінші орынға шығарылуы оның саяси қызметі мен шығармашылығын біржақты қарастыруға әкеліп соқтырды. Біздің республикамызда көп жылдар бойы Уәлидидің ғылыми еңбектері басылған жоқ. Қазіргі уақытта оның ғылыми және қоғамдық-саяси қызметін объективті зерделеу және оны таныту қажеттілігі туындайды. А. Уәлидидің тұлғалығы көптеген пікірталас тудырып, қызметі түрліше бағалануда: сіңірген еңбегін мойындаудан бастап, Екінші

* Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philosophy, Sc. Associate Professor., p. Fellow of the Research Institute of Turkology International Kazakh-Turkish University named Kh.A. Yasawi, Turkestan-Kazakhstan. afrasiab_2004@mail.ru

дүниежүзілік соғыс жылдарында фашистік режиммен ауыз жаласу сияқты негізсіз айыптаулар тағылды.

Уәлиди мұрасын зерттеп-білудің Түріктердің тұтастығын сезіну үшін танымдық-тағылымдық және практикалық маңызы зор. Сондықтан мақалада Уәлиди шығармаларының, оның замандастары рецензияларының, сондай-ақ қазіргі уақыттағы зерттеулердің, жарияланған архивтік деректерді ғылыми талдаудың негізінде оның қоғамдық-саяси қызметі кешенді түрде қарастырылады. Ол – ғұмырын «Түркістан идеясына» арнаған жан. Ғылыми шығармашылығы оның қоғамдық-саяси қызметінің негізін қалады және керісінше, саяси аренадағы қайраткерлігі оның ғылыми-рухани ізденістерінің бағыты мен мән-мағынасына арқау болды.

Кілт сөздер: Башкортостан, автономия, тәуелсіздік, А. Зәки Уәлиди, қазіргі Түркістан, қоғамдық-саяси қызмет.

Abstract

Ahmet Zaki of Validi Togan is known in the whole world as a political figure, organizer of autonomy of Bashkir and as the confessed scientist-orientalist. During 70 of soviet power the name of well-known orientalism force to abandon the Motherland be silenced or mentioned negatively, from the point of view of officially dominating ideology. Began to such approach it was fixed on V of the Bashkir conference of RKP(b), passing in January, 1922 in city Sterlitamak. Since to beginning 90 th of the twentieth century in our historical science (and in Russia, including to Bashkiria, and also in Kazakhstan) not spared due attention to the study of his scientific and social and political activity.

Happening for the last decades socio-economic and political changes in Russian Federation gave a powerful push to the height of national consciousness of her people. An address to the historical roots of national culture assists the revival of ethnos. It is known that for development of culture of people creative activity of his separate prominent representatives has a large value. Presence in composition nation of "row of personalities capable deeply comprehend social reality and influence on the folk masses is the guarantor of social activity of people. Work of the gifted representatives of certain ethnos considerably influences on his development.

Hello the ethnic-cultural processes of the turkic world render the most strong influence well-known scientists, activity of that is related directly to the study of languages, history, literature, culture of Turks. The models of development of turkic cultures created by them are able to form public opinion in the regions of residence of these ethnic societies. The publications of carriers of high level of consciousness determine the world view options of people.

Native from Bashkir A. Validov - one of the largest orientalists of XX of century. Already in many of it he affects the national problems of turkic people. It should be said, that national motion in Bashkiria and in Turkestan at the head with A. Validov found a wide reflection in publicist, to research and artistic literature. However advancement on the first plan of class struggle conduced to her one-sided illumination. In Bashkir and in our country long years his scientific works were not printed and not studied. Position changed lately. Works of scientist often appear on the pages of the periodic printing, there was a necessity of complete and objective study of his social and political activity. Personality of A. Validov causes quite a bit discussions. The estimation of his activity is varied: from confession of merits, overgrewed in glorifying, to accusing of collaboration with the fascist mode in the years of Second world war, that also gives our research work actuality.

Consideration of social and political activity and scientific heritage of Validi has a theoretical, cognitive-educator and practical value:

- in Order deeper to realize a relation, closeness of turkic language's people in historical, cultural and relations;

are the Conclusions and maintenance, celled in works of Validi can be used for the ground of all-turk's idea, in particular ideas of Union of people of Central Asia;

Although quite a bit reasons and works are sanctified to illumination of many parties of scientific activity of Validi nevertheless the sources of his political and scientific activity still to a full degree are not written. Therefore the aim of the real article is a study social and political and in activity of A.Validov before emigrant's and emigrant periods on the basis of scientific analysis of the published archived sources, labours of A.Validov reviews of his contemporaries, and also bringing in of modern researches.

If in the book "History of Turks and Tatars" Validi studied turkic history from times of aggressive wars of Chingizhan to the period of the Kazan khanate, then in a book "Modern Turkestan and his recent history" he gathers already to overcome a period from the XI century to contemporaneity. All his scientific work served as basis of political activity and, vice versa.

Keywords: Ahmet Zaki of Validi Togan, Modern Turkestan, social and political activity.

1. 1915 жылдан басталған қызметі. Бірінші қадамдар

Біз Уәлидидің қоғамдық-саяси қызметін екі кезеңге ажыратып қарастырамыз: эмиграцияға дейінгі және одан кейінгі кезең.

1915 ж. сәуірінде Ресей мемлекеттік думасының Мұсылман фракциясының Бюросы газет арқылы мұсылмандардың депутаттарға көмектесуін өтініп сұрады. Бірнеше кандидатура ұсынылды. Бірақ мұсылмандардың мынадай абыройлы өкілдері: Тевкелев, С.Джанпорин, А. Сыртланова, Г.Терегулов және т.б. А. Уәлидидің кандидатурасын қолдады. Сонымен, 1915 ж. наурыздың ақырында ол Петроградқа жіберіледі. Осылайша 25 жасар А. Валидовтың саяси карьерасы басталады (Тоган: 1994, 105). Жалпы алғанда, Ахмет Зәки Уәлидидің белсенді саяси қызметі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін басталады. Ресейдегі 1917 жылғы төңкерістер ұлттық және саяси қозғалыстардың күшеюіне жағдай жасады. Осыдан пайдаланған түркі халықтарының зиялы қауым өкілдері де өздерінің ұлттық мемлекетін құрып алуды көздеді. Әрине, бұл ұлттық республикалар территориялық жағынан Ресей Федерациясы құрамында болғанымен, өзін-өзі басқаруы тиіс еді (Айманов: 2013, 9). Осы кезде Уәлидидің саяси белсенділігі таныла түсті. Бүкілресейлік мұсылман съезіне дайындық жүргізуі үшін Түркістанға жіберіледі (Самойлов: 1933, 6; Қыдыралиев: 2010, 222). Ташкентте мұсылмандық демократиялық ұйымдардың жұмысына белсене қатысады.

1917 жылы 16 сәуірде Ташкент қаласында түркістандық ұлт зиялылары Түркістан мұсылмандарының құрылтайын шақырды. Құрылтай жұмысына Мүнәууар Қары Абдурашидханов басшылық жасады. Убайдулла Хожаев пен Серәлі Лапин төраға орынбасарлары, Мұстафа Шоқай, Зәки Уәлиди және т.б. құрылтай хатшылары болып сайланды. Құрылтай соңында Түркістанды автономия жариялау туралы ұсыныс мақұлданды (Қыдыралиев: 2010, 134). Съезде Уәлиди «Мемлекеттік басқару және оның ұйымы туралы» баяндама жасады. Ол тарихи фактілердің негізінде федеративтік мемлекетті құру

қажеттілігін дәйектеді. Шиеленіскен пікірталастан соң съез делегаттары барлық облыстарға, оның ішінде Түркістанға да тең автономия берілетін Ресейдің федеративтік құрылысы идеясын бірауыздан қолдап шықты. А.Уәлиди ЦТОМС-ның, сондай-ақ оның білім бөліміне сайланды. Федерализм идеяларын жұртқа әйгілеп таратушы болмыш «Кангаш» газеті және «Юрт» журналының жарық көруіне атсалысты. Сонымен, А. Уәлиди – Түркістан автономиясын құрудың идеялық жағынан дем беруші лидерлерінің бірі болды. Ташкентте орыстардан құралған кадеттер партиясының Түркістанды басқару жүйесін ағылшындардың Индияға билік жүргізуімен салыстыра қарастырып, жинақтаған материалдарын «Туркестанские ведомости» атты басылымда жариялаған. Бұл ретте оған эсерлер қолдау көрсетті, сондықтан эсерлер партиясының ташкенттік ұйымына кіреді, алайда эсерлердің азық-түлікті тек қалалықтарға ғана бөліп беруімен айналысқанын білгеннен соң бір айдан соң оның құрамынан шығады. Содан барып ол Мәскеуде өтетін Бүкілресейлік мұсылман съезіне жаңа билік шеңберінде федеративтік жүйені қалыптастыруға ыңғайлау үшін барлық жерде түріктер территориялық автономияға ие болуы керек деген талаптар негізінде материалдар дайындайды. Ресей империясының барлық түріктік аймақтарын осынау автономдық Түркістанның құрамына қосып алуды жақтады. Сөйтіп, большевиктерге ғана емес, «біртұтас және бөлінбейтін Ресей принципі ұстанған өздерінің қатарындағы «унитаристерге» де қарсы тұрды.

Бүкілресейлік мұсылман съезінде территориялық федерация мен мәдени-ұлттық автономия жақтастарының арасында шиеленіскен күрес белең алды. Онда Түркістаннан депутат болып сайланған (бұрынғы) А. Уәлиди жалштыүріктік позициядан тұрып ойын таратып айтты. Съезде башқұрт ұлттық қозғалысы жалшымұсылман қозғалысынан бөлініп шыққандығын айта кету керек. Мұның себебі башқұрт делегаттарының жер мәселесі жөніндегі съезд шешімдерімен келіспегендігімен байланысты еді. Олар съезд шешімдерінде башқұрттардың вотчиналық (біреудің өзінің емін-еркін сезінетін жері) жер иелігіне байланысты құқұқтарының көрініс табуын қалаған еді. Сөйтіп, 58 адамнан құралған Башқұрт делегациясы, С. Мрясов, Алгафаров және А. Уәлиди енген «Башқұрт облыстық бюросын» құрды. Ол үш башқұрт съезін (шілде Орынбор, тамыз Уфа) дайындап, оның өткізілуінде белсенділік танытты. I Бүкілбашқұрт съезінде (1917 ж. 20-29 шілде) ол мемлекеттік құрылыс пен жер мәселесі жөнінде маңызды баяндамалар жасады. Съезде Башқұрт орталық шурасы сайланды, оның құрамына А. Уәлиди де енді. 25-29 тамызда өткен II Бүкілбашқұрт съезінде ол башқұрт облыстық шурасы төрағасының орынбасары болды және әскери саланы басқарды. Осыдан соң тез арада Ресейде қоғамдық-саяси өзгерістер бой көрсетті. Уақытша үкімет аударылды. Билік большевиктерге өтті. Осындай жағдайда 1917 жылдың 15 қарашасында Орынбор қаласында федеративтік Ресейдің бір бөлігі ретіндегі Башкортостанның территориялық автономиясының (Орынбор, Перм, Уфим, Самара губернияларын қамтыған) құрылғандығын жариялаған Башқұрт облыстық шурасының № 2 Фарманы шықты. Бұл құжаттардың авторларының бірі А. Уәлиди еді. Ол III Бүкілбашқұрт (Құрылтай – Учредительный) съезінің төрағасы болды. Үкімет құрылды, онда А.Уәлиди әскери және ішкі істердің меңгерушісі болып тағайындалды. Башқұрт халқы автономиясының түрлі жобаларының жасалуы да оның атымен

байланысты. 1917 ж. қазанынан бастап башқұрт ұлттық қозғалысының лидерлері (басшылары) нейтралитет саясатын ұстанды.

Сөйтіп, 1917 ж. Түркістаннан оралған Уәлиди Башқұртстанның тәуелсіздігі жолында іске кірісті. Башқұрт полктарын бастап Чехославак корпусына барып қосылды (Тоған: 2010, 222). Сол кезде бар билік Сібірдегі «Біртұтас, Ұлы және Бөлінбейтін Ресей» позициясын ұстанған А.В. Колчактың Ресей үкіметінің қолына өтті. Бұрынғы Ресейді федералдандырудың жақтастары Колчактың жергілікті өкілі – Оренбург казактарының атаманы А.И. Дутовты «монархист» ретінде білген еді. Соңдықтан эсерлердің басшылары В. Чернов пен В. Чайкин, казак әскерлерінің ақтөбелік тобының қолбасшысы, полковник Ф.Е. Махинмен бірігіп Дутовқа қарсы шықты. Бұл астыртын әрекетке З. Уәлиди мен М. Шоқай да қосылды (Тоған: 2010, 222). Біреулердің сатқындық жасауына байланысты жоспар іске аспай қалды.

1918 ж. 18 қаңтарында (жаңа стиль бойынша) большевиктер автономдық Башкортостанның үкіметі орналасқан Орынборды басып алады да, ондағы башқұрт үкіметі мүшелерін, оның ішінде Уәлиди Тоғанды да жөнсіз қамайды, бірақ қалаға ақтардың-казактардың шабуылы кезінде олар азаттыққа шықты. 3-4 сәуірде Тоғанды да босатады. Мұның өзі олардың саяси бағдарларына өзгерістердің енгізілуіне себеп болды. Абақтыдан шыққаннан соң А. Уәлиди Башқұрт үкіметінің қалпына келтірілуіне қатысып, чехословак корпусының қолбасшыларымен келіссөздер жүргізген еді. 7 мамырда Челябинскіде башқұрт үкіметі қайтадан орнатылып, башқұрт полктары фронтқа жіберілді. 1918 ж. 27 мамырында чехтар большевиктерге қарсы көтеріліске шыққан-тын. Уәлиди КОМУЧ-тың жетекшілерімен, Уақытша Сібір үкіметімен Башкортостан автономиясын сақтап қалу мақсатында келіссөздер жүргізді. Сібір үкіметі және қазақ Алаш-Ордасымен бірге (Программа: 1935) Уәлиди Тоған мен оның отрядтары қызылдарды Орынбордан және ежелгі башқұрт жерлерінен қуып шығады. Самара үкіметімен, Орал казактарымен және қазақтармен одақтаса отырып Башқұрт Төтенше комитеті Түркістан қалаларымен байланыс орнатты. Бұл ұйымның мүшесі өзбек Абдулхамид Сулейман (Чулпан) Тоғанның секретары еді (Каримов: 1991).

1918 ж. 18 қарашасында Башқұрт автономиясы идеясына теріс қараған адмирал Колчактың әскери диктатурасы орнады. 21 қарашада Колчак башқұрт-қазақ корпусын таратып жіберуге бұйрық берді. Башқұрт армиясын оқ жарақтарымен қамтамасыз етіп тұрған Самара Колчакқа берілді. Самара мен Ақтөбеде қызылдармен және Дутов пен Колчак әскерлерінің қоршауында қалған Тоған және оның жақтастары Мәскеумен жақындасуға мәжбүр болды. Нәтижесінде А.Уәлиди басқарған башқұрт ұлттық қозғалысы олармен қатынасын үзді. Башқұрттар мен қазақтар өздерінің өкілдерін большевиктерге жібереді. Бұл ретте Уәлиди Тоған Ф.И.Шалыпин мен Горькийден көмек сұрайды. Келіссөздерді жүргізу үшін Мәскеуден Уфаға Мирсаид Сұлтанғалиев келеді (орыс деректері бойынша – Султан Галиев) (Масаюки: 1986). Ақырында, Уәлиди Тоған 1919 ж. 18 ақпанынан бастап Ленин және Сталинмен байланыс орната бастайды. Башревкомның Орталық Кеңес үкіметімен жүргізілген келіссөздерінен соң 1919 ж. 20 мамырында келісімге қол қойылды. Ол бойынша Башкортостан автономиясы мойындалды. 1919 ж. наурызынан бастап 1920 ж. маусымына дейінгі аралықта А. Уәлидидің Кеңес үкіметімен ынтымақтастығы

жарасымын тапты. Амалсыздықтан болған бұл қатынас 15 айға созылды. Бұл кезеңде ол Башқұрт Кеңес Республикасының әскери комиссариатын басқарды. Ақырында, орыстардың өздерінің уәдесіне қарамастан билікті бөліспейтіндігін түсінді. Троцкий, Плеханов, Ленин, Сталин, Преображенский, Артем және басқа большевиктермен жүргізілген келіссөздер олардың башқұрт-қазақ автономиясын қолдауға құлқының жоқтығын көрсетті. Керісінше, қазақтар мен башқұрттарды бір-бірінен орыстар қоныстанған территория арқылы ажыратып тастады.

1920 ж. 25 ақпанында Башқұрттық ревком өзінің төрағасы етіп Уәлиди Тоғанды сайлады. Оны астанаға шақыртып, Ленин мен Сталин азғантай халықты басқарумен әуреленбей, бүкілресейлік масштабта қызмет ету керектігін ұқтырды. Тоған арқылы жеткізілген Түркістан басшыларының талаптарын Ленин қабылдамай тастады. Мұның өзі Уәлиди Тоғанды большевиктермен қатынасын үзіп, бар уақытын «жасырын ұйымның» («Қоғамның») істеріне арнауға бағыттады.

Ал РСФСР-дың ВЦИК мен СНК-ысы 1920 жылғы 19 мамыр айында Советтік Башқұртстанның құқықтық жағдайын анағұрлым шектеген «Автономдық Кеңестік Башқұрт Республикасының мемлекеттік құрылымы туралы» біржақты декрет қабылдады. Мұның өзі Уәлиди басқарған Башревком мүшелерінің Совет үкіметімен ынтымақтастығын тоқтатуға мәжбүрледі. Уәлидиді Орта Азиядағы басмашыларға кетіп, ашық күресті бастауға итермеледі. Осынау қаулы шыққаннан соң Уәлиди қыркүйекте В.И Лениннің атына төмендегі мазмұнда хат жолдайды, ал оның көшірмесін Л.Д. Троцкийге, И.В. Сталинге, А.И. Рыковқа жөнелтеді: «РКП(б) ОК тарапынан жүргізіле бастаған саясаттан мағлұм болды, Артем және оның жолдастары сияқты Сіз де шығыс ұлттарына қатысты саясатыңызда нағыз орыс шовинистерінің идеясын басшылыққа алуды қалайсыздар... Ауылдардағы қолдан қоздырылған таптық қайшылықтарды ЦК тек террор арқылы ғана қолдай алады» (Тоған: 1969, 340-341). Және ревкомның барлық мүшелері бұл қаулыны қабылдауға болмайды деп отставкаға шығып, антисоветтік көтерілістерді ұйымдастыруға қатысты. Бұл көтерілістер талқандаған соң Уәлиди Хива мен Бұхараға барып, үш жыл бойы Бұхара әмірі Саид Әлім-ханмен ынтымақтаса отырып, басмашылық қозғалысты ұйымдастырумен айналысады.

Ол Ресей мұсылмандарының Уақытша орталық бюросының мүшесі. Уфа губерниясынан Бүкілресейлік Учредительный Советке депутат болып сайланды. 1917 ж. Москвада мұсылмандардың Бүкілресейлік съезінде құрылған Башқұрт облыстық бюросының құрамына енген. Башқұрт Орталық Шүросын құрған I және II Бүкілбашқұрт съездері (шілде Орынбор, тамыз Уфа) шақырылуының ұйымдастырушысы болған. Бұл Шүро 1917 жылдың 15 қарашасында Орынбор қаласында федеративтік Ресейдің бір бөлігі ретіндегі Башқұртстанның ұлттық-территориялық автономиясының құрылғандығын жария етті. Уәлиди шығарған жарлықта былай делінген: «Біздер большевиктер де, меньшевиктер де емеспіз, біз тек қана башқұрттармыз. Қай жағында болуымыз керек? Ешқандай жақта. Біз өз жағымыздамыз. Бұл даулы мәселелердің бізге керегі жоқ. Біздің ісіміз – жеке басымыздың және мал-мүлкіміздің қауіпсіздігін қорғап қалу. Екі миллион башқұрт халқы өздері үшін маңызы жоқ саяси ойындарда қуыршақ бола алмайды. Оның өзінің қажеттіліктері, өзінің саясаты, өзінің көзқарасы болуы керек» (Самойлов: 1933, 6). Алайда, большевиктер олардың саяси күш алып

кетуінен қорқып, бұл автономия – «заңсыз үкімет» екен деген қаулы шығарды. 1918 жылдың ақпанында большевиктер Уәлидиді және Башқұрт үкіметінің 8 мүшесін тұтқындайды, бірақ қалаға казактар және башқұрттардың шабуылы кезінде сәуір айында олар азат болады.

Адмирал А.В. Колчак қарашада Башқұртстанның егемендігін мойындамады. Сондықтан да Валиди 1919 ж. басында башқұрт әскерлерінің Қызыл Армия жағына шығуын ұйымдастырады. Башқұрт республикасының автономдығын заңдастыру жөнінде Советтік Ресей үкіметімен келіссөз жүргізіледі. Нәтижесінде 1919 ж. наурыз айында Башқұрт үкіметі мен Орталық үкіметтің арасында РСФСР құрамындағы Башкирияның советтік автономиясы туралы келісімге қол қойылды. Уәлиди 1919 ж. ақпанынан 1920 жылдың мамырына дейінгі аралықта Башқұрт ревкомитетінің төрағасы қызметін атқарды. Бірақ РСФСР ВЦИК-і мен СНК-нің 1920 жылғы 19 мамыр айындағы Автономдық Советтік Башқұрт Республикасының мемлекеттік құрылымы жөніндегі қаулысы шыққаннан соң Уәлиди қыркүйекте В.И Лениннің атына төмендегі мазмұнда хат жолдайды, ал оның копиясын Л.Д. Троцкийге, И.В. Сталинге, А.И. Рыковқа жөнелтеді: «РКП(б) ОК тарапынан жүргізіле бастаған саясаттан мағлұм болды, Артем және оның жолдастары сияқты Сіз де шығыс ұлттарына қатысты саясатыңызда нағыз орыс шовинистерінің идеясын басшылыққа алуды қалайсыздар... Ауылдардағы қолдан қоздырылған таптық қайшылықтарды ЦК тек террор арқылы ғана қолдай алады» (Тоған: 1969, 340-41). Және ревкомның барлық мүшелері бұл қаулыны қабылдауға болмайды деп отставкаға шығып, антисоветтік көтерілістерді ұйымдастыруға қатысты. Бұл көтерілістер талқандалған соң Уәлиди Хива мен Бұхараға барып, үш жыл бойы Бұхара әмірі Саид Әлім-ханмен ынтымақтаса отырып, басмашылық қозғалысты ұйымдастырумен айналысады.

2. Большевиктермен қатынастың үзілуі

1919 ж. наурызында большевиктердің башқұрттармен одақтасуына қол жеткізілгеннен соң, Уәлиди Тоған және басқа түркістандық басшылар Орталық Азияда «ЭРК» партиясын (оның саяси платформасы туралы төменде сөз болады) құруды қолға алады. Бұл партия РКП (б)-ны жанай өтіп, Коминтернге тікелей кіруі және Түркістанның Ресей Коммунистік партиясының ықпалына түсуіне кедергі жасауы керек еді. Бірақ бұл идеяны Сталин қабылдамады. Содан кейін Тоған және басқа басшылар өздерінің өкілдерін Орталық Азияда пайда болған коммунистік партиялардың жетекшілігіне енгізуге тырысты. Бұл іске Башқұрт Төтенше Комитеті де белсене араласқан болуы керек. Бұлар «жасырын ұйымды» құруы керек болатын. 1920 жылдың көктемінде ұлттық мұқтаждықтарды қанағаттандыру жөніндегі Лениннің теріс пікірі мәлім болғаннан соң, Уәлиди Тоған Орталық Азияда күш алып бара жатқан басмашылар қозғалысына сүйене отырып, өзінің жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Сөйтіп, ол 1920 ж. 29 маусымында Мәскеуден кетті.

Тоған 1920 жылдың 1-5 қыркүйегінде Шығыс еңбекшілерінің Бакуде өткен съезіне барып қатысты. Бұл кезде Мәскеудегі Коминтерннің конгресінде оның бір қызметкері тарапынан мақала таратылды. Ол коммунист-мұсылмандарға берілмей, Орталық Азияда жұмыс істейтін большевиктік қызметкерлерге арналып жазылған еді. Бұл мақаланы бір поляк коммунисті Уәлиди Тоғанның жақтастарына береді. Онда былай делінген: «Араптар, түріктер, ирандықтар,

ауғандар сияқты Таяу Шығыс халықтарында капитализм мен таптық санасы дамымай қалғандықтан, бұлардағы қоғамдық қайшылықтарды, мысалы діни алауыздықтарды тұтандырып, саудагерлер мен шейхтар арасындағы бөсекелестікті күшейту немесе шиеленістіру қажет; бұл халықтардың тілдері әлі күнге дейін қалыптаспаған, тұрақтанбаған, сондықтан күшті біріктіруші қабілеті бар әдеби тілдің жасалуына кедергі жасау керек...» (Хасан Паксой). Бұл мақаланың мазмұнынан көрініп тұрғанындай, коммунистердің бар мақсаты Түркістанға бақылау орнату еді. Петровск-Портқа келгеннен соң Уәлиди Тоған 1920 ж. 12 қыркүйегінде Ленин, Сталин, Троцкий және Рыковқа хат жолдайды. Онда былай делінген: РКП(б) ОК-ның жүргізіп отырған саясатынан мәлім болғанындай, Сіздер Шығыс халықтарына қатысты орыс ұлтшылдары мен шовинистерінің идеясын басшылыққа алып әрекеттендіңіздер. Троцкий Уфада бұл мәселелермен айналысып жүріп орталықтың өкілдері іс-қызметі арандатулардан басқа ештеңе емес екендігін түсінді. Ол мұны ОК-ке айтқан болуы керек. Түріккомиссияны басқарған Фрунзе, Куйбышев т.б. ОК-тің жүргізіп отырған саясаты екіжүзді және жалған деп жағдайды шынайы анықтаған еді.

Бұл ретте Уәлиди Тоған былай деген: біздің жолдастар, партия мүшелері, орыс империализмінің дәстүрлі саясатын жалғастыруды қолдаушылар Түріккомиссияның мәжілістерінде Түркістан халқы арасында таптық күресті тездетуді ашық айтты, олар Рысқұлов пен Валидов сияқты ұлтшылдарды ұлттық жұмысшы табының дұшпандары ретінде көрсетуге тырысып, «октябристер» деп аталған ұлттық зиялыларды бізге қарсы бағыттады. Бірақ біз өзіміздің кедейлеріміздің таптық дұшпаны бола алмаймыз. ОК-тің атынан Бакудегі Шығыс халықтарының съезіне қатысқан Зиновьев пен Радек қызылгвардияшылдардың көмегіне сүйене отырып, делегаттарға Мәскеу шешімдерін ғана қабылдауға мәжбүрледі. Шығыс шаруаларының жасанды түрде тапқа жіктелуін тек террор арқылы жүзеге асыруға болар еді. Большевиктердің пікірінше, Шығыста әлеуметтік революцияға халықты осындай жолмен көтеруге болады. Егер еуропалық капиталистер мен жұмысшы табы Шығыста колониялардың иелері ретінде бірге әрекеттенсе, шығыстық жұмысшы мен шаруа өзінің шығыстық байларымен бірге болу қажеттігін сезінетін болады. Сіздерге қажет болған таптық жіктелу жергілікті интеллигенциядан көріп, оларды тап жауларына жатқызасыздар (ұсақбуржуазиялық ұлтшылдар, солшыл октябристер т.б.). Нәтижесінде сіздердің алдыңызда есек пен өгізді айдап, жер жыртатын сауатсыз шаруалар ғана қалады. ОК секретарлары Крестинский мен Преображенскийге жазған хатында Тоған «Сіздер де бір күні жоқ боласыздар. Мен ашық күресте өлгенді құп көремін» деген екен. Шынында да әлгі екеуін 1937 ж. дарға асқан (Программа: 1935).

Бұхараға келгеннен соң Уәлиди Тоған Қоғамның мүшелерімен кездеседі. Олардың бірінші жұмысы – ұлттық Бұхара армиясын ұйымдастыру мен Хиуадан, Түркімениядан, Қазақстаннан келген өкілдерді қатыстыра отырып, Түркістанның Ұлттық Федерациясын құру еді. Қазақстанның барлық жерлеріне жіберілген қазақ интеллигенттері мен Түркістанның өкілдері Тоғанға қосылу үшін кері қайтты. Қаршы, Шахрисәбіз, Нұрата, Гузар, Кермин гарнизондарына басшылық ету үшін көптеген башқұрт офицерлері келді. Олар автономияға ұмтылды, бірақ орыстар бұған қарсылық көрсетті. Бұхара үкіметі әлі де бар еді, бірақ барлық істі

құрамында орыстары да бар Революциялық комитет атқарды. Уәлиди Тоған Бұхара әмірлігінің құлауы алдындағы жағдайды былайша баяндайды: Басмашылардың үш типі бар еді: әміршілер, әміршілерге қолдау көрсеткендер және антиәміршілер. Бұдан тысқары, Джемал-паша Қабулде отырып-ақ Түркістан мен басмашылар проблемасын шешпекші болады. Әнвер-паша Мәскеуден басқарылатын большевиктік «Ислам одағына» жетекшілік жасаған. Бұхара мен Хиуада билік «коммунизмді» популизмге ауыстырып алған ұлтшылдардың қолына өтті. Әрине, бұл топтардың экономикалық және әлеуметтік теорияларының бағыты мен сипатын білу керек. Саясатшылар а) қадимистерге, ә) жадидшілерге, б) социалистерге бөлініп, әмірлік құлағаннан соң олар жадидшілер мен социалистердің төңірегіне топтасты. Бірақ олардың мақсаттары бөлек-бөлек еді. 1921 ж. қаңтарында бағдарламалар туралы мәселе қаралды. Негізінен «ислам профсоюздарының өкілдері мен бұхара жадидшілері басымдық танытты. Социалистік партияның бағдарламасы талқыланды. Алғашқыда ол 1919 ж. Башкортостанда, кейініректе 1920 ж. Мәскеуде және ақырында, 1920 ж. Баку съезінде жарияланды. Бірақ екі топтағылар да мына бағдарламаны қабылдауға келісті:

1. Жасырын ұйым құру.
2. Әмірді құлатып, ұлттық үкіметті құру мақсатына жету.
3. Қорғаныс министрлігін, жергілікті әскери комиссариаттарын және ұлттық армияны құру.
4. Білім берудің заманауи жүйесін қалыптастыру.

Пікірталастың нәтижесінде екі жақ та 7 пункттан тұратын тұғырнаманы (платформа) жазды. Бұл программа Самарқандтағы (1921 ж. қыркүйек-қазан) және Ташкенттегі (1922 ж. қыркүйек) съездерде нақтыланды:

1. Тәуелсіздік.
2. Демократиялық республика.
3. Ұлттық армия.
4. Түркістанның тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында экономикалық басқару, теміржол құрылысы және каналдар жүйесін салу және пайдалану.
5. Заманауи ағартушылық жұмысы мен білім беру және орыстардың дегендігінсіз батыс мәдениетімен танысу жолдарын қарастыру.
6. Ұлттық мәселе, елде тұратын халықтардың арақатынасына сәйкес мектептер мен ұлттық мұраны сақтап, пайдалану.
7. Діннің толықтай тәуелсіздігі, діннің саяси проблемаларды шешу мәселесіне араласпауы.

Тоғанның ойынша, Түркістанның барлық саяси ұйымдарын қазіргі терминология бойынша айтсақ, Халық фронтына, яғни бір одаққа біріктіру жоспарланды. Сол кездегі негізгі социалистік партия кейініректе «Ерік» деп аталып, программасы 9 пунктқа дейін қысқартылды. Онда жер, су және қазба байлықтардың национализациялануына, ауыл шаруашылығының ұжымдастырылуына т.б. мән берілген.

Орталық Азияда социалистермен бір қатарда «модернистер» де болды. Олар Шихабуддин Маржани (1815-1889), Қаюм Насыри (1825-1902) мен Гаспралы Исмаил Бейдің (1854-1914) ізбасарлары болатын-ды. «Терраки перверлер» атты жадидтік партияның бағдарламасы мынаған саяды:

1. Тәуелсіздік және ұлттық мәдениетті сіңіру – негіздер негізі. Бұл барлық халықтардың мұраты. Біздің мақсатымыз – Түркістанның тәуелсіздігі және ұлттық үкіметті құру. Ұлт ең алдымен тіл, дін, дәстүрлер, әдебиет пен әдет-ғұрып бірлігіне сүйенеді.
2. Азат Түркістандағы мемлекет пен үкімет формасы – республика, ал билік негізі – демократиялық жолмен сайланатын ұлттық парламент, облыстық, аудандық және қалалық земстволар.
3. Орталық үкіметтің мүшелерін Парламенттің мақұлдауымен президент тағайындайды. Аудандар мен қалалардың басшылары земстволар арқылы сайланады. Ұлттық парламент, президент және облыстық земстволарды сайлау тәртібін тәуелсіз Түркістанның бірінші құрылтайы анықтайды.
4. Түркістанның түрік емес халықтары барлық азаматтық құқықтарға ие. Олар түркілермен бірге Түркістан мәдениетіндегі түрік элементін күшейтуге тырысады.
5. Түркістан ұлттық үкіметі Түркістан қарулы күштерінің қолдауына арқа сүйейді, армияда қызмет ету міндетті.
6. Ішкі тәртіпті сақтау үшін елдің ұлттық қорғаныс жүйесіне кіретін жергілікті милиция құрылады.
7. Елде ұждан еркіндігіне жол беріледі. Дін ұстану бостандығы қамтамасыз етіледі. Шетел миссионерлерінің әрекетіне тыйым салынады.
8. Негізгі мемлекеттік заң баспасөз бен тұлға бостандығын қамтамасыз етеді.
9. Елде салықтар табысқа сәйкес төленеді. Ортағасырлық салықтар жойылады.
10. Жер, су, қазба байлықтары, ормандар мемлекеттің меншігі есептеледі. Жер діқандардың жеке пайдалануына беріледі.
11. Жеке адамдар жер мен суды сату-сатып алумен айналыспайды. Бұл тек мемлекеттің құзырындағы мәселе. Жерді үлестіріп беру жергілікті жағдайларға байланысты заңмен анықталады.
12. Түркістанның азаттығы экономикалық тәуелсіздікті алуына байланысты. Сондықтан Түркістан көрші мемлекеттермен экономикалық байланыстар орнатады.
13. Түркістанның жер мәселесінің негізі – су. Сондықтан барлық күшті ирригациялық жүйелерді кеңейтуге және жабдықтауға жұмсау керек.
14. Әсіресе, қазақтарға, қырғыздарға, түрікмендерге байланысты Түркістандағы аса маңызды мәселе – көшпелі тайпаларды отырықшы тұрмыс салтына көшіру. Бұл үлкен өзендер атырабындағы жаңа жерлерді суландыру арқылы ғана іске асады. Түркістан тек түрік тектес және мұсылман дінін ұстанған қоныс аударушыларды ғана қабылдайды.
15. Түркістандағы жұмысшылардың жағдайы елдегі ұлттық өнеркәсіптің дамуымен байланысты. Жұмысшылар еңбегі жағдайлары, жұмыс күнінің ұзақтығы, әйелдер мен балалардың жұмысы, әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін ескеріп шешілуі керек.
16. Әр кімнің құқығы оның ұстанған дініне қарамастан қазіргі заңдардың қабылдануы мен сақталуы арқылы қамтамасыз етіледі.

17. Білім беру саласында жалпы ақысыз бастауыш оқыту жүйесі енгізіледі.
18. Түркістанда оқушыларды Еуропада, кәсіптік училищелерде оқытуға жолдама беруге мән беріледі.
19. Түркістанда, ежелгі өркениет ошақтарында жинақталған өнер туындыларын сақтауға және оларды ұлттық мәдениетті дамытуда пайдалану мәселесіне мән беріледі.

Тоған: «Түркістанда келешектегі басқару ісінде жүзеге асырылуға тиіс екіпартиялық жүйе – біріншісі радикалдық (түбегейлі өзгерістер мен батыл шараларды қолдануды жақтайтын) ұлттық, екіншісі социалистік партия идеясы – ешқандай сыртқы күштің әсеріне пайда болды; жергілікті жағдайлар мен Түркістан халықтары мен ұлыстарының атынан сөйлеген зиялылар мен кәсіпкерлердің 1921 ж. келіссөздері, бұл екіпартиялық, Алаш-Орданы есептегенде, тіпті үшпартиялық жүйені тудырды. Бұл мәселені талқылаған Түркістандықтардың Англия мен Америкадағы екіпартиялық жүйелер туралы түсініктері де болмаған», – деп жазды (Хасан Паксой).

3. Түркістандықтар құрған құпия «Қоғам» және басмашылар

Түркістан зиялылары Қоғамды құрғанға дейін және Бұхара әмірлігі кезінде басмашылармен ынтымақтаса әрекеттенген жоқ еді. Басмашылар отряды негізінен улама-қадимистерден және өзбек буржуазиясының фанатик бөлігінен құралған болатын. Уламашылар зиялыларға қарсы белсенді түрде насихат жүргізді. Ал 1918-1919 жж. зиялылар («төртүншілер») Советтер жағында болғандықтан, жастар оларға сенімсіздік танытты. Алайда большевиктер 1920 ж. зиялылардың жоспарларын іске асырмай тастады. Сондықтан олар «Қоғамның» қатарына өтті. Бұхара әмірлігінің жойылуы жастарды белсенді әрекетке итермеледі. Бұл уламалардың басмашыларға әсерін әлсіретті. «Қоғам» олардан моральдық рухы күшті және қазіргі бір ұйымға біріккен нағыз ұлттық қозғалысты дүниеге әкелу үшін, сондай-ақ сауатты адамдардың жетекшілігінде болатын әскери бөлімдерді құру үшін ешқандай ойланбастан Самарқандтағы, Хиуадағы және Ферғанадағы басмашылармен байланыс жасады. Ширмехмет пен оның жақтастары күрестің біртұтас фронтын құрайық деп әмірге елшілерін жібереді. Сондағы үкімет басшысы Низаметтин Құшбегінің жауабы мынадай болды: «Не, сіздер білмейсіздер ме, орыстар – біздің достарымыз».

Ширмехмет Қоғаммен байланыс орнатуды қалап, Баку съезіне большевиктермен қызметтес болған екі адамын жіберген. «Бұлардың берген мәліметтерінің арқасында, – деп жазды Тоған, – «большевиктердің Шығыстағы саясатына қатысты өте қызық сыбыс тарала бастады. Ширмехмет былай деді: «Бакуден келіп жеткен хабарларға қарағанда, орыстар екі миллион адамды өздерінің қол астында сақтап қалу үшін 14,5 миллион адамды жойып жіберуге дайын тұрды». Баку съезінде түркістандықтар құралын тастамауға бекінді және күресті күшейте түседі деп хабарлады. Съезд жұмысының ақырына қарай басмашылық қозғалыс белең алды» (Türkili).

Тоған Қызыл Армияның Түркістан халқына қарсы орыстарды қалай пайдаланғандығы жөнінде жазады: «12 қыркүйекте большевиктер барлық бағытта көлемді шабуылды бастады. Бұл өте бір қиын кез еді. Большевиктер түркістандықтардың нанын тартып алу үшін Орталық Ресейден ашыққан орыстарды Қызыл Әскер қатарына алды. Сондықтан да орыстан шыққан ерікті-

солдаттар көп болды. Олар жанқиярлықпен шайқасты. Басқаша болған жағдайда армиядан қуылып, аштықтан өлуге душар болу қаупі төнетінін білген еді».

Энвер, Джемал-паша мен Қоғамның арасындағы қатынастарды Тоған былайша баяндайды: «Түркістан ұлттық бірлігі Орталық комитетінің төрағасы болып сайланғаныма дейін (Қоғамның) мен бұл органның мүшесі едім. Бұл адамдар ислам әлемін дүниежүзілік империализмнің қанауынан құтқару үшін күресу мақсатында «Исламдық революциялық қоғамды» құра отырып, большевиктермен бірігуге ұмтылған. 20 тамызда Джемал-паша Ташкентке келеді. Оның мақсаты – Пенджап аймағын басып алып, ислам мемлекетін құру еді. Сондықтан ол 20 шақты түрік офицерімен Ауғанстанға өтеді. 1921 ж. 25 қаңтарында Түркістан ұлттық бірлігінің Орталық комитеті Джемал-пашаға тіпті большевиктер Түркістанды Еуропа империалистерінің қанауынан азат етеді деп ойлағанның өзінде біз оның тағдырын капитализм мен социализм арасындағы күреспен байланыстыра алмаймыз деген мазмұнда хат жібереді. Және де Джемал-пашадан Түркістанның саяси-әскери ресурстарын Индияны ағылшындардан азат ету үшін пайдаланбауын сұрады (Тоған: 1969).

Дегенмен мұсылман коммунистері Қоғам мүддесіне жұмыс істей бастады. Олар советтік съездерге қатысты. Милиция мен басқару органдарында да болды. Бұхара, Ташкент, Самарқанд және Қоғамның жұмысшы ұйымдары Қоғамның бір қанаты болмыш социалистік партия мүшелерінің ықпалында болатын. Мұның өзі, әрине, Түркістанның және оның халқының үлкен жетістігі еді. Хиуа, Ташкент және Орынбордың партия аппаратында және үкіметте істеген жандар Қоғамның мүшелері емес еді, бірақ онымен байланыстарын үзбеген-тіп.

Тоған Орталық комитет мүшелерінің атқарған істерін тілге алады: Ұлттық ту жобасы алдын ала талқыланып, тарихи элементтерден, эмблемалардан құрастырылып, Самарқандтағы мәжілісте бекітілді, атты әскерлердің мөлшері анықталды. Біз, – дейді Тоған, – жалпытүркістандық армияны құруға дайындалдық... Барлық тайпалараралық алауыздықтарға шек қойылды... большевиктік казармаларда орналасқан батальондар түркістандық қарулы күштердің бөлімшелері болуға дайын тұрды. Қоғам антибольшевиктік пиғылдағы жоғарымансапты орыстармен дәйім байланыста болды. Олар қарсыластардың әрекеті туралы мәліметтерді беріп отырды. Жалпы алғанда Орталық комитет жалпытүркістандық және ақырғы дайындау барысында барлық қауіпсіздік шараларын жасады. Мұсылман реакционерлері (Тоған оларды мүртеджі деп атаған) әміршілер және уламалар еді. Олар бізге қарсы насихат жұмысын тоқтатпады.

Энвер-пашамен алғашқы кездесуім 1921 ж. 2 қазанда болды. Ол басмашылық қозғалысын біріктіру мақсатында Шығыс Бұхара мен Ферғанаға баратынын айтты. Ресейде 1 жылдан астам уақыт болғандығын, большевиктердің сойқандығын көріп, мұсылмандарды ең алдымен қызыл империализмнен азат ету қажеттігін түсінгендігін жеткізді. Мен оған басмашыларға қосылудың қажеті жоқтығын, өйткені Түркістандағы орыстар бізге қарсы большевиктермен бірігуі мүмкін, сондықтан Ауғанстанға баруын және сол жақтан тұрып Түркістан қозғалысына көмектесуін өтіндім. Лақайлық Ибрагим-бек большевиктер жағына шығып, Қоғамның жоспарын іске асырмай тастады. Бірақ Энвер-паша Ауғанстанға барды, оның қол астында 7000 адам болды. Бұл ретте Тоған сәуір-маусым айларында большевиктерге қарсы шайқаста өзі бас болып

қатысқандығын айтады. Мамырдың орта кезінде Файзулла Ходжаев «Коммунистік партия Орталық Комитетінің Энвер-паша және валидовтық топтармен шешуші күресті бастау» жөніндегі бұйрығын әкелді. Сталиннің өзі «Правда» газетінде «Валидовщина» деген атпен мақала жариялады. Тоған былай деп жазады: кейбір басмашы топтар большевиктермен келісімге келетіндіктерін мәлімдеді. Біз біртұтас фронтты және Қоғамды сақтап қалу үшін белсенді әрекетті бастауға бекіндік. Ұлттық армияны құтқарудың жолы – басмашылар мен Бұхарадағы Энвер-пашаны Ауғанстанға жіберу деп ұйғардық. Осы мақсатпен Энвер-пашаға, одан соң келісімге келу жөнінде Мәскеудегі Совет үкіметіне хат жолдадық, Орталық комитеттің төрағасы ретінде мен бейбіт келісімнің шарттарын баяндадым. Бірақ хатымыз Мәскеуге жетпеді. Ал Энвер-паша орыстарға Түркістаннан кетуін талап етіп, ультиматум қойды. Оның соңында «Түркістан, Бұхара және Хиуаның ұлттық армияларының Басқолбасшысы» деген қолы қойылған екен.

Осыдан соң Уәлиди Тоғанның айтуынша, большевиктер Батыс фронттан Түркістанға ірі күштерді жіберген. ТҰБ (Түркістан Ұлттық Бірлігі) пегіну керек деп шешті. Тоған жолдастарымен бірге Ташкентке келеді. Қоғамның шешімі бойынша Тоғанның Түркістаннан шығып кетуі керек еді. Содан соң 1923 ж. 20 ақпанында Ленинге өзінің ақырғы хатын жолдайды:... Жолдас Сталин менің антимәскеулік ұмтылыстарым және көтерілісшілерге барғандығым туралы (бұл туралы мен 1920 ж. ОК-ке хат жолдаған едім) ештеңе білмейтіндей сыңай танытып, Рудзутакқа менің партияға қайтып келуіме болады деп айтқан-мыс. 1920 ж. 19 мамырында Сіз және Сталин екеуіңіз 1919 ж. және менің тарапымнан 20 наурызда қол қойылған келісімді жойғандығыңыз туралы шешімді жария еткеннен соң қалайша Сіздерге сенуге болады... Ал бұрынғы келісім-шарт Жоғарғы басшылыққа бағынатын дербес башқұрт армиясының құрылуын жариялады. 1920 ж. 19 мамырдағы қаулы башқұрт армиясының бұл құқұғын жойды. Бүгіндері башқұрт армиясы жоқ. Сіздердің Уфа губерниясы Башкирияға қосылады дегеніңіз шын мәнінде Башкирияның Уфа губерниясына қосылуы деген сөз. Совет үкіметінің 1917 ж. 20 қарашасындағы ресей мұсылмандарына үндеуінде ұлттардың Ресейден бөлініп шығуына дейінгі тәуелсіздік алуына құқы туралы айтылған еді. Сіздің 1920 ж. 20 мамырындағы шешіміңізбен бұл құқұқ түбірімен жойылды. Ресейдің оңтүстік-шығысындағы башқұрттардың, қазақтардың және түркістандықтардың жеңілуі және менің Советтік Ресейден кетуім Ресей Оңтүстік-Шығыс мұсылмандарының тарихында жаңа кезеңге бастау болады: мұсылмандардың өз правосы үшін күрес жүргізуі Ресейдің ішкі мәселесі болып қалмай, халықаралық сипат алады.

Ұлы орыс ұлты оның тұтқынында қалған ұлттар мен халықтар үшін қоғамдық және экономикалық салаларда ғана емес, мәдениетте де дамудың қасаң қалыптарын орнатуда. Бұл саясатты өткен жылы Сіз ұйымдастырған Шығыс университеті насихаттап жүргізуде. ОК-те шығыс мәселелері бойынша маманданған великорустардан жасақталған арнайы кадрлар пайда болды. ОК жанында мамандар деп аталатындарға қажетті материалдарды дайындау үшін Мәскеуге шығыс ұлттарынан болған совет азаматтары әкелінді. Олар кейбір кітаптар мен рисалаларды жариялап үлгерді, бірақ бұл жарияланымдардың тақырыптары тек қана великорустар тарапынан анықталып отырды;

интеллигент-бұрағаналарды олардың халықтарының тағдырына қатысты мәселелерді талқылауға шақырмады да.

Бүгіндері Шығыс университеті мен ОК-нің Шығыс бөлімі мамандары көп жұмысты атқаруда: олар жергілікті сөйленісте (жалпы халықтық тілдегі диалектілердің бір бөлігі) фонетикалық айырмашылықтарды ескеріп, түрлі халықтардың әдеби тілдері мен әліпшелерін жасауға тырысуда. Бұл жұмыстың принциптерін анықтауда орыс емес коммунистер тек қана консультативтік рөл атқарады. Шығыс университеті қызметкерлері тарапынан шығарылатын «Қызыл Шарқ» атты журналдың соңғы номерінен орын алған дағыстандық Умар Алиевтің мақаласында былай делінген: егер Солтүстік Кавказ түркі тілдері үшін орыс әліпшесі қолданылатын болса, онда бұл түбінде христиандықтың орнықтырылуына әкеліп соқтырады, сондықтан солтүстіккавказдықтар латын алфавитін қолдануы керек; жалпы алғанда, алфавит пен әдеби тіл мәселелерімен орыстар емес, ұлттық және саяси еркіндік принциптері негізінде құрылған автономдық мемлекеттердің тәуелсіз үкіметтерінің жәрдем етуімен жергілікті ғалымдар айналысуы керек.

Осындай мақалалар мен азербайжандықтардың түрік-мұсылман халықтарының интеллигент-коммунистерін «Қызыл Шарқ» журналының және біртұтас әдеби түрік тілінің төңірегінде мәселелерді талқылауға үндеуі ұлыорыс ғалымдарының жүйкесіне тиді. Өзбек және қазақ интеллигенттері қатысқан бір мәжілісте латиница негізіндегі бір алфавит тезисін алға тартқан әзірбайжандықтар Шахтахтинский және Жалал Кулиевпен пікір таластырған проф. Поливанов және басқа орыстар егер қазір латын алфавиті қабылданатын болса, бәрібір уақыт өтісімен ол кириллицаға орнын босатып береді, ал 40 шақты түрік диалектісі өз алфавитіне ие болады, деп мәлімдеді. Бұған жауап ретінде Шахтахтинский орыстардың өзгеріссіз қалатын мақсаты – әдеби түрік тілінің өмір сүруіне жол бермеу. Сіздер, ұлырустық жолдастар әлдеқандай халықтың тілі мен орфографиясын қолға алған екенсіздер, оның мүлдем орыстанып біткеніне дейін оны тыныш қоймайтындарыңыз әбден анық деген.

1919 ж. жазында біз Саранскіде әскерімізді реформалаумен айналысып жатқанда Сіздің өкіліңіз, Зарецкий жолдас бір ай бойы оқыған лекцияларында қаналушы халықтардың келешегі, ұлттық үкіметтер мен армиялардың құрылуы мәселелерінің алғаш рет тарихта оң шешімін Совет үкіметінің табатыны туралы айтқан еді. Осы тақылеттес әңгімелерді мен де «Правда» газетінде жариялаған болатынымын. Бірақ төрт жыл өтпей-ақ, Сіздің саясатыңыз мүлдем кереғар бағытта жүзеге асырылып жатыр. Түркістанда патшалық отарлық саясаттың жүргізіліп жатқанын көрсететін шыншыл Георгий Сафаровтың жарияланымдары сияқты мақалаларды оқыған великорустар шыр-пыр болуда, жергілікті коммунистердің кіші халықтарды киттерге азық болатын ұсақ балықшалар ретінде сипаттауы оларды қуантады. Жолдас Артемов біздің кейбір коммунистерімізге олардың келешекте тәуелсіз өмір сүре алатындығына сенбейтіндігін, Қытай мен Үндістаннан басқа Азияның барлық елдерінде совет (орыс) мәдениеті тұтастай үстемдік құратын болатындығын айтқан; оның сөзіне қарағанда, жергілікті тілдер мен мәдениеттерге назар аударудың тіптен қажеті жоқ; бұл тілдерді тек қана коммунизм идеяларын тарату үшін пайдалануға болады. Оның сөздері Ресейдің тысқары жерлерінде де естіліп жатты. Олай болса

Советтік Ресей өзінше өмір сүруді қалаған, бірақ сіздердің тұтқыныңызда қалған әрбір халықтың бірінші дұшпаны болып табылады.

Сіз пролетариаттың дүниежүзілік диктатурасы орнатылғаннан соң «озық ұлттар» социалистік режимді құру бағытында артта қалған халықтарға міндетті түрде көмек көрсететін болады деген идеяны алға тарттыңыз. Бұл колониальдық саясатты Индияда, Түркістанда және Африкада ағылшын, француз, орыс және бельгиялық жұмысшы ұйымдар жүргізетін болады деген сөз. 1915 ж. мен Сіздің жолдастарыңызбен Уфада сөйлескенімде, орнатылатын социалистік режим адамдардың еркін жоятын террорды тудырады деген сөз де болған емес еді. Ал қазір не болды? Бұл шыныменен революцияның мақсаты ма еді? Тіпті Роза Люксембург егер социализм империалистік дәстүрлерді ұстанған үлкен халықтардың тілектерін қанағаттандыру жолында қызмет ететін болса, одан ешқандай жақсылық күтуге болмайды, деп есептеген. Егер Ресей империалистік традициялардың тұтқынына айналмағанда, басшылық жергілікті диалектілердің негізінде алфавиттер мен жаңа әдеби тілдерді жасаумен айналыспаған болар еді» (Қараңыз: Хасан Паксой).

4. А. Уәлидидің шетелге шығып кетуі

Басмашылық қозғалысы жойылысымен Валиди 1923 ж. шетелге кетеді. Сол жылы ол Мешхед қаласының кітапханасынан Ибн Фадланның атақты «Жазбаларының» мәтінін табады. 1925 ж. бастап Анкарадағы білім беру министрлігінің кеңесшісі, одан соң Ыстамбұл университетінде профессорлық қызметін атқарады. Түркістанның ұлттық бірлесуін – «Джамиатты» қайта құру ісіне қатысып, «Түркістан» атты газет шығарады. Онда бүкіл мұсылмандардың Түркия төңірегіне топтасуы қажеттілігі жөніндегі өзінің идеясын алға тартады. 1927 ж. М. Шоқаймен бірлесіп Түркістанның Ұлттық қорғалуының саяси органы болып табылатын «Жаңа Түркістан» журналын шығарады. 1935 ж. Вена университетін тәмамдап, Бонн университетінде сабақ береді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде пантуранистік құпия қоғам құрады (Турция между: 2001, 417). Бірақ соғыстың ақырында Түрік үкіметі бұл қоғамның халық арасындағы іс-әрекетін шектейді 1944 ж. туранистерді қамауға ала бастайды. Валиди де тұтқындалады, бірақ 17 айдан соң азаттыққа шығарылады (Людди и судьбы: 2003, 496). 1948-1970 жылдары Ыстамбұл университетінде түріктер тарихынан сабақ береді. 1970 жылдың 26 шілдесінде Ыстамбұлда қайтыс болып, «Караджаахмет» қабірстанында жерленеді. Оның екі әйелі болған – Нафиса ханум және Назмие ханум. Ұлы Субидей Тоған Анкарадағы Билкент университетінде істейді, экономика профессоры. Қызы – Исенбике Тоған Анкарадағы Орта-Шығыс техникалық университетінің профессоры, тарихшы. Валиди Башқортостан Республикасының ұлттық туының авторы.

Кейбір авторлардың пікірінше, Мұртаза Рахимовтың әкімшілігі Совет үкіметін жоюға ұмтылған, фашистік Германияның Кеңес Одағына қарсы ашқан соғысына тікелей қатысқан нағыз ұлтшыл А.З.Уәлидидің есімін есте мәңгі сақтау жөнінде қаулы қабылдаған. Ол 1917 ж. сәуірінен бастап башқұрт ұлт-азаттық қозғалысын басқарып, оның буржуазиялық-ұлтшылдық сипатын біршама анықтай отырып, буржуазиялық Башқұрт үкіметі мен ұлттық әскерді құруға басшылық жасаған. Башқұрт халқының арасында антибольшевиктік күштер башқұрттарға өзінің мемлекетін құруға және өз жолымен тағдырын

таңдауға мүмкіндік береді-міс деген қиял-елесті таратты. Сондықтан ол Дутов пен Колчактың жағына шығып, Башкириядағы Кеңес үкіметін құлатуды көздеді. Колчак режимінің сипатын оның ұлыдержавалық шовинизм, ескі буржуазиялық-помещиктік тәртіптерді қайта орнату, ең қатыгездік террор анықтаған еді. Қалыптасқан жағдайда Валидов Кеңес үкіметінің жағына шығуды жөн көрді. Валидовты «Түркістан ұлттық бірлесуі» атты басмашылық ұйымның төрағасы етіп сайлаған. Ол Гитлерге СС әскерлерінің құрамында болатын мұсылман бөлімдерін құруды ұсынады. Бұл тұрғыда Гитлер 1943 ж. қаңтарында бұйрыққа қол қояды. Гитлердің жеке тапсырмасы бойынша Валиди 1943 ж. босниялық мұсылмандардан құралған «Хадшар» деп аталатын (немісше жазылуында «Хандшар») мұсылмандық эсэстік дивизияны құру үшін кадрларды іріктей бастады. Бірақ «Хадшарды» Қызыл Армия бөліктері жойып жібереді. 1944 ж. Валидидің ұсынысымен татар-башқұрт эмигранттарынан жасақталған тағы бір «Кама» деп аталған дивизия құруды қолға алынды. Соған қарамастан басшылық Уфадағы А.М. Фрунзе атындағы көшеге Валиди атын беріп, ауыстыру жөнінде жан ауыртарлық шешім қабылдаған (Ахмет: 2013, 10 сентябрь).

Жоғарыда Уәлидидің атына тағылған кінәлардың негізсіз екендігін төмендегі авторлардың дәйектері көрсетеді. Мен, – дейді РҒА тіл және әдебиет институтының қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Марсель Фаршапов, – неміс архивтерінде 10 жыл жұмыс істедім, ал тарихшы Гилязов Германияда 5 жыл бойы соңына түсіп іздеді, неміс зерттеушісі Патрик Муллен, американдық Даллен бұл мәселені қарастырған – Уәлидидің фашистермен жұмыс істегендігінің іздерін таппаған. Гитлермен кездесіп, сөйлескен деген дақпыртсыбыс та сын көтермейді. Оның қабылдауында болғандардың тізімі бар әрі бұл құжаттар жарияланып отырған. Бірнеше күн бойы құжаттарды бір-бірлеп алып қарадық. Уәлидидің аты келіп-кетушілер жазылған дәптерде жоқ. Гитлер эмигранттармен келіссөздерді жүргізбеген.

Аса көрнекті шығыстанушы Артамонов 30-шы жылдардың соңында бір еңбегінде Уәлиди кітаптарына көбінесе сілтеме жасап отырған, – дейді тарих ғылымдарының докторы Марат Кульшарипов. – Егер Уәлиди фашист болғанда, сондай кезде бұл автордың кітабының жарыққа шығуына жол берілмес еді. Жақында бір мәскеулік ғалым кітап жазып, онда Уәлиди НКВД-нің құпия агенті болған делінген. Демек, ол туралы фактілерді бұрмалай отырып, кім-көрінген аузына келгенін айта береді екен ғой (Пресс-центр «КП»: 2009). Рахметовтың айтуынша, Тоғанның абыройына кір келтіру компаниясы «ұлттық автономиялық республиканы» жоюдың ақырғы кезеңінде басталды, ал қазіргі уақытта прогрессивтік түрікшілдіктің идеологтарын қудалау түрік халықтарының жақындасуын болдырмауға бағытталған. Біз, – дейді ол, – адамдарды түрік халқының құқұқтары үшін күресте олардың қандай нақты үлес қосқандығына қарап бағалаймыз.

Шынында да өткенімізге неге кеңестік тұрғыдан қарауымыз керек. Тұлғаларды танытуда өлшем біреу ғана – олардың түрік әлемінің бірлігіне қызмет етуі және ұлттың тәуелсіз өмір сүруі жолында күрескерлік таныта білуінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

Айманов Б. (2013), *Түркістан автономиясы* // Түркістан, 29 тамыз, 9-б.

Ахмет-Заки Валиди: от сепаратизма – к гитлеризму <http://rksmb.org/print.php?3385> 10 сентября 2013 г.

Ахметзаки Валиди Тоган. *История башкир*. – Уфа. 2010 Isbn =978 – 5 -295- 05000-8 стр. 222.

А.Валиди Тоганның «Воспоминания» еңбегінен – 25 июль.

Қыдыралиев Д. (2010), *Түркістандағы автономия мәселесі және ұлттық құрылтайлар*//Хабаршы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. № 2, –134 б.; Қараңыз: Айманов Б. (2013), *Түркістан автономиясы*// Түркістан, 29 тамыз, 9-б.

Его биографию см.: Каримов Н. Чолпан (1991) Ташкент,. Ср.: Каримов Н. (1992), *Описание убийцы Алпамыша* // Шарк Юлдузи. Ташкент. № 12.

[Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов - жертв политического террора в советский период \(1917-1991\)/ Я. В. Васильков, Сорокина М. Ю. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. – С. 496. – ISBN 5-85803-225-7; \[http://www.gsrb.ru/ru/about_parliament/history/parlament_tom_1-1.pdf\]\(http://www.gsrb.ru/ru/about_parliament/history/parlament_tom_1-1.pdf\) *Парламентаризм в Башкортостане: история и современность*. Уфа, 2005- 304с. \(на с.41\).](#)

Более новая работа: Масаюки Ямаучи. *Мечта о Султангалееве* (Токио, 1986, на япон. яз.). См. также источники, цитируемые Ямаучи в его докладе «*One Aspect of Democratization in Tatarstan: The Dream of Sultangaliev Revisited*», прочитанном на конференции по исламу и демократизации в Центральной Азии, проведенной университетом штата Массачусетс (Амхерст, 26-27 сентября 1992 г.).

Пресс-центр «КП». Антонов Артем (29 Апреля 2009, 03: 00)

Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг. Oxford, 1985.

Самойлов Ф. *Малая Башкирия в 1918-1920 гг.* – М., 1933, с. 6.

В русских источниках – Султан Галеев. О нем и других центральноазиатских деятелях, упомянутых Тоганом, см.: Bennigsen A., Wimbush S.Moslem National Communism.

Тоган З. (1994), *Воспоминания*. – Уфа. Кн. 1. С.105; Қараңыз: *Научная и общественно-политическая деятельность Ахметзаки Валидова в 1908-1920 гг.* тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук. Салихов, Ахат Губаевич

Тоган З. В. (1969), *Мемуары*. – Стамбул, – с. 340-41. Қараңыз: *Научная и общественно-политическая деятельность Ахметзаки Валидова в 1908-1920 гг.* тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук Салихов, Ахат Губаевич.

Turkiî. P.419-421.

Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX в / Отв. ред. Н. Г. Киреев. — 1-е. — М.: Крафт+ Институт Востоковедения РАН, 2001. — С. 417. — 536 с. — 1000 экз. — ISBN 5-89282-168-4.

Хасан Паксой (г. Лаббок, штат Техас, США). *Заки Валиди Тоган и басмаческое движение*. Перевод с английского И.Кучумов. <http://vlib.iue.it/carrie/cec/xacan.shtml>

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ НЕТРАДИЦИОННОЙ ОРИЕНТАЦИИ (О жизни и деятельности Махмуда Тумаилова) / THE POLITICIAN OF NONCONVENTIONAL ORIENTATION (About life and activity of Mahmud Tumailov)

Мурадгелди СОЕГОВ*

Резюме

В статье путем изучения источников, обнародованных в последние годы в соответствующих сайтах Интернета, рассказывается о жизни и деятельности Махмуда Сейфуддиновича Тумаилова (1902–1937) – видного туркменского партийного и государственного работника двадцатых и тридцатых годов прошлого столетия, который, в отличие от многих своих сослуживцев-однопартийцев, был приверженцем троцкизма. В конце двадцатых годов остоял членом «объединенной оппозиции», вел переписку с ее руководством, затем в тридцатые годы был одним из руководителей «политического центра троцкистов», дискуссировал политику и линию партии по многим конкретным вопросам. Репрессирован в период «большого террора».

Ключевые слова: видный деятель, троцкизм, народный комиссар, жена, дочь, оппозиция, репрессия.

Abstract

In article by studying go to the sources published last years in corresponding sites of the Internet, it is told about life and activity of Mahmud Seyfuddinovich Tumailov (1902–1937) – the visible Turkmen party and state worker of the twentieth and thirtieth year soflast century who, unlike many colleagues-members of the same party, was the adherent of Trostkizm. In the late twenties consisted a member of “in corporated opposition”, corresponded with its management, the thirty-ninth was one of heads “the political centre of Trotskists”, criticised a policyand a party line on many concrete questions. It is subjected to repression during the period of “the big terror”.

Keywords: the out standing figure, Trotskizm, the national commissioner, the wife, the daughter, opposition, reprisal.

Однажды, кажется, это было весной 1987 года, директор тогдашнего академического Института экономики Гелдимурад Мурадов (в последующем чл.-корр. АНТ), встретив меня утром на вестибюле (Институт языка и литературы им. Махтумкули, где я трудился тогда научным сотрудником, также находился в этом здании), после нашего обоюдного теплового приветствия поздравил меня с выходом во втором номере «Известий АН Туркменской ССР (серия общественных наук)» за тот год моей содержательной, по его мнению, статьи о Курбане Сахатове – одном из видных деятелей республики двадцатых годов, ставшем в последующем жертвой сталинизма. И тут же добавил, что его насильственно убиенный тесть, который был омертвлен карательными органами 50 лет назад, также был знаменитым политическим деятелем, даже занимал пост наркома

* Академик АН Туркменистана, профессор, доктор филологических наук, Национальный институт рукописей АНТ, г. Ашхабад / The National Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat.msoyegov@gmail.com

финансов, но писать о нем до сих пор остается затруднительным, ибо его обвиняли в троцкизме, антипартийной деятельности. Я тогда внешне молча слушал старшего товарища, опытного ученого, а внутренне – был очень заинтересован последними данными из его краткого, но очень содержательного для меня рассказа.

В настоящей нашей работенесколько подробно (настолько, насколько позволяют обнаруженные по Интернету источники) рассказывается о туркмене, который был приверженцем марксизма не в привычном всем нам ленинско-сталинском понимании и предвении его в жизнь, а воспринял практическую реализацию теории Карла Маркса в толковании другого вождя пролетариев – Льва Троцкого (Лейб Давидович Бронштейн, 1879–1940), который в своей книге «Преступления Сталина», в частности, писал: «Я разошелся с правящей бюрократией с того времени, как она, в силу исторических причин, о которых здесь не место говорить, сложилась в привилегированную консервативную касту. Причины расхождения, запечатленные на всех его этапах в официальных документах, статьях и книгах, доступны общей проверке... Я отстаивал советскую демократию – против бюрократического абсолютизма; повышение жизненного уровня масс – против чрезмерных привилегий верхов; систематическую индустриализацию и коллективизацию в интересах трудящихся; наконец – международную политику в духе революционного интернационализма против национального консерватизма. В своей последней книге “Преданная революция” я сделал попытку теоретически объяснить, почему изолированное советское государство, на отсталой экономической базе, выделило из себя чудовищную пирамиду бюрократии, которая почти автоматически увенчалась бесконтрольным и “непогрешимым” вождем» [Троцкий].

Некоторые сведения о троцкистах не туркменской национальности, действовавших в Туркменистане в тридцатые годы, можно исчерпать из Спецсообщения Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением сводки показаний арестованных НКВД СССР, отправленного 30 апреля 1938 года. Приводим часть документа в точном соответствии с оригиналом, который обнаружен в последние годы по Интернету: «РАБИНОВИЧ И.М – бывший редактор газеты “Туркменская искра”. Допрашивали: ВЛАДИМИРСКИЙ, КУПЕР. Сознался в том, что являлся одним из руководителей троцкистской организации, действовавшей в Туркменской ССР. Показал, что был завербован в организацию *быв. секретарем ЦК Туркменской ССР ПОПОК*, являвшимся руководителем троцкистской организации (в данное время ПОПОК – секретарь обкома ВКП(б) Республики немцев Поволжья). В числе руководящих участников антисоветской троцкистской организации РАБИНОВИЧ назвал КИПАРИСОВА – быв. зав. промотделом ЦК Туркмении, ГУЛЯЕВА – быв. зав. агитпропом, БЕЛЕЦКОГО – быв. зам. зав. сельхозотделом, УМАНСКОГО – быв. Секретаря Ашхбадского горкома, ФИРСОВА – быв. заместителя ПОПОК» [Спецсообщение].

Туркмена – приверженца троцкизма в цитированном выше понимании звали Махмуд Сейфуддинович Тумаилов (встречается также документы, в которых его отчество записано как Сейфуджинович, а фамилия – как Тумайлов). Он родился в 1902 году в ауле Малый Барханчак Туркменского приставства Ставропольской губернии Российской империи. В настоящее время аул Малый Барханчак – административный центр одноименного сельского совета в Ипатовском районе Ставропольского края Российской Федерации и является единственным татарским аулом в данном районе [Бабенко]. Туркмены компактно проживают в аулах Ипатовского и других сельских районов Ставрополя.

Предки-сородичи Тумаиловых – переселились в Северный Кавказ (Ставрополь) еще в конце XVII – начале XVIII века с полуострова Мангышлак, отделившись от проживавших там туркменских племён човдур, игдыр и союнаджи.

Махмуд Тумаилов в 1920 году 18-летним парнем вступает в ряды РКП(б) и принимает активное участие в установлении советской власти в Туркменском уезде Ставрополя. Затем работал заведомом национальных меньшинств Ставропольского губисполкома. Он был делегатом на Первом съезде народов Востока, заседавшего 1–8 сентября 1920 года в Баку (Азербайджан)[Восточное]. В эти годы Махмуд Тумаилов стал невольным свидетелем как вышестоящие органы порою принимают решения в ущерб интересам местного населения, как жизнь простых туркмен ваулах Абдул-Газы, Озек-Суат, Кок-Бас, Махач-Аул, Уллуби-Юрт Ставрополя тяжелеет из года в год и становится почти невыносимой. Как отмечается в литературе, Гражданская война и голод 1921–1922 гг. нанесли ощутимый ущерб их хозяйству, для подъема которого в 1920 году был организован Туркменский район с административным центром в Летней Ставке. В 1925 году району был предоставлен статус национального, хотя некоторые туркменские лидеры добивались более высокого уровня автономии, что не было поддержано другими национальностями. Тогда на территории Туркменского района проживало около 5 тыс. туркмен, 4 тыс. русских и 600 казанских татар [Ставропольские].

и Хадичей переехала из Ленинграда в Ставрополь к дальним родственникам на постоянное жительство из-за безвременной кончины кормильца-отца Изатуллы Батырова – татарина родом из Касимовского уезда Рязанской губернии [Тумаилова].

Ашхабад (Туркменистан). По данным ОГПУ, именно в годы учебы «примыкал к троцкистской оппозиции». К этому времени семья невесты Наиме переехала в Ашхабад, и в 1926 году они поженились. В 1928 году у Тумаиловых родилась дочь Лейла, которая была единственным ребенком в их семье. Отец очень любил свою дочь.

М.С. Тумаилов занимал должности заместителя заведующего организационным отделом ЦК Компартии (б) Туркменистана, затем – заместителя народного комиссара (наркома) Рабоче-крестьянской (дайханской) инспекции (РКИ) республики. Как известно, РКИ действовал совместно с Центральной контрольной комиссией (ЦКК) КП(б) Туркменистана как единый советско-партийный орган, при этом нарком РКИ по совместительству возглавлял ЦКК. В эти же годы М.С. Тумаилов начал проводить историко-этнографические исследования, опубликовал несколько статей о туркменах Северного Кавказа. В 1925 году в Туркменгосиздате выходит отдельной книжкой его историко-экономический очерк под названием «Туркмены Северо-Кавказского края», который был снабжен предисловием Дробниса (Полторацк – [Ашхабад], 1925. Объем VIII+34 с. Тираж 2 тыс. экз.).

Объединенном 4-м пленуме ЦКК и ЦК КП(б)Т в июле–августе 1927 года. В том же году был исключен из рядов партии и уволен с работы за организацию фракционной деятельности в Туркменистане. Об этом факте распространилось сообщение ТАСС, которое одновременно появилось во всех газетах тогдашней огромной страны. Так, газета «Советская Сибирь» (ежедневный печатный орган Сибирского края и Новосибирского округа) от 20 октября 1927 года поместила на своей первой странице следующую официальную информацию под названием «В Ташкенте исключен фракционер Тумаилов – член Президиума ЦКК Туркменистана»: «Ташкент. 19. (ТАСС). Парттройкой при уполномоченном ЦКК в Средней Азии исключен из партии Тумаилов, член партии с 1920 года, бывший член Президиума ЦКК Туркменистана. Тумаилов использовал аппарат РКИ и других учреждений, размножал конспиративные документы и рассылал фракционные документы по ячейкам. ЦКК КПТ в свое время сделала Туманову выговор с предупреждением. Несмотря на это, Тумаилов продолжал фракционную работу и не прерывал связей с московскими опозиционерами, используя для этого антипартийные пути. Тумаилов солидаризовался с заявлением Преображевского и других по поводу подпольной типографии. Дело об исключении Тумаилова направлено на утверждение ЦКК» [Советская].

Несмотря на все это, в 1929 году М.С. Тумаилов смог добиться партийной реабилитации, и был направлен в Узбекистан, где работал на различных руководящих должностях. В 1933 году назначен наркомом финансов Туркменской ССР. В 1935 году зачислен в Институт красной профессуры (ИКП), однако еще до отъезда на учебу в Москву вновь исключен из партии за прежнее участие в опозиции и до рассмотрения его апелляции направлен в Карачаевскую Автономную Область заведующим облфинотделом.

22 марта 1936 года М.С. Тумаилова арестовали в Москве, и постановлением ОСО НКВД СССР был осужден на 5 лет с отбыванием срока исправительно-трудовом лагере (ИТЛ). В Ашхабаде сразу же взяли не только за его друзьями, начали обвинять даже просто знакомых. Писатель

Рахим Эсенев в своей автобиографической книге «Сталин и я» одного из подобных фактов описывает так: «Обвинение отцу предъявили тяжкое – “пособник троцкистов”, инкриминировали дружбу с одним из лидеров туркменской оппозиции Махмудом Тумаиловым, наркомом финансов Туркменистана... Конец 1935 и начало 36-го не были похожими на последующий страшный 37-ой год, НКВД, во всяком случае в Туркменистане, пока не вошёл во вкус к репрессиям и отец ездил в Москву, на парткомиссию ЦК ВКП(б) с апелляцией» [Эсенев]. Послемытарств в столице отец писателя добился своей партийной реабилитации.

М.С. Тумаилова отбывал срок в Магаданской области, на Колыме. После ареста был конфискован весь его личный архив, включая законченную рукопись монографии о ставропольских туркменах. Супруга Наиме Изатуловна Тумаилова (урожденная Батырова, 1905–1993) в 30-е годы работавшая секретарем-машинисткой в Туркменпотребсоюзе, в 1937 году также была репрессирована как жена «врага народа» и провела в застенках ГУЛАГа 9 лет. После освобождения в 1946 году ей было запрещено возвращаться в Ашхабад и пришлось жить в Андижане (Узбекистан), в семье самой младшей сестры Хадичи. Только спустя 4 года после реабилитации, в 1950 году, она смогла вернуться домой в Ашхабад [Тумаилова].

Как складывалась дальнейшая судьба самого М.С. Тумаилова на Колыме? Удалось ли ему пережить суровые испытания, преподносенные периодом “большого террора”? К сожалению, физическое здоровье 35-летнего Тумаилова было сильно распатано в результате допросов и пыток, продолжавших с некоторыми перерывами практически в течение последних десяти лет, хотя духом он был непобедим, и не склонялся никогда, не был идейно сломан, сумел всегда отстоять свое.

Из статьи С.А. Шуяубиной, подготовленной по материалам конференции по ГУЛАГу и посвященной истории «большого террора» на Колыме (следственное дело № 451 УНКВД по Дальстрою), узнаем, что наиболее известным стало дело по обвинению заключенных в организации «политического центра троцкистов». В основе дела лежит обвинение 57 заключенных в том, что они являлись организаторами и участниками контрреволюционного троцкистского мятежа и контрреволюционной демонстрации – голодовки. Следствие было начато 15 сентября и окончено 19 сентября 1937 года. Все заключенные, в соответствии с указаниями руководства НКВД, ранее были осуждены на срок от трех до пяти лет. Уже в пути следования в Магадан троцкисты предприняли ряд мер по организации сопротивления лагерной администрации. Эти попытки активного противодействия заключенных во многом были использованы органами НКВД на Колыме для организации расправы с беззащитными оппозиционерами.

Далее С.А. Шуяубина в своей статье пишет, что наиболее известной акцией, проведенной троцкистами на Колыме, стала, голодовка, легенды о которой еще долго распространялись среди заключенных Дальстроя. В материалах дела подтверждается, что в мае–июле 1936 года группа ссыльных

троцкистов, подлежавших отправке на Север к месту ссылки, а также группа заключенных, ранее осужденных за троцкистскую деятельность и именовавших себя «политическими заключенными коммунистами-оппозиционерами», неоднократно обращались с заявлениями в СПО УНКВД и к командованию УСВИТЛа с просьбами об улучшении жилищно-бытовых условий, питания, медобслуживания, использовании заключенных на работе по специальности или по родственным специальностям и пр. Не добившись соответствующего реагирования на свои заявления со стороны командования лагеря, заключенные одиночно и группами стали объявлять голодовку. Фактом голодовки воспользовалась администрация лагеря, спровоцировав столкновение голодающих с конвоем при попытке их развоза с карантинного пункта – в деле это было представлено как троцкистский мятеж [Из истории].

Тумаилова. В разделе «Золото ценой крови» этой книги можем ознакомиться с текстом письма М.С. Тумаилова от 7 июля 1937 года, которое было адресовано начальнику районного НКВД по Северному горнопромышленному управлению: «После четырех с половиной месяцев голодовки у меня резко ухудшилось состояние здоровья. Мало крови, порок сердца, неладно с желудком. Несмотря на это, мне предложили работать в забое, отказав от легких и других работ. Прошу Вас вмешаться и дать возможность работать на какой-нибудь работе кроме забоя, избавить меня от надоевших и ненужных репрессий» [Мета].

Через ровно два месяца после отправления этого письма, т.е. 7 сентября 1937 года, М.С. Тумаилов был осужден Тройкой УНКВД по Дальстрою, приговорен к высшей мере наказания и расстрелян 13 октября того же года. Поводом для обвинения четырнадцати заключенных стали донесения агентов и показания свидетелей, которые не привели ни одного конкретного факта, кроме того, что все 14 человек жили в одной палатке и организовались в контрреволюционную группу. В обвинительном заключении указано, что еще в дороге эта группа вела среди заключенных, находившихся с ними в одном этапе, работу «по сплачиванию активной борьбы против лагерных режимов». Говорили при этом о закабалении революции, несостоятельности партии большевиков и прозорливости троцкистов. Два пункта обвинения для каждого из них: являлся участником контрреволюционной группы, злостным отказчиком от работы. Причины отказов от работы при этом мало кто принимал во внимание: не легко представить современному читателю тяжесть труда забойщиков на колымских приисках, где вечная мерзлота и морозы за 50 градусов [Мета].

Руководителями группы, состоящей из 14-и заключенных, называли К.З. Болдырева (из Воронежской области), М.С. Тумаилова (из Апхабада) и Вексмана (из Москвы). Все они были осуждены Тройкой УНКВД по Дальстрою 7 сентября 1937 года и вместе с другими заключенными в группе из 14 человек расстреляны 13 октября того же года.

В «Списке репрессированных (Магаданская область)» приводятся основные даты, связанные с жизнью нашего героя: «Тумаилов Махмуд 1902 г.р., место рождения: Туркмения, туркмен, место жительства: Апхабад,

арестован в 1935 г., осудивший орган: Тройка УНКВД по ДС, осужден 07.09.1937, статья: контрреволюционная деятельность, расстрелян 13.10.1937, реабилитирован 01.02.1957» [Списки]. Эти данные повторяются в некоторых других документах [Тумаилов]. Поэтому утверждение отдельных авторов о том, что он был расстрелян в начале 1938 года [Тумаилов Махмуд], вряд ли соответствует действительности.

Судьба туркменского троцкиста М.С. Тумаилова, как человека, с 1935 года в течение долгого времени оставалась неизвестной для родственников и знакомых. Лишь в июле 1956 года после разоблачения Н.С. Хрущевым культа личности Сталина дочь Лейла Махмудовна Мурадова (урожденная Тумаилова, 1928–2005) набралась смелости обратиться из Апхабада в Москву, к Генеральному прокурору СССР. «Мой отец, – писала она, – работал в наркомфине Туркмении в должности наркома. Мне в то время было 6 лет, когда в начале 1936 года отец выехал в командировку в Москву, откуда не вернулся. О его аресте мать узнала почти через год. Как выяснилось позже, отец был объявлен “врагом народа” и отправлен в бухту Нагаева. В 1937 году арестовали мою мать. При отце она была домохозяйкой, а позже рядовой служащей. Ей предъявит тоже тяжкое обвинение. Также срок она получила 5 лет, но в связи с войной пробыла в лагерях 9 лет. Потом она вернулась. А об отце все время новостей не было, за исключением нескольких писем в первое время после ареста, где он обещал доказать свою невиновность и скоро вернуться. С тех пор, с 1937 года, о нем ничего не известно. Очень прошу сообщить о судьбе отца и в случае реабилитации выслать доказательства» [Мета].

Спустя шесть месяцев, как дочь подала апелляцию по делу своего отца двадцатилетней давности, М.С. Тумаилов был реабилитирован в начале февраля 1957 года только по второй судимости, а еще через пять лет, в 1962 году, – по первой судимости.

Кандидат философских наук, доцент Шабанали Насырович Джумаев (ставропольский туркмен, после окончания Туркменского госуниверситета по специальности «Английский язык и литература» живет в Апхабаде, работал научным сотрудником и преподавателем в разных научных учреждениях и вузах, в том числе ученым секретарем Национального института рукописей АН Туркменистана, где трудится и автор настоящих строк) вспоминает, как в детстве слушал рассказы старожил-туркмен Ставрополя о молодом и энергичном деятеле – Махмуде Тумаилове, и все они в один голос вопреки действующему тогда официальному запрету отзывались о своем земляке только положительно.

Внуки и правнуки Махмуда Тумаилова проживают в Апхабаде – прекрасной столице независимого и нейтрального Туркменистана, в стране, где законодательно отменена смертная казнь как наказания, которое по существу обозначает своеобразное покаяние государства перед душами безвинно убитых в ходе расправ над своими политическими противниками. Его внук Руслан Гелдимурадович Мурадов, работающий в Управлении по охране памятников архитектуры и археологии при

Министерстве культуры страны научным сотрудником, собрал богатый материал (в том числе, из семейного архива) для будущей книги о своей знаменитом деде по материнской линии.

ЛИТЕРАТУРА

Бабенко Н. *Кавказ – наш общий дом: Татарский аул Малый Барханчак отметил 220-летие* [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: http://www.stpravda.ru/20080603/Tatarskij_aul_Malyj_Barhanchak_otmetil_220letie_30993.html (дата обращения 19.06.2014).

Восточное Подушарие [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://polusharie.com/index.php?topic=2754.0> (дата обращения 18.06.2014).

Из истории “Большого террора” на Колыме. Следственное дело № 451 УНКВД по Дальстрою [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.kolyma.ru/magadan/index.php?newsid=412> (дата обращения 11.05.2014).

Мета В.И., В.В. Диденко В.В. *Жертвы Колымы. Документальные очерки, рассказы.* Магадан, 2000 [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.istmira.com/gazlichnoe/zhertvy-kolymy-magadan/page/46/> (дата обращения 11.05.2014).

Советская Сибирь (газета) от 20 октября 1927 года, № 241 (2382) [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: elibrary.nionb.ru/jspui/bitstream/NGONB/20173/1/241.pdf (дата обращения 10.05.2014).

Спецсообщение Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением сводки показаний арестованных НКВД СССР от 30.04.1938 [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61342> (дата обращения 30.05.2014).

Списки репрессированных. Магаданская область [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: http://www.sovunion.info/lists/magadan/index.shtml?210_6 (дата обращения 18.05.2014).

Ставропольские туркмены [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://infoabad.goodforum.net/t133-topic> (дата обращения 22.06.2014).

Троцкий Л. *Книга «Преступления Сталина».* Раздел «Автобиография» [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://web.mit.edu/fjk/www/Trotsky/Prestupleniia/prestupleniia-09.Shtml#anchor11> (дата обращения 28.05.2014).

Тумайлов... [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: www.centrasia.ru/person2.php?&st=1208898651 (дата обращения 11.05.2014).

Тумаилов Махмуд... [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://polusharie.com/index.php?topic=2754.15;wap2> (дата обращения 11.05.2014).

Тумаилова Наиме... [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://tm-tatarlar.info/tumailova.htm> (дата обращения 18.06.2014).

Эсенов Р. *«Сталин и я».* Фрагменты новой книги [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.ashgabad.ru/forum/viewtopic.php?t=3685> (дата обращения 18.06.2014).

**SCRIPT ON A SILVER BOWL FOUND THE ZAAMAR BURIAL
CHAMBER/ ЗААМАР ЖЕРЛЕУ ОРНЫНДА ТАБЫЛҒАН КҮМІС
ТОСТАҒАНДАҒЫ ЖАЗУ**

Karjaubay SARTKOJAULY*

Summary

In 2009 in Zaamar setting of Central Mongolia the inscription on a silver bowl was discovered.

First this inscription was published by the Japan researches T.Osava, K.Suzuki and Mongolian archeology G. Lkhundev. They translated the runic text as following: «Ah may you enjoy divine Favour! Ah (our ancestor) Säbigdäs! May you enjoy divine goodwill and protection».

Having inspected the inscription again the author from his part offers the new way of reading of the inscription: «May you rest in peace. Ah! O, my darling (dear)! (Grieving at parting)!

You were well-wisher (or fellow thinker), fellow heir, Ah!»

The inscription is devoted to the Leader of the Bugu tribe of the tribal Tokusoguz Confederation of ancient Turkic peoples. Its Chronology is referred to the subsequent part of the VIII century.

Keywords: inscription, Central Mongolia, silver bowl, Turkic peoples, transcription.

Түйіндеме

2009 жылы орталық Монғолияның Замар елдімекенінде жазу жазылған тостаған табылды. Ең алғаш бұл жазбаны жапон зерттеушілері Т.Осава, К.Сузуки және моңғол археологы Г.Лхундев жариялады.

Олар руналық мәтінді былай аударды: «Ах, Мүмкін, сіздерге тәңірінің рахымы ұнар! Ах (біздің ата-бабамыз) Себігдеш! Мүмкін, сіздерге тәңірінің ізгілігі мен қорғаны ұнар».

Автор жазбаны қайта қарап жаңа оқу тәсілін ұсынады: «Жаның жәнәтта болсын. Ах! О, менің қымбаттым! (Қоштасуға қайғыра отырып)! Сіздер тілектес болдыңыздар (немесе жолдас ойшыл), қызметкер мұрагер Ах!

Бұл жазба асыл тұқымды көне түркі халқының конфедерациясының Бугу тайпасының көсеміне арналған. Оның хронологиясы VIII ғасырдың келесі бөліміне катысты.

Кілт сөздер: жазу, транскрипция, Орталық Монғолия, күміс тостаған, түркі халықтары.

Place of location: Central Mongolia, the land of Zaamar of Tov region. “Zaamar” in modern Mongolian language, “jaqa” *žaqa* – in Kipchak language S.K.) which means (ЭСТЯ 1989 pp. 82-83) – collar, bank (of river), border, edge and etc. In Mongolian literary language of Medieval period the meaning of the word “žaqa” was collar, bank (of river), border, edge the same as in Kipchak

* Doctor of Philology science Professor, Kazakhstan/Astana / филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан.
khajaubay@mail.ru

language of Turkic languages; In 17-18 centuries the form of the word changed into “žayaq” (edge, border); “žayam” (forepart of clothes) (ЦЭВЭЛ. 1965. 254).

Zaamar (zayamar) is a place name on the riverside of Tuul (toyul) river. Which is formed of the root “žaya” meaning “bank (of river)”, “collar”, “edge, border” and *-mar* - word forming affix of Mongolian language. So, the place name “Zaamar” means “bank”.

In 2009 the members of Russian-Mongolian archeological expedition organized by International Institute of Nomadic Culture Research attached to UNESCO and Institute of Mongolian, Buddhistic, Tibetan Studies of Russian Academy of Science led archeological excavations in Shoron dovos (burial chamber), which is situated on the north-east bank of the Tuul river. They just investigated the burial chamber and they did not excavate the whole place [Danilov S.V. 2010.p. 257]. Diameter of the burial chamber is 20 m. It was fenced with grass walls of 92×111×90×108 m. The corner posts are just higher than walls. In the south-east of the burial chamber, there were 15 feet long passage way and a door. This door was an entry to the underground grave through the corridor.

In 2010 after excavations of archeologists, one of the inhabitants of that region B. Batyandhu examined inner side of the wall, which had not been investigated before, with the help of metal detecting equipment. Then to the east of the burial, near the wall he found a silver bowl at a depth of 20 m.

Research works: In 2010 researchers of “Writing III” Mongolian-Japan collaborative archeological expedition project, took the bowl from B. Bayandhu, gave a description of it and made a copy of the text written in old Turkic runes. In 2011 scientists as T. Osava, K. Suzuki and G. Lkhundev published a special article about it (T. Osava and others 2011).

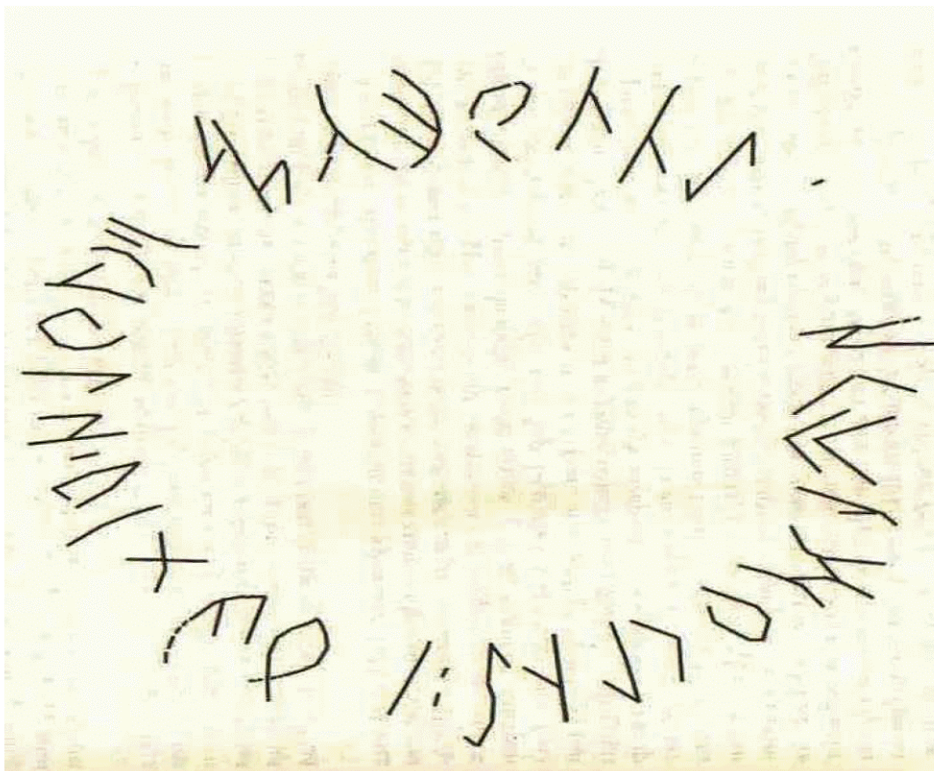
Description of the silver bowl: As far as the author of this paper has not seen this bowl himself, he used T. Osava’s description and copy of the text in his research.

The lip of the bowl was a bit turned outside. Upper-piece of the bowl with convex outside part is wide and the bottom half is narrow. The width of upper piece is 7.5 cm, outer part – 9.7 cm. bottom half – 7.5; the height – 8 cm. On one side of the bowl there was fixed a handle decorated like pearls. The handle was fixed on special tape silver (see photo № 1, 2). On the bottom of the tea bowl there were drawn signs. Previous researchers could not differentiate them.

Text description: Old Turkic runic characters were written around the 15 cm wide bottom space of the bowl with a pointed instrument.

Photo №1. A silver bowl Photo №2. Script on a silver bowl

The text:

Computed variant of the text:

: Α η λ β Γ Λ Ν γ λ β ι κ : φ Σ Δ Γ Β Σ : α η λ β γ λ υ κ

Transliteration of the text:

qwt¹l¹γb¹wl¹η a: s²b²gd²s²aj: qyb¹ l¹γ n²l² g bolη a

Transcription of the text:

Qutluγ boluγ a! [1] Sebigdes aj [2]! Qyblyγ [3] enlig [4] boluγ a!

Translation of the text: May you rest in peace. Ah! O, my darling (dear)!

(Grieving at parting)!

You were well-wisher (or fellow thinker), fellow heir, Ah!

Explanation:

I. Script analysis

1. T. Osava, K. Suzuki and G. Lkhundev have dated the text to Uighur period.

They provided the following evidences:

-the sign B-b2 was written obliquely.

-the signs and of the letter -t were written very close to each other.

But we disagree with their suggestion.

2. In our point of view, this text was written after the reformation of Orhon alphabet (552-582 D). So this text belongs to a classical type of Orhon writing of VIII century. Proposed proof of this view: Letters in the text are similar to letters of the period of Kok Turks. There is no difference to be observed between these letters. The words in the text were separated with the help of colons and dot. This approves that it was written before the period of the II Turkic Khanate, because the Turkic Runic alphabet underwent the reformation in 552-582 AD. Consequently in the period of the II Turkic Khanate the dots for separating words came into disuse.

Therefore, taking into consideration these peculiarities, we come to the conclusion that these script was written after the reformation of Orhon Runic alphabet and before the classical texts come to existence. If to speak to the point, we come to conclusion that this text belongs to the period when Shoron dovos burial chamber was built.

Analysis of the text: [1] “*Quthuy boluγ a!*” T. Osava and K. Suzuki translated this word combination as praying unto Tengri. The addressee is unknown. The sentence is in zero system. At the end of the sentence the last word expresses internal feelings, emotions of addressor’s grieve. If the sentence was a pray to God, the addressor would not express it in grieve. Usually, people pray to God to do perform penance. These words of wishes were addressed to a person buried in this grave. The second and the third sentences serve as a proof of our view. In consequence with the Old Turkic traditions and customs, after burying the person Turks poured dairy products (milk, sour milk and kumys (mare’s milk)) on the wall and earth tomb, showed their respect and then broke the bowl or left it unbroken there (Consult, V.D. Kubaryev, 1984. pp. 32-40). Therefore we think that the words “*Quthuyboluγ a!*” was addressed to a person buried there, wishing that person not to suffer tarnation afterworld. Turkic and Mongolian people still keep up this tradition. This is respect shown to ‘aruaq’ (dead souls). Respecting ‘aruaq’ means respect to edification and labor of ancestors. Taking into consideration

above mentioned national customs and traditions, we decided to translate this sentence as following: “*May you rest in peace, Ah!*”

[2]. “*Sebigdes-aj*”. T. Osava and K. Suzuki gave the transcription of this word combination as “*säbigdēsaj*”. Modern Turkological researches have proved nonexistence of phoneme ä in the Old Turkic language (up to X C. AD) (Musayev K. 2004. pp. 47-54, Sartkhozhauly K.2007. pp.182-186). Thus we decided to give the transcription of this word combination $\varphi\Sigma\Delta\Gamma\text{B}\Sigma$ as “*sebigdes-aj*”.

T. Osava and the others took the word ‘sebigdes’ as a person’s name. But we cannot accept his decision. Sebig – means beloved, -das/des is an adjective forming affix used in most of Turkic languages since Old Turkic period. For instance: *jol-das* (friend, fellow), *arqa-das* (friend), *qaryn-das* (brother). “Aj” is exclamation word expressing emotions and feelings of a speaker. So we had to translate it as “*O, my darling or dear! (Your going away is a soregrief)*”.

[3]. T. Osava and other researchers referring to G. Clauson, wrote that the meaning of the word “qytlyγ” was the same as the meaning of the word “qutluγ” and about the co-occurrence of these words. We cannot study and translate the Old Turkic texts by just consulting dictionaries. Nowadays Turkologists must be aware of that the Old Turkic texts cannot be translated correctly, without the knowledge of traditions, culture, mentality, paleopsychology and world-view of Old Turkic people. Therefore, we cannot accept Clauson’s translation as “*kiv-enjoying divine favour*”. “Qiv” is a praying and worship (MK I.332; Man II.10).

-tyγ/lyγ – suffixes of possessive pronoun. Then the word “qublyγ” means *well-wisher, fellow thinker*.

[4]. “*enilig*” – previous researchers could not give the translation correctly. *En – mark* (ДТС. 173; МК. III. p. 256). Old Turks used to notch up earmarkson cattle, when they gifted to their relatives, children to be their private signs. And this sign was the sign of their following descendants. They used to be fellow heirs with a joint sign. To be fellow heirs meant relatives for economic purposes. So the word “*enilig*” on written on the tea bowl means “*fellow heirs*”.

Conclusion

From writings found on pitcher which belongs to Turkic nations who were living on middle Asia in VII century following historical facts can be revealed:

1. Customs and culture of ancient Turks. For instance, pour milk, kefir or *kumys* (horse’s milk) on new constructed mausoleum which is believed to bring luck and after that to break, leave or throw away the pitcher there.

2. Data about middle age Turks’ paleopsychology and believes such as believe in life after death, preparation for another life in order to make it better, believe in that spirit of death relatives will not leave family and will protect them and that these two worlds, our world and world of deaths, are interconnected. From above mentioned facts, we can see that the custom of Turks to cherish and show

respect for elders who already passed this lifetakes root from ancient times. Likewise, believes of ancient Turks give information about rituals of ancient religion called «bögü».

3. Also it can be revealed that ancient Turks run household and farm together with their family which consisted of small families with one genetic root. To share one common economy between fellow heirs was one of the living principles of that Turks. These two raw writings on 1335 years old silver pitcher provides information about Turkic people, especially about nations speaking Cumans' language (Kipchak language) such as Kazakhs, Tatars, Bashkirs, Nogay people and Karakaplak people and it is only historical data that shows that culture of Turkic nations □ was already formed before VII century.

References:

Данилов С.В., Бураев А.И., Саганов Б.В., Очир А., Хурэлсух С. (2010) *Курган Шороон-дов и его место в общей системе археологических памятников Тюркской эпохи Центральной Азии // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири (Материалы международной конференции) Улан-Удэ. С.254-257.*

Осава Т., Сузуки К., Лхундэв Г. *Заамарын Шороон довоос олдсон мөнгөн сөв дээрхи руни бичээс // AS. УБ., Т. XXX Fasc.8. с.139-145.*

Кубарев В.Д. (1984) *Древнетюркские изваяния Алтая.* Новосибирск.

Этимологический словарь тюркских языков. М., 1989.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. 1972.

Сартқожаұлы Қ. (2007) *Байырғы түрік жазуының генезисі.* Астана.

Мусаев К. (2004) О девятой гласной фонеме “ä (ə)” в древнетюркских языках рунических памятников и в пратюркском // *Туркология.* №1. с.47-54.

Le Coq A., von. *Türkische Manichaica aus Chotscho.* II. ABAW, №3, 1919.

Abbreviations

ДТС (DOTL) – The Dictionary of Old Turkic Languages

МК- Mahmud Kashgari

Man – Manheim Texts

ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков

**ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОН ЭТНИК-МАДАНИЙ МУҲИТИДА ТУРКИЙ
ЭТНИК КОМПОНЕНТЛАР (Қарноқ қишлоғи аҳолиси мисолида)/
TURKIC ETHNIC COMPONENTS IN THE ENVIRONMENT OF ETHNIC
AND CULTURAL ENVIRONMENT OF SOUTH KAZAKHSTAN (on the
example of the village of Karnak people)**

Асрор ҚАЙУМОВ*

Резюме

Мақола Қозоғистон Республикасининг жанубий минтақасида жойлашган Қарноқ қишлоғидаги туркий халқларнинг узок тарихий даврлар мобайнида бир-бири билан чамбар-час умр кечирганликлари, ўзаро тигиз этник ва маданий алоқада бўлганликлари ҳақида ёзилиб, бу халқларнинг ижтимоий-сиёсий аҳволларига ҳам тўхталиб, хусусан ўтироқ деҳқончилик билан шуғилланганликларига ҳам алоҳида тўхталган. Қишлоқ аҳолиси бўлган халқларнинг таркиб топган уруғларига алоҳида эътибор бериб, уларнинг келиб чиқиш шажараси ҳақида ҳам ёзилган.

Мақола тарихий далилларга кўра ёзилган бўлиб, масалани тўлиқ очишга имкон қадар ҳаракат килинган. Мақолани ёзишда «Жомеъ-ат таворих», «Нерун», «Шажарайи турк», «Баҳр-ул-асрор» «Дастур-ал-мулук», «Муқимхон тарихи», «Убайдуллонома» каби ноёб асарлардан тарихий-илмий далиллар келтирилган.

SUMMARY

The article considers the long-term close ethnic, cultural and socio-political relations of the Turkic peoples living in the village of Karnak in South Kazakhstan region, and that they were husbandries. Particular attention was paid to their clan education, pedigree.

Based on historical sources the author describes how people and how many farms were at Karnak, based on collected from the mouth of the locals information describes how many births, their numbers. The article describes a kind of widely Katagan. The fact that some of this kind were included in the Kazakh, Uzbek part of the, as part of the Kyrgyz people. Given product XIV century. Rashididdin Fazlullah Hamadani "Zhame ut-tavarikh" and "Neroon", "Shazharay Turk", "Bahr-ul-Asrar" "Dastur al-muluk", "Mukimkhan Tarikh", "Ubaydullanama"

Туркий халқлар узок ва мураккаб тарихий жараёнда турли тарихий-маданий минтақаларда ўзига хос тарзда шаклланган. Ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, озарбайжон, бошқирд ва шу каби бошқа туркий халқлар вакиллари узок тарихий даврлар мобайнида ўзаро тигиз этник ва маданий муносабатларда бўлганлиги маълум. Аммо ушбу халқлар маълум даражада этник, антропологик ва лингвистик жиҳатдан ўзига хосликларга эга бўлиб, маълум бир иқтисодий хўжалик, табиий-географик ҳамда тарихий-маданий муҳитда ўтроқ деҳқончилик маданияти ва номадик цивилизацияларнинг “этно-маданий мулоқот доираси”да шаклланган. Шу каби тарихий-маданий минтақалардан бири – Қозоғистон Республикасининг жанубий минтақасида жойлашган Қарноқ қишлоғидир.

* т.ф.н., Ўзбекистон ФА Тарих институти катта илмий ходими. Тошкент- Ўзбекистон/
SNA AI Uzbek Academy of Sciences, Ph.D, Tashkent-Uzbekistan.

Қарноқ қишлоғи Қаратовнинг жанубий этакларида суғорма деҳқончилик учун қулай жойда жойлашган бўлиб, қадимдан араб халифалигининг ҳукмронлигигача бўлган тарихий даврда шакллана бошлаган. Қишлоқ ақли орасида маълум бўлган ривоятларга қараганда бу ерда кишиларнинг ўтроқ ҳаётга ўтиши араб халифалигининг Мовароуннаҳрда дастлабки ҳукмронлик йиллари билан боғлиқ бўлиб, қишлоқда жойлашган авлиё имом Боҳилий мазори бунга мисол бўлади деб билишади.

XIX асрнинг охирларида Қарноқ қишлоғида 423 хўжалик яъни 2000 аҳоли истиқомат қилган деб маълумот беради Г.А.Арандаренко (Арандаренко: 1889. 145). Бу даврда Қарноқ қишлоғи Туркистон генерал-губернаторлигининг Чимкент уезди таркибига кирган. Аҳолиси қадимдан сунъий суғорма деҳқончилик билан шуғулланиб келган. Қарноқ қишлоғида ер ва сувдан фойдаланишнинг ўзига хос жамоавий тизими шаклланганлиги қадимий хўжалик-маданий анъаналар билан узвий боғлиқдир. Қишлоқнинг жамоа ерларини сув билан таъминлайдиган асосий манба Чоштепа тоғларидан бошланувчи Қорасув ва Кўлбош ариқларидир. Ўз навбатида Қорасув 25 қўшга* сув берувчи Маклик ариғига, 50 қўшга бўлинувчи Арғин (туркий этноним) ариқ ва 70 қўшга сув берувчи Қашқабоғ ариғларига бўлинган. Кўлбош ариғи эса 30 қўшни сув билан таъминловчи Қайнарбулоқ, яъни бошқа номи Қизилота ариғини сув билан таъминлаган. Шунингдек, Қайнарбулоқдан Бургам даштларини қисман суғоришда қарноқликлар ва ҳаттоки мусофирлар ҳам ер олиб ундан мавсумий экинлар экишда фойдаланганлар. Қарноқ қишлоғининг қуйи қисмидаги ерларни Шўрғом (баъзи ёзма манбаларда Булдуриқ) ва Чўрлик ариқлари орқали суғорилган. Чунки Қайнарбулоқ сойи (ариқ)нинг суви асосан эрта баҳор мавсумида Бургамдаги ерларни сув билан таъминлай олган (Арандаренко: 1889. 146). Аммо қарноқликлар ерга уч маротаба, кузги, баҳорги ва ёзги (саратон) мавсумларда ишлов берганлар. Бу каби агротехник ишлов ҳосилдорликни ошириш омили бўлиб хизмат қилган.

Албатта сунъий суғорма деҳқончилик воҳалари “этник мулоқот” минтақалари бўлиб, туркий халқларнинг кўпгина этник компонентлари турли тарихий даврларда қишлоқ ҳудудларида жойлаша бошлаганлар ва бунда аҳолининг ранг-баранг этник таркиби шаклланган.

Маҳаллий тарихчиларнинг берган маълумотларига қараганда Қарноқ қишлоғида қирқдан ортиқ катта-кичик уруғлар яшайди. Булар қуйидагилар: Толча авлоди, қорахонийлар авлоди, қозихийли авлоди, Сулаймон Боқирғонийнинг кейинги бўғин авлодларидан бири – авлиё Эр Муқим ота (шайхул машойих Муҳаммад-Муқим шайх) авлоди, Мўминхўжа авлоди, Югнакли (Жуйнакли) хўжалар, Қорачиқлик хўжалар, Мўминхўжа авлоди,

* Қўш – деҳқонларнинг ўзига хос жамоаси бўлиб, узоқ асрлар давомида суғорма деҳқончилик маданияти тараққиётида асосий рол ўйнаган ер-сув қўшничилик жамоаси Тошкент воҳасида т ў п, Фарғонада к е т м о н, Зарафшон водийсида қ ў ш, Хоразмда ж а б д и, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларида эса п а й к а л деб аталган. Қаранг: Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших время до наших дней. Ташкент, Из-во АН Уз ССР, 1957. – С. 253-264; Басов Д. Пайкалы Ширабадской долины // За реконструкцию сельского хозяйства. – Самарканд 1929. – №2 – С.117- 126; Полозов В.А. Полозов В.А. Узбекское общинное землепользование в Ширабадской долине и Каршинской степи УзССР // Народное хозяйство Средней Азии. – Ташкент: №7. 1925.– С.69-75.

Чиликлик хўжалар, Тўра хўжалар, Чумажа авлоди, Тўрва авлоди, Абдулазиз Табризий авлоди, Қатагон авлоди, Туркман авлоди, Озанбой авлоди, Хайитбой авлоди, Сувчи авлоди, Торик тешар авлоди, Бўрибой авлоди, Нур авлоди, Саргарош тўпи, Мулла Ҳамза авлоди, Тандирчи авлоди, Арғун авлоди, Тонгмат /гажир/ Балиқбой, Тов тумалик орғинлар, Қулахмад Ғариб, Чўқморли авлоди, Қозоқбой Қурбонтойлар авлоди (тўлангитлар) каби уруғлар ҳақида маълумот берилган (Амиров: 107-111).

Қарноқ қишлоғи аҳолисининг миллий-этниқ таркибига эътибор берадиган бўлсак, хўжаларнинг тўплари ижтимоий гуруҳ сифатида салмоқли ўринни эгалланлигини кўраимиз. Масалан, Сулаймон Боқирғонийнинг кейинги бўгин авлодларидан бири – авлиё Эр Муқим ота (шайхул машойих Муҳаммад-Муқим шайх) авлоди, Мўминхўжа авлоди, Югнакли (Жуйнакли) хўжалар, Қорачиқлик хўжалар, Чиликлик хўжалар, Тўра хўжалар, Чумажа авлоди каби хўжа тўпларини мисол келтиришимиз мумкин. Шунингдек, ўзбекларнинг фарғоналик, қашқарлик, бухоролик, чимкентлик, жамбуллик, туркистонлик, табризлик ҳамда Афғонистонлик ўзбеклар каби локал этнографик гуруҳлари ҳам борки, буларнинг илгари яшаган жойлари билан тарихан боғлиқлигини уруғ номларидан ҳам билиб олсак бўлади. Қайд этиб ўтилган уруғлар орасида арғин, турк, кенегас, тома, тўлангит каби қозоқ ва ўзбек халқлари таркибидаги этнографик гуруҳлар ўз этнонимларини сақлаб қолганлар. Шунингдек, нур авлоди, тонгмат, чўқморли авлоди, тўлангитларга кирувчи қозоқбой Қурбонтойлар авлоди ва қозоқларнинг тома уруғи билан бир томонлама боғлаган саргарош уруғлари мисолида Қарноқ қишлоғида қозоқ халқи таркибидаги этнографик гуруҳлар узоқ тарихий даврлар мобайнида яшаб келганлигини айтиш мумкин.

Қарноқ қишлоғида туркий халқлар – ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ халқлари таркибида кенг тарқалган этниқ компонентлардан бири – қатагонлар ўзига хос келиб чиқиш тарихини, маданий анъаналарини яхши сақлаб қолган уруғлардан бири саналади. Қарноқ қатагонлари *Бухорбий тўпи* ва *Бектемир тўпи* каби икки оила-қариндош гуруҳларига бўлинади (Азизов: 116; Амиров: 110). Қарноқ қатагонлари ҳақида маҳаллий тарихчиларнинг китобларида муҳим маълумотлар берилган. Уларнинг келиб чиқиши ҳақида аксарият қатагонларда бўлгани каби Афғонистон ўзбеклари билан боғлиқлиги борасидаги оғзаки тарих маълумотлари яхши сақланиб қолган.

Маълумки, қатагонлар умуман Ўрта Осиё ҳудудларида, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Афғонистон ҳудудларида яшайди. Қатагонларнинг келиб чиқиши махсус тадқиқот тарзида ўрганилмаган бўлса-да, улар ҳақида тарихий-этнографик ва баъзи илмий тақиқот ишларида у ёки бу даражада фикр билдирилган. Қатагонлар тўғрисида илк маълумотлар тарихий-этнографик асарлардан бири XIV асрларда яратилган Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг «Жомъе-ут-таворих» китобида учрайди (Рашид-ад-дин: 1932). Кейинчалик Абулғозий Баҳодирхон, Муҳаммад Юсуф Мунший, Маҳмуд ибн Вали каби шарқ тарихчиларнинг асарларида кўплаб маълумотлар мавжуд (Абдулғозий: 1992. 45; Муҳаммад Юсуф Мунши: 1956; Маҳмуд ибн Вали: 1977). Афғонистоннинг “Қатагонлар юрти” деб ном олган Балх вилоятида яшовчи қатагонлар ҳақида Бурхон-ид-динхон Кушкекининг, Зарафшон воҳаси қатагонлари ҳақида эса А.Д.Гребенкиннинг ва Ҳисор тоғи этакларидаги қатагонлар

ҳақида эса Н.А.Маевнинг 1872 ва 1878 йилларда ўтказилган Ҳисор экспедицияси натижасида ёзилган бир қанча очерклариди ҳам муҳим маълумотлар берилган (Бурхон-уд-Дин-хан-и-Кушкеки: 1926; Гребенкин: 1872; Маев: 1879).

Бевосита илмий тадқиқот ишларидан И.П. Магидович, Ч. Валиханов, Б.Х.Кармышева, С.С.Губаева каби муаллифлар асарларида уларнинг тарқалиши ва этник тарихи ҳақида қимматли фикрлар ва илмий хулосалар берилган (*Материалы по районированию Средней Азии*, ч. I–II, 1926; Валиханов: 1961; Кармышева: 1976. 238-246; Губаева: 1991).

Қатағонларнинг этник тарихи мураккаб бўлиб, Ўрта Осиёнинг бир қанча халқлари – қozoқ, қирғиз, қорақалпоқлар билан ҳам келиб чиқиши ва шаклланиши жиҳатидан яқин алоқада бўлган. Масалан, Ч.Ч. Валиханов қozoқ халқи афсоналарида келтирилган қozoқларнинг катта жузи ҳақида гапириб, уларнинг бир бўғини қатағонларни бош уруғи, иккинчисидан уйсунлар, учинчисидан қанғлилар тарқалган деб айтади ва айнан шу қатағонларни Дашти қипчоқ ўзбеклари таркибига ҳам киритади. Қатағонлар Ўрта Осиё ва Қozoғистоннинг жанубий қисмида яшовчи энг қадимги халқ ҳисобланади – деб ўз фикрини давом эттиради олим ва улар XVII аср бошларида Тошкент ҳукмдори Турсунхоннинг асосий таянч кучини ташкил қилганлигини ва XVII аср ўрталарида эса уларнинг бир қисми ўзбек халқи таркибига, яна бир қисми қozoқ қабиласи – чанишқиллар таркибига сингиб кетганлигини таъкидлайди (Валиханов: 1961).

И.П. Магидович эса қатағонларни қирғизларнинг баъзи бир гуруҳи билан қариндошлиги бор деб фикр билдиради. Қирғизлар таркибидаги қатағонларининг бир гуруҳи саёқлар тўғрисида И.П.Магидович шундай ёзади: Афғонистоннинг шимоли-шарқиди яшовчи қирғизларнинг қатағон уруғи ўзини саёқларга мансуб деб ҳисоблайди. Агарда уларни афғон ва бухоро қатағонлари билан бевосита қариндошлигини аниқлай олсак, бу дегани уларни энг кўп сонли қадимги қавмлардан бири эканлиги тасдиқланади. Яъни, Хитойлардагима шўр «се» номли, грек вафорларда «сак» қабиаларикаби (*Материалы по районированию Средней Азии*, ч. I, 1926.).

Тарихий маълумотларга қараганда қатағонлар XVII асрнинг 40-йилларида Балхда ва қисман Қундузда жойлашган кучли ва беқарор қавмлардан бири бўлган. Бу қабила шимолий Афғонистонда яшовчи аймоқлар, ҳазарлар ва бошқалар билан бир қаторда эслатиб ўтилади (Кармышева: 1976. 240). Шимолий Афғонистон Аштархонийлар даврида қатағонларга улус сифатида берилган бўлиб, бу даврда улар сиёсий уюшма сифатида шакллана бошлаган эди. Айниқса, XVII аср бошларида Балх ва Бадахшон қатағон қабиласидан бўлган Махмудбий оталиқ даврида «қатағонлар юрти» деб ном олади. Демак, қатағонлар жуда кенг ҳудудда яъни Ўрта Осиё, Шимолий Афғонистон, Шарқий Туркистон ҳудудларида тарқалган ва кўп сонли туркий этник гуруҳлардан биридир.

Тарихий-этнографик тадқиқотларда қатағонлар Ўзбекистон ҳудудининг Хоразм, Тошкент, Бухоро, Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи воҳалари ҳамда Қашқадарё ва Сурхон-Шеробод воҳаларида кенг тарқалганлиги таъкидлаб ўтилган. Шунингдек, улар Афғонистоннинг шимолий қисми, Тожикистоннинг жанубий-ғарбий қисми, Қozoғистоннинг жанубий қисмида ҳам уларнинг кўплаб уруғлари тарқалганлиги ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Маълумки,

қатағонларнинг асосий қисми Жанубий Туркистонда, яъни ҳозирги Афғонистон ҳудуди, асосан Тошқўрғон ва Қундузда истиқомат қилишган. Бу ҳудуд ўрта аср манбаларида Қундуз, кейинчалик XVII-XVIII асрларда эса, Қатағонлар юрти, деб аталган (Кармышева: 1976.238).

Қатағонлар ҳақида илк манбалардан бири Рашидуддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Жомеъ-ат таворих” номли асари бўлиб, унда туркий қавмларга мансуб бўлган уруғ ва қабилалар ҳақида жуда муҳим этнографик маълумотлар сақланиб қолган. Рашидуддин китобнинг “Нерун” деб аталувчи иккинчи боби турк қабилаларига бағишланган. Бу бобда қатағонлар ҳақида маълумот бериб, шундай ёзади: “Бу қабилла нерунлардан бўлиб, у Алан-Гоанинг Букун-Катаки деган катта ўғлидан тарқалгандир” (Рашид-ад-дин: 1952). Адабиётшунос олим Х.Дониёров: “Рашидиддин мўғулларни туркларнинг бир қисми деб тушунган” (Дониёров: 1968), – деб ёзади. Аммо Х.Дониёров қатағонларни: “Мўғуллар эмас, балки, мўғул деб аталган турк қабилалари бўлган, мўғуллар бўйсундиргандан кейин улар “мўғул” қабилалари номини олиб кетганлар”.

Хива хони Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” китобида ҳам Рашидуддин фикрларига ҳамоҳанг фикрларни учратиш мумкин. Абулғозихоннинг ёзишича: “Аланқуа уч эрам ўғул топди. Аввалгининг оти Букун Қатағон. Барча қатағон эли ани насли турурлар. Бу уч ўғлондан бўлгон элларга барчасини Нерун дерлар” (Абулғозий: 1992, 45). Кўриниб турибдики, икки муаллиф асарида ҳам қатағонлар мўғулларга бориб тақаладилар. Албатта, бу маълумотлар афсонавий характерга эга. Шундай бўлсада, Х.Дониёровнинг: “Қатағонлар мўғул деб аталган турк қабилалари таркибида бўлган” (Дониёров: 1968, 11), - деган фикрини яна бир бор эслатиб ўтиш жоиздир.

Ўрта аср манбаларидан бир Махмуд ибн Валининг “Баҳр-ул-асрор” (“Сирлар денгизи”) номли қомусий асарининг биринчи қисмида келтирилган маълумотлар тарихчилар, этнографлар ва география соҳалари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асарда Бухоро ва Балх хонлиқларининг XVII аср биринчи ярми тарихига оид маълумотлар келтирилган ва ушбу давлатлар ўрамида кўчиб юрган элликдан ортиқ қабилалар (дўрмон, арғин, баҳрин, қирқ, осс, уйшун, қатағон, қалмоқ, қўшчи, жалойир)нинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўйнаган ролини кўрсатувчи маълумотлар берилган. Бу асарда Бухоро хонлигининг жанубий қисмида яшаган қатағонларнинг аждодлари Балх вилоятидан бўлганлиги айтилади.

Шу давр манбаларидан Хожа Самаңдар Термизийнинг “Дастур-ал-мулк” асари, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Муқимхон тарихи” ва Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома” асарида қатағонлар ва уларнинг Бухоро хонлиқдаги ижтимоий-сиёсий мавқеи ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Ўзбек уруғлари ичида – Бекзод лақабини олган нуфузли оқсуяк уруғлар бор. Булар хонларнинг тахтга чиқиши ва мамлакатни бошқаришда фаол иштирок этганлар. Булар Хива хонлигида қиёт-қўнғирот, уйгур-найман, қангли-қипчоқ, Бухоро хонлигида эса Субҳонқулихон даврида, Самарқандда Ялангтўшбий, Балхда Махмудбий қатағон ва Қаршида манғит Муҳаммад Ҳакимбий қўшбеги хонлиқда катта куч ва мавқега эга бўлган.

Хўш бу уруғларнинг, айниқса, қатағонларнинг Балх, Қундуз ва Бадахшонда бу даражада юқори ўрин тутишига сабаб нима? Нима сабабдан айнан бу ҳудуд қатағонлар юрти бўлган? Бу ерда қатағонлар шу даражада кўп

сонли эдими ёки кейинчалик бу ҳудудга келиб қолганми? Шу каби мунозараларга бир қадар аниқлик киритиш мақсадида ушбу масалага тааллуқли бўлган бир нечта асарни ўзаро таққослаймиз.

Шу ўринда Бурхониддин-хон-Кушкекининг “илгари Қатағон провинцияси Қундуз таркибида бўлган. Қатағон номини олган қабила қандайдир сабаб билан амирдан норози бўлганлар ва Самарқандни Даҳбид деган жойидан кўчирилади. Улар Ҳисор тоғларида Даштнобод деган жойда бирлашадилар ва Бекмуродхонни ўзларига бошлиқ қилиб сайлайдилар ва Қундуз сари юриш қиладилар. Бу ерда Бекмуродхон хон, оқсоқол ва мартабали кишилар билан биргаликда ақл билан сиёсат юритди. Охир-оқибатда Қундуз ҳукумати суриб чиқарилди ва уни жойини Бекмуродхон эгаллади. Аста-секин унга Талеқан, Имом Соҳиб Гулфегин, Хост ва фаранг бўйсинди.

Бир йил ўтгач, Бекмуродхон Кўлоб томонга ўзининг кўшинини жўнатиб, уни эгаллади ва ўғлини (1698-1699) ҳокимликка тайинлади. Бекмуродхон 1698–1699 йилларда вафот этади. Ўрнини Махмуд оталиқ эгаллади”. Бошқа бир муаллиф А.Д.Гребенкиннинг “Рус Туркистони” тўпламига кирган “Ўзбеклар” мақоласининг бош қисмида қатағонлар ҳақида шундай дейди: “Қатағонларнинг ривоятча, Қундуз уларнинг илгариги яшаш жойи сифатида кўрсатилади. Қундузда Абдулазизхон даврида қатағонларнинг бошлиғи Назарбек ўзининг кўп қабиладошлари билан хон кўшинларига кўшилишни истади, барча ўзининг яқинлари, аёллар, болалар Ҳисор ва Шаҳрисабз ўлкалари орқали Самарқандга кетдилар. Самарқандгача қатағон қабилаларининг фақат бир уруғи етиб келди. Шаҳрисабз ўлкасида тос (тоз) қатағон, Ҳисорда эса Мунос қатағон қолди. Ҳаммаси бўлиб уруғларни уч бўлими келган” (Гребенкин: 1893, 51-110). Бизга маълумки, Бухоро хонлигида Балх нотинч ва беқарор вилоятлардан бир бўлиб, уни кўпинча ворис шаҳзодалар бошқарар эдилар. Шаҳзодаларнинг тахт таллашишлари туфайли беқарор вазият вужудга келар эдики, кўпгина уруғ ва қабилалар нисбатан осойишта ҳудудларга келиб жойлашар эдилар.

Қатағонларнинг келиб чиқиши махсус ўрганилмаган бўлса-да, улар ҳақида қатор илмий адабиётлар мавжуд. Бу адабиётлар умумий характерга эга бўлиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудларида тарқалган қатағонлар ҳақида маълумотлар беради (Материалы по районированию...: I–II ч., 1926). Шунингдек, Б. Кармишева кўп йиллик тарихий-этнографик изланишлари натижасида кўп уруғ ва қабилалар билан биргаликда қатағонларнинг этник тарихи ва тарқалиши ҳақида илмий тадқиқотларни баён қилади (Кармишева: 1976, 238).

Шу ўринда қозоғистонлик тадқиқотчи Т.И.Султоновнинг куйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз. Тадқиқотчи форс, тожик ва турк манбалари асосида XV асрда ўзбек улуси аҳолисининг уруғ-қабилавий таркиби ва XVI аср бошларида Ўрта Осиё икки дарё оралигида Дашти қипчоқнинг шарқий қисмидан келган кўчманчи қабилалар таъсирида қозоқ хонлари этник таркибидаги ўзгаришларни кўрсатиб беради. Т.И.Султонов ўзбек улуси 92 қабилалари рўйхатининг бир неча нусхаларини келтириб, ўзаро таққослайди ва шундай хулосага келади: “Рўйхатдаги у ёки бу қабилаларнинг номларини тартиб билан ёзилиши тасодифий ҳол эмас, балки чуқур мантиққа эга, кўпгина сиёсий омилларга ва у қаерда ташкил топган бўлса, жойлардаги сиёсий ҳаётда бу қабиланинг роли бунга боғлиқ равишда акс этади”.

Буни С.М.Абрамзон томонидан тузилган 92 қабила рўйхатида қатағонлар биринчи ўринда қўйилганлиги масаласида Т.И. Султанов: “Агар тартиб рақами шу қабиланинг мавқеини белгилаб берса, қонуният бўйича унинг номи билан кетма-кет ўринда турган қабила билан генетик алоқасини ва бир уруғдан чиққанлигини билдиради” – деб ўз фикрини билдиради (Султанов: 1982, 47). Шунингдек, қатағонлар Ўзбекистон ФА ШИ қўлёзмаси ва “Тухфат-ут-тавориҳи-хон”да 52 ўринда ва Хорошхин рўйхатида 18 ўринда туради (Султанов: 1982).

Бизга маълумки, турли қабила ва элатлар ижтимоий-тарихий воқеалар туфайли бир ҳудуддан иккинчи ҳудудларга кўчиб юрганлар. Қатағонлар ҳам Шимолий Афғонистон, Мовароуннаҳр ва Ўрта Осиёнинг кўпгина ҳудудлари бўйлаб, турли даврларда ижтимоий-тарихий омишлар сабабли кўчиб юрганлар. Масалан, XVII асрларда қатағонлар Балх вилояти (Қундуз)да Мовароуннаҳр ва Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидан келган қабиладошлари ҳисобига кучли ва сиёсий жихатдан уюшган қабилалардан бирига айланади ва аксинча, маълум тарихий омишлар туфайли бу ердан Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларига тарқалганлар. Шу ижтимоий-тарихий жараёнлар туфайли қатағонлар Ўрта Осиёнинг турли халқ ва элатлари – қозоқ, қирғиз ва бошқалар билан этник алоқада бўлганлар.

Хўш нима учун қатағонлар қозоқ халқи таркибида учрамайди. Қатағонларни қозоқ халқи таркибида йўқ бўлиб кетиш сабабларини Н.Аристов шундан кўрадики, Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида қангли ва чанишикли қабилаларининг турли уруғлари қатағонларнинг обрўли беклари ҳимоясида ва бошчилигида пайдо бўлган. Ишимхоннинг қувғин қилиши натижасида эса уларнинг инқирозга юз тутиши ва бошқа сабаблар билан алоҳида бир қисми қозоқ қабилалари таркибига кириб, сингиб кетган. Бошқа бир қисми эса Мовароуннаҳр ҳудудларига кетди ва ўзбеклар таркибига қўшилиб кетган. Шу каби қозоқ халқи таркибига сингиб кетган қатағонлар ҳақида Тошкент вилояти Қибрай тумани ҳудудларида яшайдиган қозоқларнинг айрилмас уруғи таркибида қатағон уруғи бор ва улар қуйидаги шымиршык, айрилмас батир, Ерназар батыр ва шанишикли каби кичик уруғларга бўлиниши сақлаб қолган. Бу маълумотлар қатағонларнинг қозоқлар таркибида ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. Қозоқ халқи таркибида ҳам Дашти қипчоқдаги ўзбек уруғлари компонент сифатида қўшилган ва ассимиляция бўлиб кетган.

Аммо Б. Кармишева ўз тадқиқотларида қатағонлар қозоқларнинг шажараси билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган деган хулосага келади. Ҳақиқатдан ҳам бу ном қангли ва чанишиклиларнинг бир неча уруғ бошлиқлари номи сифатида шаклланган, аммо қизиғи шундаки, қозоқлардаги ривоятга қараганда қатағон уларда “уруғсиз одам” аталиб, қозоқларни уйсун қабиласи уруғ бошлиғи уни ўғил қилиб олган экан. Эътиборга лойиқ тарафи шундаки, кўпгина тадқиқотларда чанишиклилар қатағонлар билан бир қаторда қўйилади. Айрим шажараларда бегона, номаълум халқ деб қозоқ қабиласи – қанглиларга қўшиб ҳисобланади.

Тарихий ривоятлар бўйича қатағонлар қадимги қирғиз қабилалардан бири ҳам бўлган. Қирғиз халқ эпоси “Манас”да ҳикоя қилинишича, қатағонлар қирғизларнинг нафақат қирқ асосий қабиласи бўлиб чиққан, балки улар ичида бош қабила бўлиб ҳисобланган. “Манас”дан олинган қуйидаги мисра бундан далолат беради:

Башки уруғу қатағон,
Қирғиздан чигип ушул эл.
Барида бир атадан (Кармышева: 1976, 242).

XX аср бошларида қатағонлар қирғизлар орасида алоҳида бўлмаган. Бу номни Тянь-шанда тарқалган чекир-саяк қабиласи таркибидаги кам сонли бўлган гуруҳи олиб келган. Қатағонлар халқ анъаналари қадимги қатағон қабиласи билан чекир-саякларни тўғридан-тўғри боғламайди. Қирғизларда бир ривоят бор, яъни Турсунхон қизининг авлодлари қатағон бўлиб, у қирғизларнинг чекир-саякига турмушга чиққан. Шу асосида қирғиз халқ афсоналарида Тянь-шан қатағонлари асл қатағонлар эмас, балки Шарқий Туркистоннинг Кебезтов деган жойига Ишимхон томонидан қувғин қилинган қатағонларнинг “жиян”лари бўлади. Асосий тарафи шундаки, Шарқий Туркистонда Кебезтов ёнбағрида (Тошқўрғондан жанубда) 2 мингга яқин қирғиз-қатағон оиласи бор ва уларнинг аجدодлари Тянь-Шандан келганлиги ҳақидаги ноаниқ ривоятлар сақланиб қолган.

Ўзбек қатағонларининг қирғизлар билан боғлиқлигига оид мавзу алоҳида махсус илмий текширишга муҳтож. Биз бу маълумотларимизни фақат тарихий-этнографик ва жуда оз миқдорда илмий-тадқиқотларга таяниб, қисқа умумлашма тарзда ўз фикримизни билдирдик

Унинг таркибидаги кичик этнонимларни қозоқлар, қирғизлар ва бошқа туркий халқлар таркибида кўплаб учратиш мумкин. И.Магидович XIX асрнинг 90-йиллардаги архив материалларига асосланиб, қатағонларнинг қуйидаги уруғлари ҳақида маълумот беради: тиз (чаз), чичка (махаллий талаффузда - чечка), тугалаң, мардот, қияқ, чавчи ва тўхтамиш. Аммо тадқиқочилар қатағонларни уруғлари таркиби ҳақида тўлиқ маълумот олиш, тўлиқ генеологик жадвалини тузишга эриша олмади. Чунки кўп уруғлар номи, асосан уларнинг бўлимлари унутилган эди. 1949 йилда ўтказилган Кўлоб этнографик ва археологик экспедицияларида қатағонларнинг 14 уруғи ва улардан 9 та бўлимларини аниқлаш имконияти бўлган. Агар лақай, кесамвир, семиз (бу уч қабила XIX асрда ўзини қатағонларнинг бўлими деб ҳисоблаганлар) қабиларни уруғ шажарасига оид материалларни кўрадиган бўлсак, XIX асрда ўзбек қабила ва уруғларининг кўплари ўзларини қатағонлар деб ҳисоблаганлар. А.Гребенкин қатағонларни Мовароуннаҳр ҳудудларида тарқалган айрим бўлимларни кўрсатиб ўтади. “Самарқандгача фақат қатағонларнинг оқ-чурагаси бўлими етиб келди, Шахрисабз ҳокимлигида тас-қатағон қолди, Ҳисорда эса Мунос қатағон қолди” (Гребенкин: 1972, 51).

Қатағонларда бир неча ўзбек қабилалари каби қариндош-уруғ уюшмалари ва гуруҳлари бор. Жанқатаған, чечка, тугул ва полвон уруғлари бир қариндош уруғлар, темаз чорак ва мардод бошқа қариндош уруғлар ҳисобланади. Бу қариндошлар ичида жуфт уруғлар чечка-тугул, бурка-темаз, чорак-мардад ва бошқалар. Жуфт уруғлар одатдагидек қўшничиликда яшаган.

Шунингдек, XIX аср бошларида Мир Иззатуллоҳ тарафидан Афғонистон ўзбекларининг уруғлари тартиб этилган. Унинг ёзишича: “Қундузда тамоман қатағон, Бадахшонда эшкамиш ва қатағонларнинг бурга ҳамда тиммиш номли аймоқлари яшайдилар. Маълумки, туркий халқларнинг қорлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз сингари йирик қатламлари ўзбек, қозоқ, қирғиз ва туркман халқларининг этник шаклланишида асосий компонент сифатида катта аҳамиятга эга бўлганлар. Барча туркий халқлар мана шу бош уруғлардан тарқаб, сўнг кичик уруғ ва

шажараларга бўлиниб кетадилар. Масалан, қозоқларда катта жуз, ўрта жуз, кичик жуз бўлиб, айти пайтда улар ҳам кичик уруғларга бўлиниб кетган. Шунингдек, қатағонлар ҳам ўзининг уруғларга бўлинишини сақлаб қолган.

Қозоғистон Республикасининг Қарноқ қишлоғи сунъий суғоришга асосланган қадимий ўтроқ аҳоли маскани бўлиб, туркий халқларнинг ўзаро этник маданий муносабатларида ўзига хос “этномулоқот” минтақаси бўлиб хизмат қилган.

АДАБИЕТЛАР

Абдулғозий (1992) *Шажарайи турк*. Т.: Б. 45. Мухаммад Юсуф Мунши. *Муким-ханская история* (1956). Пер. с тадж. Т.; Махмуд ибн Вали (1977) *Море тайн*. Т.

Амиров С. *Қарноқ тарихи*. Б. 107-111.; Зиёев А.А. *Тарих зарварақлари остида яширинган ҳақиқат*. (қўлёзма нусхаси).

Азизов О. (2011) *Тарих тилга кирганда ёхуд Қатагон авлодининг тарихи*. Кентау , Б. 33.

Арандаренко Г.А. (1889) *Село кишлак Карнак// Досуги в Туркестан. 1874 – 1889*. СПб, С. 145.

Бурхон-уд-Дин-хан-и-Кушкеки. *Каттаган и Бадахшан* (1926) Пер. с перс. Т.; Гребенкин А.Д. (1872) *Узбеки // Сборник Русский Туркестан*. Вып. II.; Маев Н.А. (1879) Валиханов Ч.Ч. (1961) *Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой Орды...* С. 667. *Очерки горных бекств Бухарского ханства*. // Материалы для статис. Туркестанского края. Ежегодник, Вып. V. СПб.

Гребенкин А.Д. (1873) *Узбеки*. / Русский Туркестан. Сборник. М.:– С. 51-110. Рашид-ад-дин (1932) *Сборник летописей*, Т. I. II, кн. 1-2, М-Л.

Дониёров Х. (1968) *Ўзбек халқининг шажара ва шевалари*. - Тошкент.

Кармышева Б.Х. (1976) *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана*. - М., Наука. - С. 238.

Материалы по районированию Средней Азии, кн. 1, 2. *Территория и население Бухары и Хорезма*, ч.1. Бухара; ч.2. Хорезм. Т.: 1926. Валиханов Ч.Ч. (1961) *Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой Орды*. - Собрание сочинений в пяти томах, Т.1 Алма-Ата, С. 667;

Кармышева Б.Х. (1976) *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана*. М.: С. 238-246; Губаева С.С. (1991) *Население Ферганской долины в конце XIX - начале XX вв.: (этнокультур. процессы)*. Т.:

Султонов Т.И. (1982) *Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв.* - М., Наука. - С.47

МЕРЕЙТОЙ

КӨРНЕКТІ ТҮРІҚТАНУШЫ ПРОФЕССОР БЕЙСЕМБАЙ КЕНЖЕБАЙҰЛЫНЫҢ ТУҒАНЫНА 110 ЖЫЛ

ҚАЗАҚТЫҢ ДАРА ҒАЛЫМЫ/ INDIVIDUAL SCIENTIST OF KAZAKHS

А.С. ЕСПЕНБЕТОВ*

Түйіндемe

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет тарихын түркі халықтарының бәріне ортақ дәуірден бастаудың негізін салып, орнықтырған профессор Бейсенбай Кенжебаевтың шығармашылық жолына шолу жасалған. Тарихи мәні зор еңбек жасаған тұлғалардың орны бөлек. Осы тұрғыдан қарағанда қазақ әдебиеттану ғылымының даму, қалыптасу, өркендеу тарихына көз жіберсек, өміршең ойдың, өрісті идеяның жарқын бір үлгісі профессор Б.Кенжебаевтың ғылыми мұрасында жатқаны шындық. Мақала авторы дара тұлға Б.Кенжебаевтың әдебиет тарихшысы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегіне арнайы тоқталады.

Кілт сөздер: ғылыми мұра, дара тұлға, қазақ әдебиеттану ғылымы.

* филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы / Doctor of Philology, professor. Almaty.

Summary

In this article the career people. B.Kenzhebaev, under the provisions of the need to classify the history of literature links it with the custom of Turkic states. Personality, to create a work of historical significance is always a special place in the history of the nation. In light of this, if we consider the history of the formation, development and the dawn of the Kazakh literature, then find the image of an original idea in the scientific heritage of Professor B.Kenzhebaev. The author examines in detail the great difficulty B.Kenzhebaev as a historian of literature and original personality.

Keywords: scientific heritage, individual personality, Science of Kazakh literature.

Қазақ баспасөзінің тарихы, әдебиеттану ғылымының мән-жайы сөзге тиек болар сәтте алдымен ауызға алуға тиісті дара тұлғалардың бірі ғұлама ғалым, білімдар ұстаз, марқұм Бейсембай Кенжебаевтың есімі көкейге оралады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Кенжебаев аты барша қазаққа таныс. Көпірме сөз, лепірме теңеу, даңғазма мақтау Бейсекең сынды қаламгерлерге қажет емес. Тіпті ондай арзан, жадағай желпіме сөз жаны жайсаң, ізгі ниетті ғалымның рухына, кірпияз табиғатына қарама-қайшы.

Дей тұрсақ та, қазақтың қаһарман перзенті, батыр бабамыз Бауыржан Момышұлы айтқан мірдің оғындай пікірді тағы да айналып өте алмаймыз. «Мені жұрт батыр дейді, халық құрметіне рахмет! Бірақ мен әдебиет майданының бір батырын білемін, мақтанып тұтамын, ол – профессор Б.Кенжебаев. Ұлт әдебиеті тамырын сан ғасырға ілгерілеткеннен артық қандай батырлық керек!? Қазақ әдебиеті тарихын зерттеуге бар ғұмырын арнап келе жатқан ол нағыз қаһарман!», - деп Б.Момышұлы сияқты барша қазақтың айбынына айналған баһадүрдің аузынан шыққан кезде ойланбасқа әддіңіз жоқ. Ғалымның өмір өткелдеріне қайырыла қарап, том-том арасына қайта-қайта үңілуге міндеттейді.

Б.Кенжебаев 1920 жылдан 1925 жылдың ортасына дейін іздену, оқу жолына беріледі: балалар үйінің жанындағы мектепте, Ташкент шаһарындағы облыстық мектепте, Москвадағы Күншығыс еңбекшілерінің университетінде (КУТВ) білім алады. Кейінде Максим Горький атындағы әдебиет институтында оқыды. Қазақ мемлекеттік университетін тәмамдайды.

Б.Кенжебаев қаламгерлік жолын баспасөзден бастаған жан. Жаңа ғана ірге теуіп, қалыптаса бастаған қазақ баспасөзінің іргесі қаланып, бұғанасының бекуінде Бейсекеңнің төккен маңдай тері, сіңірген еңбегі айырықша.

1931 жылы «Лениншіл жас» газетінде жарияланған мақаласында бұл жәйт тәптіштей баяндалған: «1921 жылы сәуірде комсомолға кірдім, 1923 жылдың басында «Жас қайрат», «Жас қазақ» журналы мен «Ақ жол», «Дархан» (өзбекше) газеттеріне хабар, мақала жаза бастадым. 1925 жылы Күншығыс университетін бітіріп келген соң, «Жас қайрат» газеті мен «Лениншіл жас» журналында жауапты редактордың орынбасары болдым. Бұл қызметте екі жылдай болып, 1928 жылдың басында «Еңбекші қазақ» басқармасына кірдім. Оның партия бөлімін басқардым. 1929 жылдың басынан 1930 жылдың қыркүйегіне дейін Павлодар округтік газетінің редакторы болып істедім, сол жылы «Еңбекші қазаққа» қайта келдім». Баспасөз ісіне өмірінің ақырына дейін адал қызмет жасаған.

Ұстаздық – Б.Кенжебаевтың үлкен өмір жолының мағыналы бір тармағы. Қазақ мемлекеттік университетінде қырық жылдан астам уақыт кафедра

меңгерушісі, профессор қызметін атқарып, ғалым-сыншылардың, ой бағыш, сөз аулап өсетін ақын-жазушылардың бірнеше буынын тәрбиелеп шығарды. Егер ғалымдар мен ақындарды білмекке құмарлық тудырады десек, шәкірттерінің бойына еңбекқорлық пен ізденімпаздықты дарытып өтті ғалым.

Ұстаз ұлағатының арқасында оншақты ғылым докторы және қырықтан астам ғылым кандидаттары бүгінгі әдебиеттану саласында ғалым ұстанған сара жолды жалғастыруда. Рымғали Нұрғалиев, Мырзатай Жолдасбеков, Мұхтар Мағауин, Алма Қыраубаева сынды шәкірттері – қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері.

Ғылымның сан-саласын қатар ұстап, сыбағалы үлес қосатын дара таланттар сирек ұшырасады. Бейсекең сол феномендердің қатарында. Ол – әрі әдебиетші, әрі тарихшы, әрі тілші еді. Әйтсе де, сұңғыла ғалымның әдебиет тарихшысы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегіне арнайы тоқталу шарт. Оның «Қазақ халқының жиырмамыншы ғасыр басындағы демократ ақын-жазушылары», «Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «Шындық және шеберлік», «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері», «Жылдар жемісі» монографиялары зерттеуші амплиуасы мен зерттеу салмағын айқындайтын дүниелер.

Әдебиет тарихын халық тарихымен байланыстыра қарау, әдеби мұраны салыстыра талдау – Б.Кенжебаевтың ғылыми-зерттеу еңбектеріндегі басты принцип. Күні кеше ғана қазақ жазба әдебиетінің тарихы өткен ғасырдан басталады делінсе, қазірде жазба әдебиет тарихы – V-VIII ғасырлардан бастау алады деген тұжырым әбден орнықты. Ғылымда «Қазақтың көне әдебиеті», «Қазақтың ежелгі әдебиеті» деген ұғымдар қалыптасты. Бұл – зор жетістік.

Көне жазба ескерткіштердің ғылыми, әдеби мәнін анықтау, хандық дәуірдегі әдебиеттің мұралық сипатын белгілеуден кейін әдебиет тарихының көкжиегі кеңі түсті, айқындала түсті. «Алдаспан» антологиясы, «Ежелгі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясы, сондай-ақ профессор Б.Кенжебаевтың басшылығымен көне дәуірдегі қазақ әдебиетінің оқулығы дүниеге келді. Бұл нәтижеге Бейсекеңнің табандылығы, қайсарлығы арқасында жеткеніміз анық.

Тауқыметі зор, бұралаңы мол ғылыми-творчестволық ізденістің тарам-тарам тараулары болғанымен, солардың баршасының басын біріктіретін алтын діңгек қажет қой. Демек, Б. Кенжебаев ізденісінің алтын діңгегі, керек десеңіз стихиясы XX ғасыр табалдырығын аттай бере «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» армандаған, қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасы.

Әдеби процестің бет бағдарын анықтайтын жеке тұлғаның өнернамысын арнайы тексеру бұрыннан келе жатқан үрдіс. Абайтану ғылымы қалыптасқаннан бергі жерде жамбылтану, мұхтартану, сұлтанмахмұттану өз алдына отау тіксе қуанарлық құбылыс.

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдан соң іле – шала зерттеу объектісіне ілінген тұлға – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Қас қағым ғана сәт пәни дүние қызығын көру пешенесіне жазылған сұңқар табиғатты ақанның өмірі мен шығармашылығын зерттеу орасан қиыншылыққа, тартысқа толы болғандығын тарихтан білеміз. Қуаныштысы Сұлтанмахмұт ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеу бүгінде қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымның маңызды тарауына айналып үлгерді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ең бір күрделі кезең, дау-дамай мен айтыс-таргысты көбірек туғызған XX ғасырдың бас кезіндегі сөз өнерін қажымай-талмай зерттеу объектісіне айналдырған Бейсембай Кенжебаев екендігі белгілі. Әсіресе, осы дүрбелең шақтағы біртуар тұлға Сұлтанмахмұт Торайғырұлының өмірі мен шығармашылығын шағын мақалалардан ірі ғылыми концепциялар деңгейіне көтеруі мойындауды қажетсінетін шындық. Тоқсан ауыз сөздің түйініне ұмтылып, ар тазалығы мен парасат билігіне бастайтын нағыз ғылымға лайық өлшемдерге сүйенсек, сұлтанмахмұттану ғылымының негізін қалаушы Бейсембай Кенжебаев екендігі тағы да бөліп айтуды қажетсінері хақ.

Әрине, дәл осы жерде Сұлтанмахмұт Торайғырұлы жөнінде алғаш айтылған пікірлер XX ғасырдың 20-30 жылдары баспасөзде көрінгендігін айта кетпесек тарихқа қиянат жасармыз. ««Екеу» (Ж.Аймауытов пен М.Әуезов) бүркеншік есімімен жарияланған, сондай-ақ, Б.Кулеев, Н.Смағұлов, Ж.Аймауытов, С.Мұқанов мақалалары сұлтанмахмұттанудағы тырнақалды еңбектер санатында. Десек те, сұлтанмахмұттануды ғылыми жүйеге түсіріп, негізін қалаған Бейсембай Кенжебаев екендігі мойындауды тілейтін шындық. Ескертпегіміз қаршадай ғылымның аяқ алысына жанашырлықпен үміттене қарап, бағыт-бағдар нұсқаған алаш ардагерлері Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мағжан Жұмабайұлы болғандығы ендігі жерде жан-жақты талдап тексеруді қажетсінеді.

М.Жұмабайұлы мен Ж.Аймауытұлы болашақ ғалымның көзқарасының қалыптасуына, әдеби талғамының орнығуына ықпал жасады. 1925 жылы жазылған Абай туралы мақаласы, 1939–40 жылдары Мәскеуде Әдебиет институтында оқып жүргенде Сұлтанмахмұт жөніндегі курс жұмысы аталған ағалардың жан ашырлық ақыл-кеңесінің нәтижесі.

Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының ортасында Жүсіпбек Аймауытұлымен танысқан Бейсекең кейінірек те оның шығармашылық жолын қадағалап отырған.

«Әдебиет дүниесінде» (1926) деген мақалада («Еңбекші Қазақ»): «Ел аздап сауаттанып келеді. Ел оқу құралдарынан басқа да оқитын кітаптар, сырлы әдебиеттер сұрай бастады. Жалпы оқушы көбейіп келеді», - деп қазақ қауымында мәдениетке, оқуға, өнерге ұмтылыстың көрініс бергендігіне іштей қуана отырып, мына мәселені хабарлайды: «Міне, осы тілекті қарсы алып Қазақстан ағарту комиссариаты «Шығармалар жинағын» бастыруға кіріспек. Бұл ниетпен алдымен Абайдың, Сұлтанмахмұттың шығармаларының жинағын бастырып шығармақ. Абай шығармаларын жинауды Абайды жақсы білетін Абаймен қандас, Абаймен рулас жас жүйріктеріміздің бірі – Мұхтар Әуезұлына тапсырғалы отыр. Сұлтанмахмұттың шығармаларын өзімен құлын-тайдай бірге өскен замандасы, досы, қазақтың белгілі жазушысы Аймауытұлы Жүсіпбекке тапсырғалы отыр».

Сұлтанмахмұт ақын жинағын Ж.Аймауытұлы өзіне тән ұқыптылықпен, зор ыждаһатпен жинап, баспаға тапсырған. Ж.Аймауытұлы 1927 жылдың жиырмасыншы мамырында көрнекті ақын, фольклорист Мәшһүр Жүсіп Көпеевке жолдаған хатында: «Мен бес-алты айдан бері Сұлтанмахмұт сөздерін жинап, жақында бітіріп, көшіріп, реттеп баспаға, Ордаға [Қызылорда – А.Е.] апарып тапсырып қайттым. Махмұт сөздері Құранның үлкендігіндей кітап

болды. Ендігі жылдар басылып шықпақ, аман болсақ біреуін жіберемін», - деп хабарлайды.

Ақын жинағы хатта көрсетілген мерзімнен кеш баспа көрді. Алғашында белгісіз себептерден жинақтың шығуы кешуілдесе, сол екі арада Ж.Аймауытұлы 1931 жылы жалған жалаға тап болып, атылып кетті. Сондықтан да 1933 жылы С. Торайғырұлының жинағында құрастырушы ретінде Ж.Аймауытұлының есімі көрсетілмеді, ол жазған алғысөз де кітапқа еңбей қалды.

Ақын кітабын баспаға дайындау процесін жетік білген Бейсембай Кенжебайұлы бізге, шәкірттеріне бұл құпияға толы сырды жырдай етіп айтушы еді. Бейсекең 1930 жылдары «Қазақстан» баспасының директоры қызметін атқарған Мансұр Гатаулиннің кабинетінде Ж.Аймауытұлы жинаған Сұлтанмахмұттың қолжазбаларын, қойын дәптерлерін, күнделіктерін, туыстарымен, жолдастарымен жазысқан хаттарын, фотосуреттерін, мақалалары, өлеңдері жарияланған газет-журналдар қиындыларын қолымен ұстап, көзімен көрген. Көп ұзамай Қарқаралыға қызмет бабымен ауысқан М. Гатаулин де атылған. Сұлтанмахмұт мұрасынан көз жазып, айрылып қалғандығын зор өкінішпен үнемі еске алатын Бейсембай Кенжебайұлы.

Қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасының қамқоршысы, алғашқы жинаушысы Ж.Аймауытұлы қанқұйлы жеңдеттердің қолынан қаза тапқан соң, «телегей теңіз» ұстазының орнын ойсыратпай, қайта әрі жалғастыруға іштей бекініп, өзіне аманат есебінде қабылдаған сияқты.

Кандидаттық диссертациямызға ғылыми жетекшілік жасаған проф. Б.Кенжебаев Сұлтанмахмұт ақынның мұраларын жинаушы, әдеби-эстетикалық тұрғыдан талдаушы Ж.Аймауытұлы екендігін сыбырласа да, қайта-қайта құлағымызға сіңіре беруші еді.

Б.Кенжебаев тындырымды, тиянақты ірі істерді атқарды. Ақын мұрасын жинау, зерттеу, текстологиялық тұрғыдан сараштау, оның әдебиет тарихындағы орнын анықтау мәселелерін ғылыми жүйеге түсіріп аса маңызды, әрі жауапты жұмысты тиянақтады. Өмірінің мақсатындай ұланғайыр шаруаны қорытындылап сұлтанмахмұттану ғылымын негіздеді.

Тұтастай алғанда, сұлтанмахмұттану мен әдебиет тарихының зерттелу жағдайын бір-бірінен бөліп қарау мүмкін емес. Өткен ғасырдың отызыншы-қырқыншы жылдарындағы зерттеулерде Сұлтанмахмұт қай таптың ақыны, шығармаларының идеясы, мазмұны қандай деген сұрақтар төңірегінде ұзап шыға алмай жатты. Суреткердің тынымсыз творчестволық қызметі, әдебиеттегі орны, шығармаларының көркемдік сипаты талдау объектісінен алшақ жатты.

Әдебиет тарихы мен сынында өріс алған тұрпайы социологизм мен көркемөнер туындыларына қатысты кейбір субъективтік көзқарастар Торайғыров мұрасына да салқынын тигізді. Пролеткультшілдіктің солақай теориясымағы қазақ әдебиеттану ғылымын бойлай енген еді. Ұлы Абайдан жерініп, Сұлтанмахмұттан шошынып, олардың шыққан тегіне үрейлене қарап, тіксіну, тітіркенушілік, күдік көбейіп кетті.

Баспасөзге ынта-жігерімен кірісіп, оның ұйымдастыру-шығармашылық жұмыстарына жүрексіңбей батыл араласқан Бейсекең проблемалық очерктерімен қатар ғылыми бағыттағы ойлы мақалаларын жариялап үлгерген-ді. Абай, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов, Сабыр Шәрипов, Өтебай Тұрманжанов

жөнінде ой тоқтатып, көңіл бұрарлық зерттеулер ұсынған Б. Кенжебаев 1940 жылы Сұлтанмахмұт ақынға арнаған мақаласын оқырманға табыстайды.

Әділетіне келсек, дәл осы мақаласынан соң Сұлтанмахмұт тақырыбын өмірінің соңғы сағатына дейін кезауласында ұстап, бір сәт те бүкіл ғұмырын сарп еткен ізденісін тоқтатпаған. Кексе қаламгерлер жөнінде ақырғы демі таусылғанша қаламы қолынан түскен жоқ деп таңдана тамсанатынымыз сондықтан шығар?!

Торайғыров туралы мақалалар циклымен шектелмей, «Кедей» (1942), «Адасқан өмір» (1944) атты поэмалар жинағын құрастырып, түрлі хрестоматияларға ақын шығармаларын бірінен соң бірін енгізіп, насихаттайды.

Сұлтанмахмұт мұрасын ұзақ жылдар бойы сарыла зерттеу нәтижесін бермей қойған жоқ. 1946 жылы «С. Торайғыровтың ақындығы» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. 1949 жылы диссертациялық еңбегі ұлғайтылып, кітап болып шықты. «Сұлтанмахмұттың ақындығы» кітабы қазақ әдебиеті тарихына, Сұлтанмахмұтты тануға қосылған ірі үлес еді. Уақыт ызғары тап-тұйнақтай дүниені жанап өтпеді. Кітап баспа көргеннен соң іле-шала қызыл партия жауынгері Н. Жанділдиннің «Сұлтанмахмұт туралы сапасыз кітап» атты содырлы сыны бұлсыз күнге найзағай ойнатты. ҚК(б)П Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателіктер туралы» қаулысын желеу етіп жалаулатып, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Ж. Шаяхметовтің «Идеология майданындағы қызметкерлердің айбынды міндеттері» баяндамасын айнымас шындыққа балап Б. Кенжебаевтың басына қамшы үйіріп, сұрқай отыз жетіні елестетті қайтадан. Қамшы үйіру қанды кесапатқа ұласуға шақ қалды.

Ісінің әділ, ұстанған жолының ақиқат шындық екеніне көзі әбден жеткен Бейсекең айылын жиган жоқ. Еңбегін жалғастырды, маңдай терін төкті. Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және Әдебиет институтында секторды басқара жүріп, С. Торайғыров шығармаларын жеке жинақ көлемінде шығаруды мақсат етті. Бұрын баспа көрген, сондай-ақ академияның қолжазба қорына шоғырланған материалдарды сүзгіден өткізіп салыстыру, салғастырулар жасап, алғысөзін жазып, 1950 жылы редакциялық кеңестің қаулысын шығарып, әдебиет сүйер қауымға С. Торайғыровтың «Таңдамалы шығармаларын» табыстады.

Кітаптың соңында шығармаларына түсініктер, жарияланған еңбектерінің алфавиттік тізімі берілді. Академиялық басылым атын иеленген бұл кітап С.Торайғыров мұрасын оқушы қауымға кеңінен насихаттаған ғылыми, әдеби сапасы жоғары еңбек есебінде қабылданды.

1957 жылы Б.Кенжебаев жинақты жетілдіріп, түзеп, хронологиялық жүйеге түсіріп, Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан үлкен тиражбен шығарды.

Тар жол, тайғақ кешуі көп сұлтанмахмұттану ғылымындағы қиналысты кезең тіпті 1962 жылдарға дейін созылғандығына бүгінгі таңда біреу сенсе, біреудің сенбеуі мүмкін.

Торайғыров мұрасын толығырақ жинақтап, оқырман қауымға жеткізуді ойлаған ғалым тағы да зор кедергіге кездеседі. Көзмайын тауысып, ақынның ең толық шығармалар жинағын құрастырып, баспадан шыққан күні (1962) Бейсекеңнің «қырағы достары» дер кезінде жоғарғы партиялық орындарға арыз

жеткізіп, қоңыраулатып-ақ жібереді. Ақыры екі томдық туралып, профессор Б. Кенжебаев партиялық жаза алып «достарының» көңілдері көншіді. Ақын мұрасын бағалауда кездескен солақай саясат бөгесіндері қайсар ғалымды тошшысынан қағып сүріндіре бергенімен, мойыпта алмады. С. Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығын зерттеуді жалғастыра түсті.

С. Торайғыров жайлы жүздеген мақалалар мен бірнеше ғылыми кітаптардың авторы Бейсекең ұлы ақын өмірінің шытырман сәттерін көркем туындыларына өзек етіп, әдемі әңгімелер циклын жариялады. Ғылыми, көркем дүниелеріне қоса, Қазақ ұлттық университетінде жарты ғасыр ұстаздық еткен, шәкірттердің сан буынын тәрбиелеген, ұзақ жылдар «Сұлтанмахмұттану» арнайы курсына оқыған профессор Б.Кенжебаев орасан зор жұмыс тындырды. Соның барлығының жиынтығы – сұлтанмахмұттану ғылымының негізін қалады.

«Сұлтанмахмұт сияқты аз жасаған, көп тыңдырған кемеңгер талантты ұмыттырудың қолжаулығына айналдырпауға бел буып, бекем кірісу, тіпті әлі Абай жайында, Шоқан жөнінде арнаулы зерттеулер жоқ кезде де монографиясын жеке кітап етіп шығаруы – бәрі-бәрі де авторды кімге болсын іштей сыйлатырған құбылыс», - деп шымыр айтқан абыз жазушымыз Мұзафар Әлімбаев.

Ендігі жерде сұлтанмахмұттанудың негізі қаланды, көптеген істер тыңдырылды екен деп қол қусырудың, жайбарақат күйге бөленудің жөні жоқ. Қайта ұстаз бастаған өнікті жолды дамыта түсу, жетілдіре беру шәкірттер парызы. Керек десеңіз, аға буынның кейінгілерге қалдырған аманаты. Ғалым, сыншы Құлбек Ергөбекпен сұхбатында Бейсекең айтыпты: «Ғұмырымның жарымын Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасын зерттеуге жұмсаған адаммын. Бірақ мен ұлы ақын мұрасының жалғыз зерттеушісі емеспін. Сондықтан бұл күнде жеке пәнге айналған сұлтанмахмұттанудың тарихын жазу үстіндемін». Қарт ұстаздың дүниеден өтер алдындағы жан сыры. Ғылымға аса қажетті, пайдалы іс тәмамына жетпеді. Задында, сұлтанмахмұттанудың тарихнамасын бүгінгі ғылым жеткен биіктер деңгейінде қағазға түсіру атқарылмақ кезек күттірмейтін шаруалардың қатарында екені даусыз.

Б.Кенжебаев – аса көрнекті әдебиет тарихшысы. «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» - қазақтың көрнекті ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор Бейсембай Кенжебаевтың кітабы осылай аталады.

Еңбек зерттеушінің «Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу» атты ғылыми мақаласымен ашылған. Мақалада қазақ әдебиетінің тарихын кезеңге бөлу проблемасы мүлде жаңа тұрғыда сөз етілгендіктен толығырақ тоқталуды жөн көрдік.

«Әдебиет тарихы халық тарихына тығыз байланысты, соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі, ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы тарихының ізімен жасалуы тиіс», – дей келе автор тарих, география, археология ғылымдарының соңғы табыстарына сүйене отырып, келелі тұжырымдар жасайды, халықтың бағзы тарихына үңіледі.

Орталық Азия мен Византия аралығын мекендеген түркі, моңғол руларының қоғамдық қалпы, құрылысы, шаруашылық кәсібі, мәдениеті жайлы деректер келтіреді. Ғалымның ойынша, қазақ хандығы құрылғанға дейін қазақ

ру-тайпалары түркі-моңғол руларымен бірге ғұмыр кешкен, қатар тіршілік жасаған. «Соңдықтан бәрінің тарихы, қоғамдық мәдени өмірі ұқсас болған».

IX ғасырға дейін қоғамдық дамудың ру-ұлыстық сатысында болған тайпалар, рулар, ұлыстар тұрмыс-тіршілігіне сай мәдени, әдеби шығармалар туғызған. Ауыз әдебиетінің ерте дәуір белгілері іспетті сан-салалы үлгілері: өлең-жырлар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, ертегілер, алып батырлар. Қорқыт жөніндегі аңыздар, Оғыз, Алпамыс, Күлтегін туралы жыр-дастандар сол ұлыстық дәуірде жасалған, дүниеге келген деген қорытынды жасайды зерттеуші.

Бізге тарихтан IX ғасырдан бастап, қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерлерін арабтар жаулап алғаны белгілі. Осы кезде өлкелерді мекендеген халықтар қоғамдық дамудың тайпалық-феодалдық дәрежесіне көтерілді, мәдениеті өркендеді, Мұхаммед Хорезми, Әбунасыр әл-Фараби, Әбурайхан Әл-Бируни, Әбуәли Ибн-Сина, Әбілхасым Фирдоуси, Махмұд Қашқари, Иассауи сияқты ғалымдар, ақындардың ғылыми еңбектері мен әдеби шығармалары пайда болды, олар аралас, көршілес өмір сүрген түркі халықтарының барлығына ортақ.

XIII ғасырда бұл жерлерді моңғол басқыншылары өздеріне қаратып алды, аталған халықтардың қоғамдық, шаруашылық қалпын мүлде өзгертіп жіберді, мәдениетте тежелу, құлдырау байқалды.

XV ғасырдан бергі кезеңде қазақ хандығы құрылды. Ол мал шаруашылығымен күн көрген көшпелі ел еді, соған лайық әдебиеті болды – импровизациялық, жыраулық поэзия басым дамыды.

XVIII ғасырдың 30-жылдарынан қазақтар біртіндеп Россияға қосыла бастады, соның прогресшілдік әсерімен экономикасы өркендеді, мәдениеті жанданды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жаңа сыншыл реалистік әдебиеттің негізі қаланды. Ыбырай, Шоқан, Абай қазақ әдебиетін биік сатыға көтеріп, соны дәстүрге әкелді, әдебиеттегі аталмыш жаңа үлгіні, ағартушылық-демократтық ой-пікірді XX ғасыр басындағы айтулы қалам иелері С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Сералин, С.Көбеев тағы басқалары әрі қарай дамытты.

Қазан төңкерісінен кейін сәулетті жаңа өмірдің көркем шежіресі – түрі ұлттық, мазмұны социалистік қазақ кеңес әдебиеті өсіп, қалыптасты.

Ғалым халық тарихындағы осы дәуір-кезеңдерге сүйеніп, әдебиеттің тарихтылығы принципін негізге ала отырып, ғылыми қорытынды жасайды. Яғни қазақ әдебиетінің тарихын төмендегідей жүйелеген дұрыс деп біледі.

Бұрынғы әдебиет (V-XV ғасырлар арасы): қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті. Көбінше, сол замандардағы түркі ру-тайпаларымен бірге жасаған, ортақ әдебиет.

Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XI-XIX ғасырлар арасы). Қазақтың өзіндік әдебиеті.

Қазақтың XIX ғасырдағы жаңа, сыншыл реалистік әдебиеті.

Қазақтың XX ғасыр басындағы (1900-1920 жылдардағы) әдебиеті.

Қазақ халқының кеңестік кезеңдегі әдебиеті.

Профессор Б.Кенжебаевтың әдебиет тарихын кезеңге бөлудегі бұл бастамасы қазірде қолдау табуда. Университеттер мен педагогика институттарының оқу жоспарына ертедегі әдебиет дербес пән ретінде енгізілді; хрестоматия, көмекші құралдар жарық көрді, оқулық баспадан шықпақ. Ендеше абыройлы іс атқарылған екен деген ойға келуіміз заңды.

Бұдан соң автор Махмұд Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрк» кітабына талдау жасай отырып, оны «түркі текті халықтардың бәріне ортақ мол қазына, ұлы мұра» деп бағалайды.

Ғалым қышпақ тілінің сөздігі – «Кодекс куманикусті» зерттей келе, әсіресе, оның ішінде кездесетін қазақ сөздері мен мақал-мәтелдерін тізіп көрсетіп, шын мәніндегі халқымыздың тілдік, әдеби мұрасы, құндық ескерткіші екендігіне назар аударады.

Күні бүгінге дейін тіксіне қарап, барып тұрған діни шығармалар қатарына қосып, әдебиетімізге жолатқымыз келмей жүрген «Қисса-сұл Әнбия», «Мұхаббатнама» сияқты дүниелеріміз бар.

Б.Кенжебаев жолдастың пікірінше, бұл туындылар «ерте замандағы түркі текті халықтардың, ру-тайпалардың қисса-хикаяларының, аңыз-ертектерінің, өлең-жырларының жинағы, өңделген түрі, ескі ұрпақ мәдениетінің нұсқасы дерлік көркем шығармалар».

Жинақтағы проблемалық мақалалардың бірі – «Қазақтың бұрынғы өлең құрылысы». Мұнда автор қазақ өлеңін зерттеуде кейбір жаңсақтықтар мен кемшіліктердің кездесіп қалатындығына айрықша көңіл бөледі, нақты мысалдар келтіру нәтижесінде Абайдан бұрынғы өлең құрылысының сан алуандылығын дәлелдейді.

Еңбектің екінші бөлімінде жаңа сыншыл реалистік әдебиеттің өкілдері Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсарин шығармаларының идеялық-эстетикалық сипаты, көркемдік сапасы сөз болады. Ғалым Абай мен Ыбырайды шын мәніндегі жаңа ағартушылық-демократтық әдебиеттің бастаушылары деп пікір қорытады. Қазақ әдебиетін соны идеялармен байытып, тың жанрлар туғызып, көкейтесті тақырыптармен өнер көкжиегін барынша ұлғайтқан суреткерлер екендігін ашып айтады.

Сол сияқты осы бөлімдегі соңғы мақала аз зерттеліп, лайықты бағаланбай жүрген ақын Ақмолла (шын аты - Муфтахиддин) Мухамедияров жайлы, автор Ақмолла ақынның өмірінен деректер берген. Өлеңдерін талдай отырып, ол бектік-феодалдық қалыпқа, ескішілдікке барынша қарсы, оянушылыққа, өнер-ғылымға шақырушы ақын деп тұжырады.

Кітаптың үшінші бөлімінде қазақтың XX ғасыр басындағы (1900-1920) әдебиеттің негізгі мәселелері сөз болды.

Б.Кенжебаев «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті туралы» мақаласында дәуір ерекшелігіне, көркем шығармалардың тууына себепші болған қоғамдық-әлеуметтік оқиғаларға, дәуір ерекшелігінен келіп шығатын әдебиеттің өзгеше сапалық қасиеттеріне тоқталған.

Қазан алдындағы әдебиетіміз уақыт мөлшерімен шағын мерзімді қамтығанымен, идеясы жаңа, мақсаты биік, халқымыздың көркемдік дамуындағы жоғары сатысы дерлік, сұрапыл соғыстар, төңкерістер дәуірінің көркем шежіресі іспетті. Сонысымен де бізге қымбат.

Автор дәуір шындығы мен уақыт талабынан туындайтын түрліше күрделі құбылыстардың әдебиетте көрініс беруін кеңінен сөз етеді. Қоғамдық-саяси жағдайлардың мән-жайын тереңірек ашуға мүмкіндігі жететін эпикалық түрдің пайда болуын, оның роман, повесть сияқты жанрларының туып қалыптаса бастауын әдебиетіміздің даму сатысындағы зор жетістік деп бағалайды зерттеуші.

Ғалым осы дәуір әдебиетін идеялық-әдеби бағытқа, топқа жіктеу проблемасына мақалада айрықша мән береді. «Бірқатар ғалымдар өздерінің еңбектерінде қазақ халқының XX ғасыр басындағы әдебиетін екі бағыт, екі топқа:

а) кітаби ақындар; б) ағартушы-демократ ақындар деп бөледі. Біздіңше бұл дұрыс емес», – дейді.

М.Горькийдің жер жүзіндегі халықтар қаламгерлерін топқа бөлу жөніндегі қағидасын және XX ғасыр басындағы әдебиетімізде туындаған қоғамдық-саяси өмір ерекшеліктерін ескере отырып қорытынды, түйіндеулер жасайды, былайша жіктейді:

1. Ағартушы ақындар

2. Ағартушы-демократ ақындар

3. 1916 жылғы көтеріліске байланысты туған демократтық-революциялық поэзия.

Ғалымның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін дәл осындай бағыттарға бөлуі – ғылыми дұрыс, тарихи шындыққа жанасымды, көңілге қонымды.

Кітаптағы көлемді әрі полемикалық мақала – «С.Торайғыров шығармаларының тілі және кейін табылған өлеңдері». С.Торайғыров шығармаларының тіл ерекшелігі, ақын туындыларында кездесетін мақал-мәтелдердің жарасымды қолданылуы, суреткер дүниеге әкелген жаңа тілдік өрнектер мен нақыштар, бояулар нақты мысалдармен көрсетілген.

Сұлтанмахмұттан қалған әдеби мұра аса мол. Бірақ сол мұраны игілікке жаратуда, көпшілікке ұсынуда бірегей пікірге әдебиетшілер келе алмай жүр. Оған себеп, ақынның көзі тірісінде шығармалары жинақ болып шықпаған да, қолжазбалары да бізге жеткен жоқ. Туыстарының, достарының жадында сақталып келді, кейінде сұрыпталып, іріктеліп, талғампаздықпен Сұлтанмахмұт стилін танытатын, оның қолынан шыққан дүние екендігіне шәк келтірмейтін туындылары ақын жинақтарына еніп, жарық көруде. Қандай да болмасын қалам иесінің түпнұсқа қолжазбасы сақталмағанда осы әдіс қолданылады.

Алайда, біршама өлеңдер С.Торайғыровқа қисынсыз телініп жүр делініп, «Кейін табылған өлеңдері» аталып, ақын жинақтарының соңында бөлек топталып басылуда. Профессор Кенжебаев Сұлтанмахмұттың кейін табылған өлеңдерін ешбір күдік туғызбайтын төл туындыларымен тақырыптық, идеялық, стильдік салыстырулар жасап, ақын творчествосының психологиясына үңіле зер салып, оның шығармалары екендігін бұлтартпай дәлелдейді.

«Әдеби қарым-қатынастар» мақаласына халқымыз әдебиетінің басқа елдер сөз өнерімен туыстығы, байланысы өзек болған. Қоғамдық дамудың жоғары сатысында тұрған Россияға қосылғаннан кейін қазақ елінің мәдениетінде едәуір алға басқандық байқалды.

Абай, Шоқан, Ыбырай орыстың классикалық әдебиетінен үлгі ала отырып, қазақ әдебиетін сыншыл реалистік дәстүрге әкелді, тамаша аудармаларымен жаңа идеялық биікке көтерді.

Зерттеушінің ойынша, аударма өнерін XX ғасыр басындағы ақын-жазушылар әрі қарай жалғастырды, сөйтіп әдебиетіміздің идеясы, шеберлігі жағынан өсуіне, ілгері басуына бұл дәстүр ерекше әсер етті.

Қорытып айтсақ, профессор Б.Кенжебаевтың «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» кітабы әдебиеттің толғақты мәселелерін қамтитын маңызды еңбек, әдебиеттану ғылымына қосылған жаңа бет.

Бейсенбай Кенжебаев – қазақтың ірі ғалымы. Аса көрнекті әдебиет тарихшысы, ғылымның сала-сала тарауларын таразылауға қаймықпай күш жұмсаған зерттеу диапазоны кең ғалым Бейсембай Кенжебаев мұрасы – талай ұрпақтың талдау объектісіне айналатын маңызды, әрі мағыналы дүние.

«ҚЫРЫҚ МЫСАЛ» ХИКАЯСЫ.../ STORY ``FORTY EXAMPLES``

Құлбек ЕРГӨБЕК*

Түйіндеме

Мақала ұлы түріктанушы Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» кітабын 1945 жылы түріктанушы Бейсенбай Кенжебайұлының И.А.Крыловтың туғанынан 100 жыл толуын жамылғы етіп, мысалшының күллі тәржімаларымен бірге қосып жарыққа қалай шығарып жіберген рухани ерлігі жайында жазылған.

Summary

Article focuses on the spiritual courage B.Kenzhebaev relatively edition of the great turkologist A.Baytursynuly in connection with the centenary of the birth of I.A.Krylov.

Түрікстан атын алып келе жатқан басылым бетінде 2009 жылдың 14 мамыр күні «Кісілікке бергісіз кішілік» (Тамаша аудармашы Әбілмәжін Жұмабаев туралы сыр) деген портреттік мақалам жарық көрді. Аты үшін емес, заты – әлеумет мәселесін, елдік мәселелерді есті көтеріп, материалды талдап беретіндігі үшін де іштартып жақсы көретін газетім. Қаншама мақала жазып, мақала дейміз-ау, елуден астам кітап шығарған адамбыз. Солай бола тұра көлдей мақаланы былай қойып, шағын заметқаң шықса да бір әсерленетінің болады. Шамасы, журналистік мамандықтан бойға сіңіп қалған мінез болуы керек. Ал міне, көлдей мақала бір бет болып алдымда жайылып жатыр. Денем ысынып, бойымнан бір жылы ағын жүріп өтіп барады. Оқып шықтым. Өзгертпеген. Әбекеңнің мына фотобейнесін қайдан тауып салып жіберді екен? Тамаша сурет, тамаша келбет!

Әдетте үлкенді-кішілі мақалаң жарық көргенде оқырмандар телефондап жатады. Бұл жолы көп кісі телефондай қойған жоқ. Тек «Түркістан» газеті бас редакторының орынбасары Дидахмет Әшімханұлы телефонда: «Мақалаң сондай біліммен жазылыпты, білімді жазылыпты. Сосын осы сенің тілің... Мақала ұнады. Әбекең әулие адам ғой... Әбекеңнің бір жақсы фотосуретін сақтап жүруші едім. Мақалаң ұнаған соң сол суретпен бердім. Сен Тұрсын екеуіңнің жазғандарыңды оқып үлгеріп отырсақ та жетеді бізге!» – дегенді қосып қойды.

– Бқыласыңа рахмет. Еңбегі молынан, бірақ еленбей өтіп бара жатқан ардақты жан болған соң назарға алып жазғаным. «Тұрсын екеуіңді үлгеріп

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры – Бас кеңесші, Түркістан-Қазақстан / International Kazakh-Turkish University named Kh. A. Yasawi Doctor of Philology, Professor, Chief Adviser, Director of the Research Center of Turkology. kulbek1952@mail.ru

оқып отырсақ та жетедің» не? Ол қай сасқаның? Қай жалқаулығыңды жасырып-жапқаның? - деймін.

– Алдымен сен өз құныңды білсеңші... Тұрсын екеуіміздің жазып жүргеніміз әдебиеттану, сын еңбектері, әрі салса тарихтық, танымдық еңбектер, онысы несі-әй?

Ол менен қашып құтылды. «Сау бол!» деді де телефон трубкасын тастай салды...

Мақтаншақ баланың мінезіне салып «енді тағы кім телефондар екен?» –деп еріксіз алаңдаған көңілмен ойланып отырмын. Әлден уақытта барып кейіпкерім Әбілмәжін Жұмабайұлының телефондамағаны есіме түсті. «Телефондамаса, ұнамаған шығар». «Әсем Алматы, әдеби ортадан жыраққа кетіп, жұртты адастырып кеткен сенің телефоныңды қайдан тапсын? Әбекең бейқам адам». Ішкі дауыс мақтанышты көңілде отырған маған ұнаңқырады. «Өзім телефон шалсам...» «Міндетсіген болмаймын ба?» Әр алуан сұраулар бірауық арпалысып кетті ішімде... Жоқ. Әбекең түсінеді. Әбілмәжін Жұмабайұлына өзім телефон шалдым. «Апыр-ай, Құлбекпісің?» – деді ол жұмсақ дауысымен. – Мен сені қайдан табамын? – деп отыр едім. Мақаланды оқыдым. Рахмет. Мақтау көбірек екен сәл қысылып-қымтырылып оқыдым. Менің тағдырым сенің алақаныңда екен ғой, қалқам. Қайдан алғансың? (Қайдан алайын, Бейсекеңнен – Қ.Е.) Бейсекеңмен байланыстырып, сондай бір тамаша айтып беріпсің. Солай. Ол кісі шәкірттерін бөле-жармай жақсы көрер еді. Өзі өмір бойы құтын көрген кісі бізді бірдеңеге ұрынып қала ма деп сақтандырып отыруды да ұмытпайтын. Айтқандай, мен ол кісіден оқып жүрген кезде әкемнен жаттаған «Қырық мысалды» жатқа айтып бергенім бар. Оның кімнің өлеңі екенін білмеймін де. Әкейдің айтуынан жаттап алғанмын ғой. Бейсекең тыңдап болып: «Бұл кімнің өлеңі? Білемісің?» – деді. Мен әкемнен жаттағанымды айттым. Бейсекең: «Қарағым, бұл – Ахмет Байтұрсынұлы деген ұлы адамның туындысы. Білгенің мақұл. Жұрт көзінше айта берме. Абайла. Сақ бол!» – деді сақтандырып. Үйіне ерте кетіп, бірге шай ішіп едік. Содан іштартып жақсы көріп жүрді. Келе-келе мені аудармаға баулыды ғой.

– Өзі жұртты сақтандырады. Сөйте тұрып өзі И.А.Крыловтың юбилейін пайдаланып «халық жауы» атанып, атылып кеткен Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысалын» 1944 жылы жинаққа аудармашысын көрсетпей қосып жіберіп, қайсарлық танытады. Сөйтеді де сізді сақтандырады.

– Өзінің көрмегені жоқ қой, көрмегені жоқ. Еті өліп кеткен кісі ғой. Бізді сақтандырса, жассынады, бірдеңеге ұрынып қала ма деп қауіп ойлайды ғой, жарықтық Бейсекең... Е-е, бір тамаша адам, табанды, ұлтшыл адам еді ғой, Бейсекең... Әбекеңнің үні әлсіреп шығып, булығы сөйлеп жатты...

...Жайсаң адам, тамаша тәржіман Әбілмәжін Жұмабай әңгімесі ой салды. Жалма-жан Бейсекең кітапханасын ақтардым. Іздегенімді таптым заматта. «И.А.Крылов. «Мысалдар. Жыйнақтаған және редакциясын қараған Мұхтар Әуезов, Бейсембай Кенжебаев, Қапан Сатыбалдин. Қазақтың Мемлекеттік біріккен баспасы. Алматы 1944.» Қиын-қыстау күндері жарыққа

шыққан жұқалтаң жинақ. Жұқалтаң жинақ көп сырды ішіне бүгін жатыр еді...
Күнделігіме үңілдім...

...Соғыс жүріп жатыр. Баспаның мүмкіндігі азайған. Қызметкерлер соғысқа аттанған. Қатын-қалаш. Кітаптың шығуы қиын. Шыға қалса жоғарының нұсқауымен Совет-Герман соғысына тікелей қатысы бар кітаптар ғана шығады. Жазғыш Илья Эренбургтың публицистикалық шығармаларын Қуандық Шаңғытбаев, Әлихан Бөкейхановтың немере інісі Райымхан Бөкейханов үшеуі аударып, «Соғыс» деген атпен кітап етіп шығарды. «Тымпи», «Балалар ойыны» секілді ұлт тағдырына соғатын бірді-екілі тәрбиеші кітап шығарғаны меже емес. Қазақ фольклорын көп томдық етіп шығарсам деген арманы соғыстың зардабынан күл болып көкке ұшты. Енді мүмкіндік туар ма? Мына Орталық Комитет те қыдындап, қыр желкенде тұрады. Әсіресе Мұқаң, Мұхтар Әуезовтің «Абай» романын «Жарыққа шығармандар. Мойнында соттылығы бар адам» – дегеніне қарамай жарыққа жасырып шығарып жіберіп басы бөлеге қалды. Қыт-қыттаған мезгілсіз әтеш секілді мына Мұхамеджан хатшы да жүйкені тоздырып бітті. Өтініш жазып, өз еркімен қызметінен босанып, соғысқа да кетпек болды ығыр болғаны соншалық. Жер-жебіріңе жетеді. Бірақ, соғысқа жібермейді. Түсініксіз... Ұялмай-қызармай Мұқаңды сотты болған деді-ау... Өздері жала жауып соттайды. Содан сотты болған кісі дейді... Мұқаң мен Әлекең, Әлімхан Ермеков те әупірім-тәңірмен аман қалды-ау әйтеуір. Ақаңдарды айтсайшы, Ақаң, Жақаңдарды. Мағжан, Жүсіпбектер қайда? Бейімбет, Илиястарды айтсайшы... Олардың кітабын оқымай өскен ұрпақ кім болар күні ертең? Ол күрсініп салды.

Стол үстінде «Правда» газеті. Алып аударыстырып-төңкерістіріп оқи бастады. И.А.Крыловтың туғанына 175 жыл, қайтыс болғанына жүз жыл. Үлкен мақала берсе керек еді. Шағын материал берумен шектеліпті. «Отанды қорғауда И.А.Крыловтың мысалдары адалдық қорықшысы болады» деп жазыпты. Кенет Бейсекең есіне әлдене түскендей ойланып қалды. Көптен ойында жүрген түйінді мәселені шешкендей күйге енді. Кешкілік Мұқаңмен көше қыдырыстап жүріп кеңесті.

– Соғыс уақыты, қорғанысқа ықпалды ақын емес, басняшы.

– «Правда» жазып жатыр ғой, Мұқа.

– Дұрыс-ақ қой, Бешім. Көбісінікі жәй аударма.

– Ақаң ше? «Қырық мысал» ше?

– Сонда «Қырық мысалдан» кіргізбекпісің, Бешім? (Мұқаң сыбырлай үн қатты).

– Крыловты Ақаңнан артық аударған кісі бар ма, қазақта? «Қырық мысалды «қалың қазақ жұртшылығының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі» деп бағаламап па едіңіз кезінде, Мұқа?!

– Солай депшін бе, тәйірі?! «Әдебиет тарихын» ұмыта алмай жүр екенсің-ау, Бешім?! Ол бір өткен тарих. Бүгінгі жай басқа. Ол зынданға тасталған кітап, өлген ой.

– Адамның қай қасиеті мінезінде болса, міні де сол мінезінде болады деп алып, ұдайы айтар: «Мен өмірде ұстаған нәрсемді берік

ұстанамын. Жақсылық – адамның айнымас табандылығында..» демейтін бе едіңіз?! Сізге не болған?

– Ойпыр-ай, қалай болар екен? Басқан ізіңнен достық, ізгілік емес, дұшпандық өріп шыға келеді. Жұрттың бәрі көргіш, көрсеткіш, қалай болар, Бешім? – Мұқаң сөзінің аяғын күйіне сөйлеп кетті. – Бұл басқа емес, Ақаң ғой, ұлт көсеміне айналған Ақаң. Оның «Маса» болып шаққанын, шаға жүріп оятқан өлең, жырын, мысалды бастамашы етіп алып, халықты оятуға тағы да жұмылып кете баратын насихат, толкования өлеңдерін жұрт ұмыта қойды ма екен?

– Ең басты мақсат та сол емес пе? Орыс мысалшысын жамылғы етіп, Ақаңның «Қырық мысалын» жарыққа шығармаймыз ба, Мұқа? Биылды жоспарлағанда «Мысалдар» жайында осындай ойым болып еді... Енді көгөнтүпке келіп тұрмыз. Шегінерге жер жоқ. Азарлығы «толкования өлеңдерін» сыпырып алып қаламыз да, «Қырық мысалды» аударма ретінде жинақтың ішіне аралатып, шашып жіберіп бүге бүркей орналастырамыз. Крылов атымен жарыққа шыққан соң бұл қазақ бәле іздеп, беттей алмаса керек. Нәсілі орыс қой... Бірін-бірі көргіш, көрсеткіш қазақ орысқа келгенде құйрығын бұтына тыққан иттей күй кешеді...

– Анау Сәбит досың қайтер екен? Қостар ма?

– Қостар. Не етіпті? Сөйлесейін.

– Сөйлес. Ең бастысы Орталық Комитетке жазып, комиссия құрғызайық.

Бел болсын!

– Сәбитпен Сіз де сөйлессеңізші, Мұқа. Сүйенген болайық. Қанша айтқанда Жазушылар одағының басшысы.

– Сенген болайық, Сенейік те, бірге орындайық тіпті.

– Мен айтқанмен кейін кергіп қала ма? Маған әлі күнге «Жұмбақ жалау» романына жазған сын мақалам үшін ренжіп жүр емес пе, Сәбит?

– Онда жоғарыға хатты Союз атынан Сәбитке жаздырайық. Солардың аузымен айтқызып, инициатор етейік, текстке баспадан өзің ие боларсың Бешім.

Бәтуа осы болды. Тәуекел. Орыстың ұлы мысалшысын жамылғы етіп қазақтың ай маңдай азаматтарын жарыққа бір шығаруды ойлады. Жазушылар одағына хат жаздырды. Обалы не, Сәбең де құмбыл кірісті. Орталық Комитет те келісе кетті. Комиссия құрғызды. Орыс дегенде ләббай тақсыр ғой бұлар. Ол жымыып күлді.

Мұқаң бас болды. Жазушылар одағынан Қапан Сатыбалдин, баспадан Бейсембай Кенжебайұлы... Сәбит Мұқановты алға салды. Коммунист жазушы мұзжарғыш кеме секілді. Айтқаны жоғарылы, төмен еркін өтеді. Сеніскен сәттері жинаққа кімнің, кімдердің аудармалары енетінін де ептеп айтып көндірді Мұқаң. Бір сәт аңырап қараған Сәбең, Жазушылар одағы атынан хат жазғаны бар, жан алып, жан беріп соғысып жатқан жай мынау, сөзге келмей тілегін қосты. Тек редколлегияға кіруге емес, кірмей-ақ сырт тұруға өтініш етті. Бір-біріне сенетін де, бір-бірінен сезіктенетін де топ осылай

И.А.Крыловтың қазақ тіліндегі бір томдығын жинастыру, іріктеп, сұрыптап, жаңадан «аударту», сөйтіп құрастыру қамына тізе қосып, білек біріктіріп кірісіп кеткен еді.

Бейсекең Ақаңнан артық аударма алмасын білсе де бұл іске қырғи тілді сықақшы Асқарды, Дүйсембекті, Нығметті тартқан болды. Жинақты ұйымдастырушының бірі Қапан да аударма ісіне жегіліп жүре берді. Ұлы Абайдан тартып орыстың ұлы мысалшысын қазақша сөйлеткен ақындардың туындылары түгел жинақталды. Басында жұмбақтау басталғанымен кейін келе аудармашылар мән-жайды түсінді. Соғыс жүріп жатыр. Отанға қауіп төніп тұр. Артық тәжікені керек етпей ынтымақтаса іске кірісті. Бейсекең «Қырық мысалдың» кейбірін ұлы Абайдың бауырына салды. Абай аудармасы атымен беріледі. Онан соң кезек «Қырық мысалдан»... Түсінбеген кісіге Абай аударған сияқты... Түсінген кісіге Ақаңның аты сорайып шыға келеді. Ұлы Абайдың атын пайдаланғаны секілді тағы бір бүркемелеп пайдаланғаны ұлы ағартушы Ыбырай аты. «Екі шыбын», «Қайырымды түлкі» «Аударған Ыбырай» деген атпен кірді жинаққа... Жасыра ұсынудың ендігі бір жолы аудармашысын көрсетпей көп мысал ішіне нөқта, жүгенсіз бос жібере салу... Ендігі бірі, мысалды қайта аударған болып, бұрын «Шымшық пен көгершін» аталып аударылса енді «Шымшық пен кептер...», бұрын «Үлес» аталатын мысал ендігі жерде «Бөліс», бұрын «Бұлбұл мен есек» аталып аударылса, енді ақымақ, көнбіс мақұлық «Есектің...» өзі ғана... Басты айла «Қырық мысалдың» кейбіріне тыңнан ие табу. Амалсыз айла. Не істерсің?! Орыстың ұлы жазушысы Н.В.Гогольдің «Ревизоры», «Өлі жандары» аудармашылары атылып кетіп, көзі тірі қаламгерлер атымен «аударылып» шығып жүр емес пе? Соның бірі болады-дағы. Асыл жерде қалмасын!

Із жасырудың бір амалы бұрын аударылған белгілі мәтінге өңдеу, жөндеу дегендей редакция жүргізу. Білімі асқаннан, тәжірибесі тасқаннан емес, әрине. Із жасыру, көз алдау. Қысып бара жатса «көрмейсің бе, қайта аударылған» деуге жақсы. Көген түпке бұлтартпас уәж керек емес пе?! Жан сақтау оңай дейсің бе? Батырға да жан керек.

Ақаң аудармасындағы классикалық үлгі (Студент Әбілмәжін сырғытып ойнатып айтып отырған) «Аққу, Шортан һәм Шаян» болса, оның алғашқы «Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн» «Жүк алды аққу, шортан, шаян бір күн» болып өзгерді. «Шымшық пен көгершіннен» алты жол:

Кім күлмес бостығына сен жаманның?

Алдырған аяласына бір наданның.

Мен соған қол берейін түспесіме;

«Амалы саған ғана мол адамның»

Десе де: «Ақыл серік қонған баққа»,

Ем болмас, бастан бағың таяр шақта.

Қысқарып кеткен. Себебі біреу ғана болуға тиісті. Із жасыру. Қазақ жағдайына орайластыра түйілген насихаттық (жәмиғатты ояту мақсатында) түйін боса-болмаса да жинаққа енгізілмеген. Редактордың басы екеу емес.

Уақыт тығыз. Машинаға бастырудан бастап, тергізуге дейін қиыншылық. Кадр жоқ. Бар кадр қысқарып кеткен, еркеккіндік майданда! Баспа мүмкіндігі тіпті шарғы. Алайда Ақаң, ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлы дегенде аянар не бар?! Бейсекең барын салып бақты.

М.О.Әуезовтің осы бір қауіп-қатері мол іске қатысты бір хаты Қазақстан Республикасы Орталық архивінен табылған еді. Оны да күнделігіме тіркеп қойыппын. Қауіп ойлап, аңысын аңдып жазғандай болып көрінетін ол хаттың мәтіні мынадай:

«Сәбит!

Мен сені көп тосып келтіре алмай, кетіп қалдым. Сөзім Крылов жайы еді. Алдыңғы күні мәжілістің қаулысын мен өзім жазып апарып Татаренкоға беріп кеттім. Ол қаулыда ендігі жұмысты сен басқаратындығың жазылған. Сырцовқа да айттым. Ендігісін өзің қорғай берерсің. Бір шұғыл нәрсе Толстой телеграммасына жазылған жауап еді. Мен оны жазып беріп ем. Сырцов бұдан толық жазу керек депті. Мен онымен асығыс сөйлесіп қалдым. Сол телеграмманы Сырцовпен ақылдасып толықтырып жіберерсің. Одан басқасы әр кеңсе берген план да, соны орындағанын бағу ғой. Хатшысы керек еді, Балақаев кетіп қалды. Мынау Татаренко деген әйел, аса нағрузқасы көп кісі екен. Әзір тапсырған ұсақ іске де жауыр аттай қисаңдап барып көнеді. Мен кейде онымен ұрысысып та қалып жүремін. Бірақ Сырцов әдейі бөліп шығарған кісім дейді. Сол кісі істеуі керек дейді.

Егер Совнарком жағында бөгелеңдей беретін болса өз аппаратыңмен де қорғайсың ғой.

Әзірше осы. Мен кіріспе сөзді 2-3 күнде бітіріп жіберемін. Асқар аудармасы аса жақсы екен. Бейсембайды күнделікті кітапқа шұғылдандыра бер. Мұхтар. 25.XI.-44» (1634 қоры, 1 тізбе, 128 іс.)

Әңгіме өзегіне айналып отырған И.А.Крыловтың кітабының қазақ тіліне аударылып шығуына тікелей қатысы бар жазба. Мұхтар Әуезовтің жазбасы.

Көзі тірісінде хатты алдына тартып Бейсекеңе жүгінгенбіз. Ол кісі: «Пәлі, мынау Мұқаңның сілтесі ғой, – деді көтеріліп. Сөйтті де түсінік бере бастады: – Мұқаңның айтып отырғаны ұлы мысалшы И.А.Крыловтың жүз жылдық тойына байланысты дайындалмақ бір томдықтың жайы. Творчестволық қызметкерлері соғыстың салдарынан аз қалған баспа томдықты дайындауда қиналатын болды. Оның үстіне Крылов мысалдарын тап Ахмет Байтұрсыновтай қазақыландырып аударған кісі жоқ. Ол кісінің аудармасын жинаққа қосу былай тұрсын, атын атаудың өзі бір қиямет-қайым. Атауға болмайды. Озбырлықпен отызыншы жылдары атылып кеткен кісі. Ой, жарықтық-ай (Бейсекең кемсендеп көзіне жас алды.) Осы жауапты істе Мұқаң мен Сәбеңнен көмек сұрадық. Мұқаң бұл бір халықтың жеңісіне ықылас-ниетін оятатын үлкен іс екен деп құмбыл кірісті. Сәбит марқұм екеуі бірігіп Орталық комитетті көндірді. Орталық комитетке менің сөзім өтпейді. «Абай» романын жарыққа шығарып жіберіп «қарабет» атанғанмын. Баспада қаражат жоқ қой. Не істейік енді. Әлгіндей даулы жағы және бар. Алғысөзін

Мұқаң жазды. Сәбит марқұм, редколлегияға кірмей қалды. Қарсы бола қоймады бірақ. Кітаптың шығуына жәрдем етті. Аударманың көркемдік сапасын алғысөз жазуда бақылаған ғой Мұқаң. Мақтап айтып отырғаны Асқар Тоқмағамбетов Асқар аударды деп отырған мысалымыздың біразы Ахмет Байтұрсыновтікі еді ғой, қарағым. Мұқаң білмейді емес, біледі. Көз қылып сөйлеп отырғаны. «Сәбит қайтер екен?» – деп із тастай сөйлейді ғой... Ой, жарықтықтар-ай! (Бейсекең жымып күлді.) Сырцов – Қазақ ССР Министрлер Советі председателінің орынбасары. Ол да қолқабыс жасады. Балақаев – СССР Ғылым академиясы Қазақ филиалының Тіл секторының басшысы, Мәулен. Мен әдебиет секторын қосымша басқарғанмын.

Не керек, көптеп-көмектеп жүріп, ұлы мысалшының жүз жылдығына арнап жақсы бір томдық шығарды. Алғысөзін Мұқаң жазды. Сөйтіп қазақтың марқасқа перзенттері Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Бейсембай Кенжебайұлы, Қапан Сатыбалдин болып өзара ынтымақ тауып, орыстың ұлы мысалшы ақыны И.А.Крыловтың «Мысалдар» кітабын қазақ тілінде кітап етіп бастырды. Ұлы мысалшының атын жамылып Ақаң – Ахмет Байтұрсыновтай «ұлтшыл», «байшыл» – Алашорда көсемінің рухын оятты, рухани еңбегін қазақ оқырмандарына ұсынып рухын бір тербетті...

Біз сол жолы, қазақтар, өзара ынтымақ таптық. Дегенде қазақ «қырағы» ғой. Сыртымыздан біреу көрсетіпті ақыры. Бұрын Мұхтардың «Абай» романын Орталық Комитеттің «шығармаңдар» дегеніне қарамай жауапкершілікті мойныма алып шығарып жіберіп сау басым дауда қалғаны бар. Әбдіхалықов қыдыңдап болмаған соң қызметтен кету жөнінде өтініш жазып беріп қойғанмын. Білетін кадр аз дегенсіп, ұстап жібермей жүрген. И.А.Крыловтың бір томдығынан соң арызыма қол қойды... Мен басқа қызметке ауыстым. Ақаң артық сөз болған жоқ».

Мұхтар Әуезовтің шағын жазбасында қаншама сыр жатыр еді, шіркін?!

Енді бірауық кітапқа Мұқаң жазған «Иван Андреевич Крылов» аталатын алғысөзге зер саламын. Өмірбаяндық жазба қол-аяғы жазыла келе астарлы сипат алады екен.

«Мысалдарында патша сарайы сүйген талай шенеунікті, нелер зор мықтыларды, көп жағымпаз жазушыларды орнынан тұрғысыз етеді» (7-бет). «Квартет» деген мысалында, тіпті патшаның Мемлекеттік советін (Государственный совет) мазақ етеді. «Көкек пен қораз» деген мысалында, бірін-бірі өлердей мақтайтын көкек пен қоразды айта отырып, сол күндері екі жағымпаз Греч пен Булгаринді мазақ етеді. Бұның екеуі де патшалыққа жағынып, тыңшылық етіп жүріп, өздері талапсыз, жаман жазушы болса да үлкен орын салмаққа ие болған. Пушкин сияқты анық жақсы жазушылардың соңына түсіп, көп қастық, топастық еткен адамдар болатын. Крылов соларды сорақы қып көрсетеді» (8-бет).

«1838 жылы жасы 69-ға келген Крыловқа өкімет юбилей (арнаулы құрмет мерекесін) жасайды. Содан бір жыл бұрын Пушкиннің өліміне себепші болған патшалық өкіметті, мынамен әдебиетке дұрыс қарайтынын

білдірем дегендей боп еді. Онысы Крыловты, әдебиетті құрметтеу емес, өзін-өзі мақтау еді» (8-бет.).

«Абайдан соң революцияның өзіне шейін де Крылов қазақ тіліне көп аударылды. Абай үлгісімен аударған ақындар бірнеше. Олардың кейбірі аудармаларын топтап мысалдардың жеке жинағын да шығарған (Ахмет Байтұрсыновты айтып отыр деп білемін – Қ.Е.) Сондай аударушының бірі жазушы ақын Спандияр Көбеев. Ол Крыловтың 44 мысалын аударып (Тағы да Ахмет Байтұрсыновтың Санкт Петербургта 1909 жылы кітап етіп бастырған «Қырық мысалын» айтып отыр деп ұқтым – Қ.Е.) бір жинақ қып бастырады» (11-бет.)

«Бірақ сол Крыловтың бар шығармасы қазақ тіліне түгелімен аударылған жоқ еді. Осы жолғы жинақта сол олқылықтың бірталайын толықтырып отырмыз. Крылов мысалдарының ішіндегі ең бағалы, мағыналы деген үлгілерінің бәрін іріктеп алып, бұрынғы аудармаларды молықтырып, тыңнан да көп мысалдарын аудартып, бастырып отырмыз.

Крыловтың өліміне жүз жыл толуымен байланысты шығатын осы жинаққа мысалдардың көбін жаңадан аударып берген қазақ ақындары Асқар Тоқмағамбетов, Дүйсембек Еркімбаев, Нығмет Баймұхамедов, Қапан Сатыбалдин жолдастар» (12-бет.).

Ойланып қараған, ойланып зер салып оқыған адамға осынау алғысөзде ұлы адамның өз заманына наласы да, ұлтшыл аталып, ұсталып атылып кеткен ұлы ұстазына деген сағынышы, құрмет, ілтипаты да, әмсе идея авторы, жинақты құрастырушы (әрі редакторы) Бейсекеңмен ойласып, жинақталып құрастырылған жинақ жайында астарлы ойлар бұғып жатыр. Сөйтіп, қазақтың әлденеше қаламгері, әсіресе екі азаматының өзара ынтымақ-бірлігінің жемісі ретінде И.А.Крыловтың «Мысалдары» 1944 жылы жарыққа шыққан болды. Шыққан болды? Шынында, бәрібір кейбір кедергілерге ұшырап жинақ 1945 жылы барып жарық көрді. Жинақтың титул бетінде «Қазақтың Мемлекеттік біріккен баспасы 1944» деген белгінің тұруына қарамастан кітаптың ең соңғы өндірістік бетінде «Подписано к печати 26/I-1945 г. Редактор Б.Кенжебаев» (Басуға қол қойылды. 26/I-1945 ж. Редакторы Б.Кенжебаев) деген белгі тағы тұр.

Демек, ұлы мысалшы жинағына әбден қатысы бар Б.Кенжебайұлының куәлік етуіне қарамастан «Мысалдар» жинағы өндіріске кетпей тұрып-ақ кермеге тап болған да, бірсыпыра кедергіден соң кешігіп барып жыл алмаса жарық көрген болады. Қадірменді ғалымның Крыловтың жүз жылдығы деп отырғаны И.А.Крыловтың қайтыс болуының жүз жылдығы! Оны да дәйектей кетелік жол-жөнекей.

...Ойыма тағы да тәржіма тарланы Әбілмәжін Жұмабай оралды.
1948 жыл. Үрпек сары студент майда қоңыр үнімен мысал өлеңді жатқа соғып отыр.

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күні,
Жегіліп, тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарй Шортан шіркін!

Бұлардың машақаты аз болмады,
Жұмысы орнына кеп маз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ,
Аслан жүк орнынан қозғалмады.
Оншама ол жүк артық ауыр емес,
Құр сырттан пәлен деу де тәуір емес.
Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартпаған соң бәрі тегіс.

XXX

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек, болсақ жолдас.
Бірінің айтқаныңа бірің көнбей
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас!

Шашын «кірпі» етіп қырықтырған, мұнтаздай әдемі, ұқыпты киінген орта бойлы ақ сары жігіт ағасы, ұстаз абдырап-ақ қалғаны. «Тоқта» - дей жаздап барып әнтек тілін тістей қойды. «Айтсын...айтсын...Тәуекел!» Ақсары жүзі қуқыл тартты. Аудиторияға көз тастады. Студенттер бейқам. Аяғына дейін тыңдады...

«Бестікті» қойып, студентті орнына отырғызды. Қоңырау соғылды. Студентті ертіп оқытушы ғалым аудиториядан сыртқа беттеді.

– Крылов мысалын жақсы айттың, қарағым, жақсы біледі екенсің. Кімнің аударғанын білесің бе?

– Білмедім.

– Кімнен үйреніп жаттадың?

– Әкемнен. Әрі «Мысалдар» деген кітаптан!

– Әкең сауатты кісі болды-ау шамасы?

– Ескіше де, жаңаша да оқыған кісі.

– Оқығаның, білгенің жақсы, қарағым. Бірақ, абайла. Жұрт көзінше айта берме. Орнын біліп айт. Басыңа іс түсіп жүрмесін...

– Неге ағай?

– Қарағым, бұл өлең Ахмет Байтұрсыновтың өлеңі. Естуің бар ма?

– Әкей айтқан сияқты... Қайдам? Білмеймін.

– Е-е, қарағым, ол бір көзі тірісінде ұлт көсеміне айналған ардақты адам еді. Өттең, жалған жала жабылып атылып кетті. Ұлтшыл болды. Ұлтшылдығы айыбы болды...

– Бірі ұстаз, бірі студент екеуі Фурманов көшесімен жүріп, оң қабаттағы сары үйге келіп енді де, жоғары қабатқа бірінің соңынан бірі көтеріліп бара жатты... Ұстаз бен шәкірт... Екеуін де ұлы ағартушы, ғалым, аудармашы, ақын, халықшыл, ұлтшыл қайраткер Ахмет Байтұрсынұлының әруағы алқалап алып бара жатқандай еді...

PS. Міне осылай А.Байтұрсынұлының аудармасы орыс мысалшысы И.Крыловтың атын жамылып, қилы заман, тар кезеңде, 1945 жылы үлкен тәуекелмен жарық көрген екен.

АКАДЕМИК ӘБДУӘЛИ ТУҒАНБАЙҰЛЫ ҚАЙДАР
90 ЖАСТА /ACADEMICIAN ABDUALI TURGANBAIULY KAIDAR 90 YEARS

Әжібай КЕРІМҰЛЫ*

Түйіндемe

Мақалада академи Әбдуәлі Туғанбайұлы Қайдардың өмірі мен шығармашылығы туралы айтылады.

Summary

The article tells about the life and work of academician A.T.Kaidar.

Әбдуәлі Қайдар 1924 жылы 13 желтоқсанда Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Талдыбұлақ ауылында қызметкер отбасында дүниеге келді. 1932 жылы Алматы шетіндегі татар қалашығындағы орысша (татарка) мектепте бірінші сыныпқа барады. 2-3 айдан кейін әке-шешесі бұрынғы Шелек ауданы Қорам деген ауылға көшіп барғандықтан, оқуын сол ауылдағы ұйғыр мектебінде жалғастырады. Өйткені онда ұйғыр мектебінен басқа мектеп жоқ болатын. Отбасы жағдайына байланысты тек 1-2 сыныпты бітіру үшін 2 жыл (1932–1933 жж.) ішінде 8 елді мекендегі үш ұлт (татарша, ұйғырша, қазақша) тіліндегі бастауыш мектепте оқып, тәрбие алған екен!!! Көктөбе ауылынан Есікке жаяу келіп, 5, 6, 7, 8, 9-сыныптарда оқиды. Мұғалімдердің көбі майданға кеткендіктен 10-сыныпта оқу болмайды. Әрі ойланып, бері ойланып өз еркімен майданға аттануға бел байлайды. Майданға өз еркімен баруға сұранып, арыз жазады да әскери комиссариатқа апарып тапсырады.

Бірақ «тым жассың» деп, майданға жібере қоймайды. Қарап жүргенше бір мамандық алайын деп, Түрген қаласында ашылған 10 айлық (физика-математика пәні бойынша) мұғалімдер курсына түседі. Бірақ Военкомат 1942 жылдың 3 мамырында оқуды бітіртпей шақыртып алып, бір топ баламен майданға аттандырып жібереді.

«Міне, мен үшін (17-ге толар-толмас жасымда) майдан соқпағы осылай басталған еді. Бұл менің балалық шақ, бал дәуренмен қоштасуымның да басы болады», - деп жазды («Ғылымдағы ғұмыр», Алматы, Атамұра. 2000 ж., 167-б.).

1942 жылы қыркүйек айында Москвада болады. Одан кейін ауылдасы Керейбай екеуі Калинин майданына түседі.

«Великие Луки қаласының түбінде алғаш рет сол қолымнан жаралы болғаннан кейін (21.12.1942 ж.) алдымен Торжок қалашығындағы, одан соң Кальчугино қаласындағы госпитальдарда жатып емделдім. Одан соң тағы майданға оралып, Невель қаласы үшін соғыста контузияға ұшырап,

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан/Қазақстан./ Candidate of Philology, Associate Professor, Senior Researcher of the Research center of Turkology. Turkistan-Kazakhstan.

Ярославль қаласындағы госпитальда тағы емделіп шықтым. Одан соң Кострома қаласында уақытша тұрған ленинградтық әскер-инженерлік училищеде оқып, кіші лейтенант әскери атағын алғаннан кейін тағы 2 Белорусь майданы құрамында Одер өзенінен понтонды көпір жалдап өту операциясына қатыстым. Соғысты Шедия/Штеттин атты портты қалада аяқтадым. Содан 1946 ж. қыркүйегінде олжабай болып үйге оралдым».

Майдандағы жауынгерлік ерлігі үшін Ә.Қайдар III дәрежелі «Даңқ» (1944), I дәрежелі және II дәрежелі «Отан соғысы» (1944), 2 мәрте «Қызыл жұлдыз» (1945) ордендерімен және «1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін», «Москваны қорғағаны үшін» т.б. медальдармен марапатталды. Олардың жалпы саны – 12.

Бұл ордендер кімдерге беріледі және қандай жағдайда беріледі, мәртебесі қандай? Ол туралы өзінің «Ғылымдағы ғұмыр» деп аталатын еңбегінің 170-178-беттерінде жақсы айтылған.

Сөйтін, Ә.Қайдар әскери қызметте 5 жыл болып, 1946 жылдың қыркүйек айында Қазақстанға, туып-өскен елге оралды. Есіктегі өзі оқыған мектебіне барып жеделдете оқып, үздік кәметтік аттестат алады. 1947 жылы Қазақ мемлекеттік университетіне түсіп, оны 4 жылда үздік бітіріп шығады.

1951 жылы қыркүйек айында Қазақ ССР Ғылым академиясының аспирантурасына қабылданып, оны 1954 жылы «ұйғыр тілі» мамандығы бойынша бітіреді.

1955 жылы Қырғыз ССР Ғылым академиясының академгі Константин Кузьмич Юдахиннің жетекшілігімен «Қазіргі ұйғыр тіліндегі қос сөздер» деп аталатын тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Бұл еңбек 1959 жылы жеке кітап болып басылды. Ал 1970 жылы «Қазіргі ұйғыр әдеби тілінің дамуы» (I бөлім) атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Бұл еңбегі де жеке кітап болып жарық көрді. Түркітанушылар тарапынан жоғары бағаланды. Осы еңбегі үшін оған 1971 жылы Ш.Уәлиханов атындағы I дәрежелі сыйлық берілді.

– Сіз саналы өміріңіздің 25-30 жылын ұйғырғану саласына бағыштадыңыз. Бұл мамандықты таңдауыңыздың сыры неде? – деген сұраққа:

– Университеттің соңғы курсында оқып жүргенде мен Шоқан Уәлихановтың ұйғырлар туралы еңбектерімен таныса бастадым, оған қызықтым. Ұйғыр тілін білетіндігімді пайдаланып, мен де Шоқан дәстүрін жалғастырғым келді. «Болмасаң да ұқсап бақ, Бір ғалымды көрсеңіз» деген еді ғой ұлы Абай. Мен де солай, ұйғыр тілін таңдап алдым. Ол үшін мен өкінбеймін. Кандидаттық, докторлық диссертацияларымды мен ұйғыр тілі бойынша қорғадым. Сөйтін өз өмірімің саналы да, сапалы жас кезеңін мен ұйғырғануға арнадым.

Еңбектерім бағаланды. Шәкірттерім де бар. Ұйғыр тілі бойынша ұжымдық еңбегіміз қытай тіліне аударылды. Қытайда ұйғырша араб жазуымен қайта басылып шықты, - деп жауап берді (Ә.Айтбайұлы. Тілғұмырлар. Алматы, 2011. 98-б.).

Ғалымның жалпыхүркітану саласына, соның ішінде, әсіресе қазақ тіл білімі мен ұйғыртану саласына қосқан нақтылы үлесі мен сіңірген еңбегі оның өзі жариялаған 700-ге жуық ірілі-кішілі (жалпы көлемі 1 000 баспа табақтан астам) зерттеулерден айқын көрінеді. «Қаңлы: Тарихи шежіре» (2003), «Қазақ қандай халық?» «Халық даналығы» (2004), «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» (2013) сияқты көлемді еңбектері жарық көрді. «Қазақтар ана тілі әлемінде», «Адам» (1-том), «Қоғам» (2-том), «Табиғат» (3-том) (2009–2013) атты 3 томдық этнолингвистикалық зерттеулері ғылыми жұртшылықтың назарын аударды.

Оның жетекшілігімен филология ғылымдары бойынша диссертация қорғаған 16 доктор мен 75 кандидат Қазақстанның түкпір-түкпірінде, сондай-ақ шет мемлекеттерде жемісті еңбек етіп жүр.

Қазақ және ұйғыр тілі білімдерінің көрнекті маманы, белгілі түрколог, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі (1983), Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1982), Шоқан Уәлиханов атындағы I дәрежелі сыйлықтың иегері (1971), Түркияның «Dil kurumu» лингвистикалық қоғамының құрметті (академик) мүшесі (1989), Башқұртстан Ұлттық Ғылым академиясының құрметті академигі, филология ғылымдарының докторы (1970), «Түркі тілдері» мамандығы бойынша профессор (1972), әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің (1983–2000) және Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің (1997–2000), ҚР БЖҒМ А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының директоры (1978–1995), ал 1995 жылдан бастап құрметті директоры, Ұлы Отан соғысының ардагері (1942–1945), Республикаға еңбегі сіңген дербес зейнеткер Қайдар Әбдуәли Туғанбайұлы өзінің саналы ғұмырының кейінгі жарты ғасырында (1951–2000) тіл білімі саласында үзбей еңбек етіп келеді. Оның аспиранттан академикке дейінгі, кіші ғылыми қызметкерден (1954) академиялық ғылыми-зерттеу институтының директорлығына (1978–2000) дейінгі өсу жолы тек ҚР Ұлттық Ғылым академияның (қазіргі ҚР Білім және ғылым министрлігінің) құзырындағы Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының қара шаңырағы астында өтуде.

Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдардың 90 жылдық мерейтойына арналған салтанатты мәжіліс 2014 ж. 7 қарашада Алматыда өтті. Оған жоғары оқу орындарынан, Ғылыми мекемелерден белгілі-белгілі ғалымдар, депутаттар келіп құттықтады. Көптеген әріптестері, кәсіптестері, пәкірттері де қатысып, баяндама жасады, сөз сөйледі. Зор денсаулық, ұзақ өмір және алдағы уақытта да жемісті еңбек ете беруіне тілектестік білдірді. «Көп тілегі – көл» деген. Шын көңілден шыққан сол тілектерге біз де қосыламыз.

САБИТ АГАГА КУРМЕТ/ TRIBUTE TO SABIT AGA

Түгөлбай СЫДЫКБЕКОВ

ССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты,
Кыргызстан эл жазуучусу, академик –

Түгөлбай Сыдыкбеков – кыргыз әдебиетинин аса көрнекті өкілі. Көзі тірі кезинде жиі хабарласып, әдеби мақсатта араласып жүрер едік. Сондай бір кездесуде қазақ әдебиетинин классигі, қанаттасы Сәбит Мұқанов жөнінде естелік жазып беруін өтіндім. Ол кісі тілегімізді жерге тастамады. Қазақша аударып «Кәдімгі Сәбит Мұқанов» аталатын кітапқа қостым. Қырғызшасын араға жылдар салып, «Түркология» журналына ұсынып отырмын.

Бас редактор

Tugelbai Sydykbekov - very distinguished representative of the Kyrgyz literature. When he was alive often communicated in order to literature. In one of these meetings, I asked him to write a memoir about the classics of Kazakh literature Sabit Mukhanov. He did not refuse the request. I translated the book "Кәдімгі Сәбит Мұқанов" into Kazakh and included it. Passing time suggest to the publication in the journal "Түркология" in the Kyrgyz language.

Chief Editor

Жаш өспүрүм чагымда – кыргыз тилинде чыккан – Касым Тыныстануулунуң «Жаңыл мырзасын», Касым Баялы уулуның «Ажарым», Сыдык Карача уулунун «Эркисиз күндөрүн», казак тилинде чыккан Бейимбет Майлиндин «Шоганын белгисин», Магжан Жумабай уулунун керемет жырларын, Мухтар Ауезов уулунун «Кыйлы заманын», Сабит Мукан уулунун «Сулуу шапын» мен бир тилдеги төл адабиятта кызыга карап окуй берет элем. Анын бир себеби, өздөштүрүү бир аз татаал болгону менен арап тамгасындагы бир касиет: тектеш тилдердеги кайбир ажырамдуу сөздөрдү төл сөздөй бөгөлбөй окууга мүмкүнчүлүк беричү. Казак тилиндеги китепти биз эне тилибиздей шар окуганыбызда, карыялар:

- Бале, кызык экен. Окуй бер, балам! – деп кунт коюшчу.

Кийин ар калык өз эне тилиниң мыйзамына шарттуу орфографиялык эрежеге ылайык кейбир тамгаларды кыскартып не өзгөртүп кабылдаган соң ал жеңилдик татаалдады. Билбеймин. Кыргыз тилиндеги китептерди казак, балким жеңил окуур. Бул кезде, биз, казак тилиндеги китептерди бир аз бөгөлүнкү окуп калдык.

Кези келгенде бул көрүнүштү кемчилик катары эскердик. Канткен менен тилибиздин өтө тектеш – өтө жакындыгын эске алыш орфографиялык

эрежелерин макулдашып кабылдаган болсок, жалшы сабаттуулукка жетишкен калкыбыз эки тилдеги адабиятты котормосуз деле кеңири туюнуп окушмак.

Тилчи окумуштуулар бул маанилүү маселени проблема катары караганы менен аны чечүү иши дале алдыда тургандыр.

Зор жазуучубуз Сабит Мухан улы жөнүндө ушу бир кыска эскерүүмдө кези келгендиктен тек көңүлдөгү өз байкоомду айттым. Неге дегенде, даанышман Абайдан тарга Мухтар менен Сабиттин тилинде казак адамынын дүйнөсүн кыргыз казактай билери; «Манастан» тарга Токтогул менен Төлөгөндүн тилинде кыргыз адамдын дүйнөсүн казак кыргыздай билери анык дечи. Нукура элдик жазуучунун чыгармасындагы касиеттер өзүнүн түп нускасында толук сакталат.

Сабит Мухан улы кадимги карапайым казак адамыны дүйнөсүн бизге кенен тааныткан улуттук жазуучу. Мен Сабикендин романдардын, поэма, ырларын эртерек окуган болсом да ал кишинин өзү менен Жамбыл акындын 75 жылдык тоюна барганымда тааныштым. Бири – жашы кырктан жаңы апкан, бири кыркка таяп барган эки жазуучу – Мухтар менен Сабиттин келечеги кең жаркын элестери ошол күндөн дайым эс алдымда. Күлгүн кызгылт каврико костюму өз бойына куп куюлган Сабит бир аз ашыга барбалаңдап, сага, казактын ак пейилин билгизсе, сургулт костюму өз боюна куюлган токтоо, сабырлуу Мухтар кыйла сыпайы – интеллигент.

Ал маал-маал :

- Сабит, сен анау бир нерсеге көз салып койшы – деп Мухтар Сабитке бир нерсени буюрса ;

- Жаңагыны неттик? – деп Сабит кайрыла калганда, бул эки курдаштын жылуу мамилелери ал жолу мени ыраазы кылган. Баса, бир калыктын тизгиндеп келаткан эки үлкөн жазуучусу тек чыгарма жаратууда атаандаш болбостон адеп – акылак сактоодо, өз ара ынтымак курууда жазуучулук да, курдаштык да мамилелери болгону элдик маданияттын өркөндөшүнө өбөлгө түзгөнү.

Бүгүнкүдөй көз алдымда. Жамбыл акындын Узун Агаштагы кенен короосу калкка толуп акындардын улам бири Алматы обкому Жамбылга тартуулаган аргымыктын сынсыпатын мактап жаткан кезде Калык акын кезек алып атка отурду. Коңурдоо бийик үнүн көтөрө салып кыргыздын жатык тилинде ала тоолук агайын журттан салем жолдогондо айлана жымжырт боло калды. Журт Калыкты тыңдады. Көркөм сөздүн буршагын сабалатып элден-жерден айткан салеми аяктай бериң, Калык акын аргымактын сынсыпатын сүрөттөдү. Манастын Аккуласын, Алманбеттин Айсараласын, Семетейдин Тайбуурулун мактап, замандар бою күлүк сынын жедел жетиле ырдагандыктан таасири болдубу?

Айтор, Калык акындын аргымакты сүрөттөшү калкка катуу жакты.

- Япырмай, керемет экен гой, мынау Калык акын!

- Баурымдын даусы – дал Жөже акындын даусы болып эситилди! ау!

- Не деген керемет сөз менен сыпатталады Жакемдин аргымагы!

Бир боордук бул жылуу мамилеге көңүлүм көтөрүлдү. Жыйрма алты жаптагы мага Сабикең да, Мукаң да өз агаларымдай асыл касиеттерин

таанытышты. Адамдык бийик салабаты менен калк жыйылган мерекенин бүгүнкү көркү , келечекти түркүгү сыяктанышты.

Мухтар менен бир аз эртрек таанышкан элем. Ал киши мага өмүрү калаада өткөн интеллигент элесин калтырган. Көп китептин автору Сабит өзүнүн карапайымдыгы менен жай аңгемеде сөзмөр, кырда эрмүнөз, курбу курдаштардын жанынды ойнок, уул, кызга кадырман ата кадимки Сарсенбей, Дүйсенбай, Бейсенбейлардын кемеңгер дүнүйөлөрүн, адамдык карапайым сапаттарын, ачык мүнөздөрүн алып жүргөндүгү менен а эсимде калды. «э-э, өзү сыпаттаган каармандар сыяктуу Сабикең нагыз өз журтунун өз баласы экен» деп кайттым.

Ата Мекендик согуш алдында Чоң Чүй өстөнү курулуп жаткан кезинде командировка алып Мухтар, Габиден эжоо Кыргызстанга келишти. Мааниси чоң бул элдик курулушка Кордай районунун эмгекчилерида катышып жатышкан. Мен Мухтар, Габиден агаларды баштап бирер күндөй өстөн курулушун кыдырдык. Токтоо Габиден сөзгө сараң. Тек мырза жигит сыпатында жай, кериле басат. Өзүмдү «вакил» санап бир аз эркин, ачык айкын кеп баштап Мукаңдан сыр сурап да каламын. Арийне, сыр килити жигитчилик аңгемеси дечи. Тек адабият, жазуучулук ишинде кеп айта берүү адамды зериктиретда. Колдогу курал: темиркүрөк, кетмең, чот, зембил. Казылыш жаткан кенең, терең өстөндүн эки жак кашгында, таманында иштеген калк тек кумурскадай жыбырайт. Кишилердин далайы кетменди батыра согуш топурак алса, бир далайы зембилге күрөктөп топурак салышат. Эки-экиден эмбил көтөргөндөр ал топуракты кашатка ташыйт. Күн мемирейт. Эмгек үстүндө азел күчөйт. Келиндин кыт-кыт күлкүсү эшитилет..

Опол кыт-кыт күлгөн келиндерге Мукаң тымызын көз салат.

Ширкин ау, кызыл көйнөк келиндин жигитти асықтырувын карашы, Түгөлбай!

- Көрөгөш көзүңүзгө ыраазымын, Мука-демим этиет.

- Э кув бала. Күлкүшү келинчекке сенин көзүң түспөй турама?

Габиден тек ажардуу жымыят. «Мынау ага менен ининин калжыңы каякка согуш жатыр» деген жымыйыш.

Он беш жаш үлкөн Мухтар аганын мага курбу боло кеткени көңүлүмө толду.

«Жакшынын -

Курбусу көп теңи жок.

Ачуусу бар кеги жок» -

деп байыркыдан бабам айткан ушул накыл эсиме келди да, Кичүү болсом да Мукама курбу болуп көрөйүн. Жакшы адам ызаланбас-өзүм курбулукка арзый алсам дедим да опол күндөн баштап аз-аздап Мухтарга курбу болдум, баштадым.

Биз кат жазышып пикир алышып жүрдүк. Бир кезде ол киши мага «Абай» романын биринчи китебин жиберди. Берилип окудум. Абай заманын көз алдыма келтирдим. Жыргадым. Тек айрым бир майда бачек мүчүлүштөр байкалды. Масален, карт баатыр Кодардын жаза алдында көрсөткөн кайраты жетиштүү болгону менен жаман кабарды эшите сала Камка келиндин талып

жыгылып өлгүмгө үнсүз кетиши менен анча ынанандырбады. Канчама эзилген болсода турмуштун оор жүгүн көтөргөн Камкама эрке келинче талып жыгылып өлмүмгө үнсүз кетмек эмес. Байыркыдан эр мүнөздүү, сөзгө жүйрүк казак кызы ак өлүм алдында бир сөз айтмак. Ал сөз, анын өлүмүнө зомбулук өкүмүн чыгарган төбөлдөргө күрсү болуп согулмак.

Романга бүтүндөй канагаттанып авторго жазган катымда: Камканын үн чыгарбай өлүшү кемтик эмес бекен деп суроо койдум. Мухтар да бул суроомду жоопсуз калтырды.

«Манасты» зертеп илимий эмгек жазып, жазма адабиятысыз менен таанышып өз пикирин айтып жүргөн Мухтар Аuez улу менен пикир алушууда биз жайдак калбас үчүн «Кубуланды», «Эр-Таргын», «Кызжибек» терден тарга казак акын, жазуучуларынын чыгармаларын үзбөй окуп жүргөн кез. Сабит Мукан улынын поэмасы, романдары менен бирге XIX-гасырдын акыры, XX-гасырдын басындагы казак адабияты туурасында илимий зерттөө китеби мени кызыктырды. Жазуучу адам роман, поэма менен катар адабиятка кам көрүп ага илимий изилдөө жүргүзгөнү мени абдан кубантты. Албетте, кеңири изилденген чоң эмгекте да бирин-серин кемчилик болот дечи.

Сабит өз зерттөөсүндө кыргыз туурасында Магжандын төрт сап өлөңүн эскере келип: «...кыргыздын Манас пен Семетейи казактын Шортанбай сыякты калк жыраулары болады» деп аныктаганы ырасын айтканда мени делдейтти.

Канчалык тектеп болсокда бири-бирибизди дүнүйөбүздү бирибиз билбей каланан учур болбот тура. Мен, Мухтарга ушул байкаганымды да жаздым. Көп кечикпей мага Мухтардан кат келди. «... анау палени жазган казактын кай жазуушысы? Мен кимисинен сурамаймын барыда ыршыйды» деп Мукам кайра менден сураптыр. Өрүштөш урууларды жайына коюп анау Көкшө Тау атрабынан издеңиз деп кабардадым. Сабит, Мухтар экөөнү бирдей санап бирдей кадырдап бул эки курбу- казак адабиятынын эки жүйрүгү жай кездеринде курдаштык сын айтышып күлүшөөр дедим. Анан: «Эй Түгөлбай ишим, анау бир менин осал айтып койганымды өзүмө неге жазбадың» деген Сабикемдем кат келер деп күттүм.

Мезгил өттү. Күндөрдүн биринде Кыргызстан Борбордук партия Комитетинин үгүт-насаат иштер боюнча катчысы Курмангалий Каракеев мага телефон чалды:

- Түгөлбай, Алматыдан Сабит досуң келатат. Ал киши Кыргызстандын эл-жери менен танышкысы келет. Машинен бар. Жаныңа жазуучулардан ал. Мкановага Чүйдү, Ысык-Көлдү кыдырт. Ал кишинин убактысы болсо Нарынгада барып кайткыла!-деди.

Фрунзе баягы чоң кыштак түрүндө. Кыргыз интеллигенттери туракка анча жарыбаган кез. Өзүнчө короосу бар эки-үч бөлмөлү биздин үй. Айтылган күнү Сабит биздин үйгө келип түштү. Көк түстөгү жаңы «Победада» айдагычы, өзү жалгыз экен. Арткы үч дам сыя турган орунду бензин үчүн атайы ширетип жасаткан идиш ээлептир.

- Кыргызстанда бензин жок деп. Сизге ким кабар айтты экен, Сабике деп калжын айттым.

- Алматыда бензин кем гой Түгөлбай. Сондуктан алдын ала азирлене шыктык.

- Бизде да кем ол бензин кургур. Сөйтседа Сиз менен бизге табылмак-деп мен мактанып алдым.

Ал күнү Сабит биздин үйдүн кадырман мейманы болду. Эртеңинде дунган акыны Ясыр Шиваза, адабиятчы Өмүркул Жакишев болуп эки машине менен жолго чыктык.

Жайдын толуп турган кези. Баягыда Узун агапта көп жыйынга кайрылып Калк акын сүрөттөгөн Сары-Өзен Чүйдөн тарта Ала-Тоолу жергебиздин көзөл көркү көз жоосун алат. Жаңыдан көргөн Сабит эмес, күркүрөгөн өзөнгө, чалкайган төрлөргө, жайкала миң кубулган көк ыраңга, байчечекейлерге, көкмөлдүр асманга эгешкен ак аскаларга дайыма көрүп жүргөн өзүбүз суктанабыз. Кызыгабыз. Эртегиден ушул Улуу Тоону мекен этип доор сүргөн тат-бабаны эскере келип: адамдагы асыл касиеттерден баштап пикир алышуу-казак, кыргыздын өмүр тиричилиги, өз ара карматнашы, жезгандай акыны, кеп-сөздү кумдай элеген чечени, кыйыр сактап кол баштаган баатыры айтылады.

Сөз, бирде: казак акынбы, кыргыз акынбы? Казак чеченби, кыргыз чеченби? Казак баатырыбы, кыргыз баатырыбы? - деген азелге да өтүп боордош эки журттун өмүр – тарыхы, асыл дүнүйөсүн, мүнөзүн, тиричилигин салыштыра келсек: бул эки калк бир энеден төрөлгөн эгиз журт экендиги далилдене берди. Уул-баласы үч жашынан ат кулагында ойноп сергек, каарман,шайдоот экен. Кыз келини кечинде алтыбакан селкинчек куруп алып айыл аймагын өлөңгө, обонго, ырга кандырса, күндүзү үйдөн үйгө кылак басып оймо чиймесиң, саймасын сынашканы бирдей экен. Боз үй төрүндө не дөбөдө жыйында сөз данасын чубурткан кешкор кишилери бирдей, тойдо эр эниште, көкбөрүдө улак тартышта, кыйырда жоого каршы беттешүүдө эр жигиттери, баатырлары мүнөздөш экен.

Э-э, эмес, ким акын, ким чечен, ким баатыр деп азел түрүндө да жик бөөлүүнүн бизге кажети барбы? Албетте, анын эч кажети жок!

Ошентсе да, ушу «Ким акын»? деген суроого карай болгон бир кызык аңгемени эскере кетейин.

Бир жолу Мухтар Акэзов:

- Саякбайдын жудуруктай басында миллион сап «Манас» сыйып жүр.

Кыргыз акын!- деп калды.

Анда Зияш Бектенов деген тилчи-адабиятчы бул окуяны айтты:

- Совет өкмөтү жаңы курулган жылдар Семей жакта бир аулынай күндө куржанга салып алып жүрчү иш-деласын жоготуп үйүнө келесе, иниси салам айтыштыр:

Ассалоума алекум ауылнайым!

Карындашы айтыштыр:

Ауылнайын жогалтты шерновайын.

Ауылнайы өзү айтыштыр:

Соты менен ботунда өзүм болам.

Курулай сала берме сары убайым.

Жашы жүзгө таяп төрдө бөгүп жаткан чон энеси айтыштыр:

Баракелде, балалар. Найым, найым.

Жыргап бүлк бүлк күлгөн Мухтар:

- Мен отуз жыл казак фолькулорун зерттеп эшиптеб эм. Зияш, сен бу тамаша сөздү кайдан ташкансын?-деген.

Анда Зияш:

- Бир үйдү төрт адам-төртөө бирдей акын. Албетте, кыргыздан казак акын, Мука! - деген.

Ал жолку мажилисте олтургандар жыргап күлүшкөн. Буга Сабикен баштап азыр да күлдүк. –ырысында эки агайын экенбиз деп.

Жол бою эчен албан кеп-сөздүн учугун улай күүлөрдө күлүп. Бицим капчыгайын басып Балыкчыга жетип келдик.

-Басе-е , басе. Айтамда. Кыргыз атанын жер-сувы керемет деп эди гой!-Сабит Ысык Көлдүн көктөрүгүндөй көөлбүгөн бетинен көзүн албай кебин улады-Манас баатыр тас жүрөк чоролорун бастап осы жол мененда далай далай жоргуулдаган шыгар. –Сабит толук-болук денеси мен жакка буруп сурап койду: айтчы, Түгөлбай. Заманында Манас ата жүргөн сол гой...

Кап. Баягыда катты Сабикендин өзүнө жазганымда болмок экен деп өкүнүп келаткамын. Ушул өкүнүчүмдү кетирип үчүн бөгөлбөй айттым:

-Көп жүрдү, Сабике. Ташка чегилген сүрөттөрдү да бар. Тулшар туягы согуш калтырган издери да бар.

Өмуркул тек күлдү:

- Түгөлбайдын ойына койсоң, кырк чоросун баштап Манас баатыр береги карагайлуу өзөндөн чыга келет деп да айтат.

- Ие жазувчы ол фантазиясыз эргий алмады – деди Сабит.

- Аны сынчы кайдан билсин, Сабик. Сынчыга таяр берда калай чапсаң, солай чап деп жонуңду тосуң туруп кал...

- Кой! Сынчыга жонуңду тоссоң ол ура береді – деп Сабит күлдү.

Алматылык сынчыны айта албаймын Сабике. Фрунзелик сынчыга жонуңду тоспосоң сени чычалак дейди. Өзүнүн терс кеткенин эч сезбейди.

- Андайлар ар жерде бар депси. Бирок жазувшынын өзүнөн аскан сынчы болама.

Мен тек күтийиптим :

- Аны Өмүркулдар байкабай жатпайбы, Сабике. Каламыңдан жаралган романыңды талдаган болуп ... «Мен болбосом бул романды калк окуйт беле» деген көзөлдөр да бар.

Кайрадан эл, жер, мезгил жөнүндө сөз кетти. Манастын түшкү атасы Каракаң, Каракаңдан Уузкан улана келип байыркы Шыгай, Шыгайдан Ногай уруусу тарап – ал уруудан бай Жакып өз атасы Алтай ды жердеп турганда Манас төрөлгөнүн, анын балалык өмүрүшол Алтайда өткөнүн, эч нерседен жалтанбас эр мүнөз – тентек чыккан Манас балага сырт душман кастык этип анын алш экенин билсе, ушул бала курагында душман өлтүрүп койбосун деп баланын «Манас» атын жашырып аны «Чоң жинди» атаганын, ал эр жеткен кезинде өмүрү Таласта өткөнүн, кырк уруу кыргыз жургунун ар бир

уруусунан баатырлар Манаска чоро болгонун, алардын бири акылман сынчы, бири кашиядан кеп ташкан чечен, бири амалкөй жайчы, бири караңгыда жол ташкан айлакер баамчы. Анан бардыгы аскер өнөрүнө канык эр жүрөк колбашчы. Ошол көп уруудан келген колбашчы чоролордун башында турган Манас кырк уруунун бириктирип мурдатан келаткан ынтымагын кайрадан чыңап – бекемдеп чоң мамлекет курууну максат эткен ары акылман баш хан экенин Өмүркул Жакишев Сабит Мукан улына айтып берди.

Туурадан сөз бөлүп күлдүргү айтып калам мен да:

Аргын, кыргыз аралаш –
Конуп жаткан кезинде,
Күндүзү кымыз, түнү кыз –
Болуп жатса кезинде

Мухтар дайым айтырып бүлк бүлк күлүчү «Манастагы » дагы бир сөз:

Таруусун таштан актаган,
Катынын кыздай мактаган
Айдаркандын эр Көкшө...

деген серпимдерди айта саламын. Сабит жыргаш:

- Сөйткенде, катынын кыздай мактаган казак экенда?

- Бүкүл казак эмес, байыргы Көкшөкандын минези гой, ол мактаншак

Сабике.

- неси болсо да эртеги заманда калк бастан кеширген реалистик өмүрлөрдү калк эсинде сактап келгени урпак үшин нарк жеткис мура гой. Сендер, осы «Манасты» неге китап этип шыгармайсыздар?

- Ачыгын айтайынбы , Сабике. Не экенин айтайынба ?- дедим Өмүркулдан озунуп.

- Неге жасырың. Апыгын айт – деди Сабит.

- Балаларыбыз поэзия мухитин жаратыштыр. Ал асыл мухиттин касиетин ачып калкка китеп этип жеткирүүдө биз урпактары алсыз болуп жатабыз. Миллион саптан турган нускаларды тартиптен басмага даярдашып өзү көп күчтү талап эткени аз болуп тургансып.. «Манасты » унут. Идеасы жат – фидеолдык эпос деп айкыра айтып бул уулу мураска кылыч көтөргөндөрүбүздө бар?!

Акылга сыйбас суук кабар эшиткенине Сабит мостоё калды бир паста. Сабиттин ал ойлуу ажарынан көзүмдү албай айттым:

- Сиздерде кандай экенин айта албаймын. Бизде мураска өтө жекпиш кароо күчтүү.

- Андай кесепеттер бизде да жок эмес гой – деди Сабит.

- Тике айтсам : азыр «Манасты» жактап келаткан курбум Өмүркул да кай кездерде: «Ак калпак кийип, басыктуу ат минип келатка » каармандан терс образды табат.

Сабит Өмүркулга ажарлана карады:

- Түгөлбай не дейди. Айтканы ыраспа, Өмүркул?

Өмүркул күлгөнсүп колун сыртка шилтеди:

- Түгөлбай сыңды жактырбайт. Барып турган көк.

- Ие, сынды ким жактырады...

- Өзүңүз калыс болуңузчу, Сабике – дедим мен. Сөз мурас, жөнүндө болду. Өмүркул калыс болсо, ага мени неге кыстырды? Мындай чычалактык биздеги сынчыларга мүнөздүү көрүнүш бул кезде...

- Бир сендерге эмес, бизде да минезди мунун өзү. Бирок байкап келем: Өмүркул экең доссуздар гой? Түгөлбай, сенин бетке айткан азелиндин магнасыда сондан ау?

Өмүркул экөөбүз тек күлдүк.

Сабит олутун оңдоп тынычтанып айтты:

- Сендер мага мынау көзөл жер –су турасында айтып бериндер. Мен Чокаңдын өмүрүн жазсамба деген тилектемин. Чокан турасында кыргызда кандай малыматтар бар? Ол осы Ысык Көл атырабында болып Боронбай хан менен жүздөшкөн экен. «Манастан» жазып алганы бар. Биздин эки калыктың маданий байланышы Чоканнан басталама деймин.

- Бул максатыңыз абдан баалуу – деди Өмүркул саал кыная олтуруп:

- Боронбай ушу Көл башында өткөн адам. Аны түгөлбай билер ...

- Абылай хандын тукуму жаш төрө келгенде бугу, сары багыш уруулары өз ара чабышып турган кез экен деп айтушчу кариялар... Чокаңдын өзү жазып калтырган малыматтан толук маалымат чамалуу. Ошентсе да кыргыз жөнүндө жазгандарына анча так эмес –чатышкандык бар Чокаңдын жазмасында.

- Кемтиктери болат депши- деп Сабит жооп айтты.- Эки эл тургай бир уруунун өз дүнүйөсүндөгү нерселерди чатыштырып алуу бар гой. Оданда айтыңдаршы: жанагы «Манас» сабында «Аргын, кыргыз» деген де казактын аргын руу айтылама? Калай?

Жалпы түркү калкынын эртедеги уруулары «Манаста» бар. Ал уруулар тек аталып калбастан өмүр тиричилиги, өмүр салты, мүнөзү сүрөттөлөт. Ал гана эмес «Манас Орхон Энесай жазмаларындагы маалыматтар менен бүтүндөй үндөш, мазмундаш! Ногой, катаган, нойгут, аз, төөлөс, эштек, кытай, коңурат, аргын, курама, ойрот, селүү, чылаба, манжуу, шибе сыктуу эски уруулар, элдер сүрөттөлөт!

Аргын, албетте казак уруусу. Бир аргын эмес кыргыз, казак бүткүл өмүр -тиричилиги, дүр- дүйнөсү, кылык - жоругу мүнөзү боюнча бирибирдей.

Ушул аңгеменин уландысы бизди кызыта кызыта эки элдин эгиздигине күбөө болор күлкүлүү окуяларды да эскердик.

Машинелерибиз көлдү жээктей зымырады. Баягыдан анча өзгөрбөй ээн жаткан кашпаттар, кылаалар дале ак чардак, безбелдек, чулдук, чүрөктүн мекени. Тыныч көл көйкөлүнкү көөлбүш күзгүдөй бети жылт –жулт. Көзгө илешпес майда толкуну шырып –шурп этиш кылаада сершилет. Көрүңүзчү. Дым жел жокто мелпиреген сонун күзгү. Жел айдаса аксеркелеп күр – шар этип түрүлгөн толкуну өркөчтөнөт. Жээктен аша көбүк бүркүп алтын кумду чайып, чайып терендигин албуттуулугун, касиетин билдирет.

Аңгемебиз үзүлүп жашырт көл бетине карадык.

Көлгө кызыгы карап Сабит :

- Осы керемет Ысык Көлдүн жагасында өмүр өткөргөн адамда арман болмас. Не деген касиетти көл!

- Ие, Сабике. – дедим мен. – Жазда Иледен өтөрдө бир шомылган байын күздө да бир шомылым десе, катыны! «Ойбай балык болуп каласың» деп шомултпайды дейди. Бул көл жагасындагы кыргыз: көлбулганат деп жылына бир рет аягын сууга малбайт. Казак менен кыргыздын эки агайын журт экенине ушунун өзү да бир белги, Сабике.

- Түгөлай, тек ашыргыш жибердиң ау – деп Сабит күлдү.

Мен тек күлкүнү уладым:

- Өмүрү көл жагасында өткөн Саркебай дарат алып олтурса, көлгө түшкөн бөркүн толкун алыштыр, «жарыктык көлүм, тебетейимди алсаң ал, жанымды кой» деп ал беже качыштыр. Күндөрдүн биринде казак досу Сарсенбай келиштир. Досунун үйүнөн абдан сый көргөн Сарсенбай эртеңинде көл жагасында дарат алып олтурса, ыйыгында турган бөркү көлгө домалап аныда толкун алыштыр. Ошондо ордуан турган Сарсенбай «Мынау көл осындайынан эки таудың арасынан шыгалмай сарпылдап жатыр экен гой» деп көлгө кашалыгын айткан экен. Сабике. ашыртпай айтканымда кыргыздан казак сөз ташкыч келеди.

Бирер мезгилде кезекти күлкү алды. Агайындык, замандаштык, достуктун күлкүсү «Жакшы көргөндүн сүйөргө жери табылбайт» дейт кыргызда. Бул аса жакындыкты билгизген накылдын мааниси: Сабит Мукану менен кыргыз жергесинде жүргөн кезибизде да ачык далил болду.

Биз кубанычыбызды да, өкүнчүбүздү да ачык айтыштык. Адабияттагы ийгиликтерибиз, мүчүлүшүбүз, ой – тилегибиз ортого салынды. Жазуучулардагы өз ара наразлыктар да айтылды. «Эки кочкордун бапшы бир казанда кайнай албайт» деген байыркы накылдың аныктамасы бизге сыр ачкан агаларыбыз Мухтар, Сабит экөөнө кана таандык болгон көрүнүш эмес, кадимги коо бузган эки күлүктүн марага карай атаандаш арымын, эки кыраандын асманга төнө көтөрүлүшүн эске салган чыгармачылык атаандаш экендигин биз биличүбүз. Жаш жагынан курдаш, таланттуу бул эки жазуучунун өз өзүнө таандык сашаттары, касиеттери, өзгөчөлүктөрү, мүнөздөрү бар. Бири – кадимги карапайым казак абдан эмгеккор, ишмер бадраңдаган жөп жөнөкөй адам. Бири саал ак сөөк европалык маданиятты тутуп көп жыл университетке лекция окуп сөз татымын өнүктүрө билген адам. Кээде бала мүнөздөнүп тез өшкөлөп тез жазылган жайы да бар. Биз үчүн бул эки курдаш тек тыяктагы казак жазуучулары болбостон – бизге боордош, сырдаш, адабиятыбыздан өркөндөшүнө тилектеш агалар сыяктанышчу.

Бурчтуу калбас үчүн биз ал агаларга өз кеп – кеңешибизди беричүбүз..

Кыргыздын тоолу жергесине Сабиттин кумары артты. Айтылуу Жети Өгүздүн Көкжайыгында атайы тигилген боз үйдө түнөдү. Түргөн өзөнүн өрдөттүк. Көк Кыяны кыялай көтөрүлүп деңиз деңгелинен 4008 метр бийиктеги Чоң Ашууда болдук. Багылдыр козунун ооздо эриген куйругун ынак кымыз, шампан, канияк узатты.

Бийикте малчылар менен насиптеш олтурганыбызда да азел күлкү доор сүрдү. Сабиттин романдарын казак тилинде окуган малчылар бар экен.

Сабит, кадимги казак үйдө казак окурмандарынын пикирин эшиткендей эки калыктын ушунча жакындыгына кубанды. Адабият, маданият калк өмүрүндөгү өнүнүштөр айтылды. Кадимги калжынга да кезек өттү.

Өмүркул мага көз кысып коюп Сабитке айтты:

- Бизге Кубанычбек акын бир козуну жеке өзүн жең, толу чанач кымызды бир өзү ичиш. Аягында үй ээсин дагы суусун сурайт. Эт жең, кымыз ия ичүү жагынан биздин Кубанычбекке тең келер акын казакта барбы?

Сабит көңүлдөгүсүн эшиткендей жырдап күлүп:

- Неге болмасын. Бизде да мешкейлеримиз бар.. – деди

Кезин кетирбей мен тике сурадым:

- Өз халыңызды айтыңызчы, Сабике? Үч жыл илгери Железноводскийде эмдениш жүрүп бир казак келинчектен эшиткеним бар: казы менен карганы көргөндө Сабит агай хашыгын көргөндөй алдырап калат деп эди. Ырасын өзүңүз айтыңызчы? Келинчектин айтканы ыраспы?

- Жырдап күлүп Сабит да өз кезегин өткөрбөдү:

- Сол кубанычбек мен Түгөлбай бир арба дарбызды эки күндө таусылтса салган деген кабар бизге да жеткен. Ол ыраспа?

- Ырас, Сабике. Эки эмес бир жарты күндө таусылтса салганбыз – дедим мактанып.

- Э бул рас болса, келинчектин кебинде да пындык бргой –деп Сабит кубанып койду.

Арийне, бул сиякты азел – тамашабыздын өзү да тарыхыбыздын, ойт-тилегибиздин, кан – жаныбыздын какындыгына күбөө дечи.

Ал жолу Сабит Мукан улы китеп окурмандары менен кездешти. Пикирдешти. Ысык Көл Облустук Аткаруу Комитетинин төрагасы Сыдыкалы Айтбавтин үйүнө мейман болду. Кыргызстан Совет Министиринин төрагасы Абды Суеркулов менен жолугушту. Мында да чектеш райондордун малдары жайыттап экендиги, жер- суу, маданий байланыш иштериндеги эки республиканын жетекчилерини ортосундагы кеп – сөзү, жетекчилердин иш тейлөөдөгү жөндөмдүүлүгү, ар биринин стили, адабиятка болгон камкордугуна чейин айтылды.

Мында да маек азел- күлкүсүз калбады. Сабит «Өмүр мектебинде» жазылган өз өмүрүндө башынан кечирген кызыктуу окуяларды сүйлөй олтурду. Агайындарынын базарга сатар жылкыларынын берилген справкага барын «тору» деп жаза бериш, кийин алардын ээлери «уру» аталганын да эскерди. Жетекчилер жөнүндө да, жазуучулар жөнүндө да далай далай курч сөздөр айтылды. Мезгилдин өткөндү билинбей күлкүгө кандык.

Бул жолу күлкүнү Сабит тынактады:

- Үлкөндөр өздөрү дауыр сүрүп турганда атакты. Жазушы, егерде ал арзырлык мура бере алса, оны урпак кадырлайды!

Бул чындыкка жооп айткан киши болгон жок.

Эртеңинде биз Сабитти узатып кош айтыштык. Өзүнө мүнөздүү жөнөкөйлүгүн көрсөтүп кучагын жая Сабит ар бирибиз менен барбактап коштошту:

- Туш өскн жериме өз туыстарымдын сыйында болгандай жыргадым. Рахмет! Алматыга келиңдер. Көкше Тауга, Бурабай көлүнө барайык. Аман болыңдар, баурларым!

Карапайым казактын ак пейилин, шайыр жаркын мүнөзүн, адамдык бардык касиетин өзүндө сактап жүргөн таланттуу жазуучусу, акыны, илимпосу Сабит Мукан улы менен жакын таанышканга биз кубандык.

3 Ноябрь, 1981 жыл, Фрунзе.

ДАРАЛАЙ ДА, САРАЛАЙ ДА ТАЛДАУ/ ANALYSIS AND ANALYSIS OF
THE POINTS

Айткүл ДОСЫБАЕВА*

Түйіндемe

Мақала белгілі әдебиет сыншысы, қарымды журналист, көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ергөбектің «Қарасөз» атты сын кітабы туралы. Автор Қазақ прозасының қалыптасуынан бастап бүгінгі күнге дейінгі тақырыптық түрленуі, жазушылардың шеберлік ізденістері, әдеби құбылысқа айналып туған сүбелі шығармаларды даралай алып, жан-жақты ашып, әр қырынан қарап талдап бере білген сыншы Қ.Ергөбектің еңбегіне талдау жасаған.

Кілт сөздер: Қарасөз, сын, сыншы, қазақ прозасы, шығармашылық портрет.

Summary

Article about the product "Karasoz" well-known literary critic, journalist, famous scientist Doctor of Philology, Professor K.Ergobek. The author gives an analysis of labor K.Ergobek which provides an analysis of the dipole Kazakh prose since its formation, its formation, the thematic transformation.

Keywords: Karasoz, criticism, critic, Kazakh prose, creative portrait

Алдымызда «Қарасөз». «Қарасөз» сын кітабы. Авторы - әлемдік әдебиеттен сусындап өскен, жиғаны мен тергені мол, білімді де білікті әдебиет сыншысы Құлбек Ергөбек! Ол – әдебиеттің бар жанрын бірдей қамтып, өндірте жазып, жемісті еңбек етіп келе жатқан сыншы. Ұлттық әдебиетіміздің өткені мен бүгіні, болашаққа деген бағыт-бағдары, өркениет дамуында ақыл-ойдың толысуын танып-білуге деген құштарлығының арқасында, оған қоса сирек дарын, тума талантымен, өзіндік стиль, жазу мәнерімен, әдебиет пен сынның биік белесіне көтерілген сыншы. Сыншы жайында Ш.Айтматов, А.Яқубов, М.Кәрім, Қ.Құлиев сияқты ХХ ғасырдың ақыл-ой алыптары әрдәйім-әрдәйім пікір айтқан. Демек, ХХ ғасырдың тумасы Құлбек Ергөбек тек қазақ әдебиетінің жетістік-кемшілігін саралаушы ғана емес, бауырлас түрік халықтарының руханияты жайында да сөз сабақтап, аты аталған атақты жазушылардың құрметіне бөленген, еңбегі еленген тынысты әдебиет сыншысы деген сөз. Экскурс – сақа әдебиет сыншысының бүгінге дейін жеткен биігі жайында. Бүгін ше? Бүгін Қ.Ергөбек қандай деңгейде? Оның «Ел-шежіре» баспасынан шыққан сын кітабы – «Қарасөзді» оқығанда осындай сұрақ көкейде тұрып алғаны. Оқыдық. Ойландық.

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ International Kazah-Turkish University named Kh. A. Yasawi, candidate of Philology, Senior Researcher of the Research Center of Turkology. Turkestan-Kazakhstan.

«Қарасөз» тұтасымен қазақ прозасы жайында екен. Толымды мақалалардан бас құраған еңбектің «Қарасөз» аталуы да сондықтан болса керек. Еңбектің толайым қазақ прозасы жайындағы дүниелерден құралуы тақырыптық тұтастық сыйлаған. Бір кітап түгелімен бір жанрдың жай-күйіне арналған. Оңтайлы ойластырылған. Қызықты құрылым. Қазақ әдеби сынында кездесе бермейтін тұтастыққа құрылған еңбектің ішкі байлығы қандай? Ол, әрине, мазмұн байлығына саяды.

«Қарасөз» қазақ прозасының қалыптасуынан бастап бүгінгі күнге дейінгі тақырыптық түрленуі, жазушылардың шеберлік ізденістері, жанрдың толқын-толқын өкілдері, әдеби құбылысқа айналып туған сүбелі шығармалары жайында. Еңбек екі бөлімді. Бірінші бөлімі «Дарын даралығы» аталып, мұнда жекелеген мақалалар мен зерттеу еңбектері өздері дүниеден өтсе де, қазақ руханиятына қайталанбас көркем мұра сыйлаған қазақ прозасының айтулы қаламгерлері Б.Майлин («Қазақтың дәл өзіндей қарапайым»), С.Мұқанов («Құбылып соққан замана желі-ай»), Ғ.Мұстафин («Қайрат пен еңбек қаламгері»), С.Омаров («Қадірлі қарапайымдылық»), С.Ерубәев («Саттардың Түркістанға қайта оралуы»), С.Шаймерденов («Сыршыл, сыншыл қаламгер»), Т.Әлімқұлов («Жұмбақ жан»), С.Адамбекұлы («Шоқауыз»), С.Жүнісов («Қос жанрда қатар шапқан»), қазір де қолынан қаламы түспеген Ө.Кекілбайұлы («Телегей теңіз»), М.Мағауин («Тарихтан тағылым тартқан»), Д.Исабеков («Ұлтын сүйген жүрек үні»), Д.Әшімханұлы («Ұлттық рух жыршысы»), Ө.Асқаров («Алтай жыршысы»), М.Байғұт («Бір жазушы жайында екі толғансы»), Қ.Түменбаев («Сапқа тұрған қаламгер»), Ө.Шілтерханов («Бағбан бағы») сынды шынайы суреткерлер жайындағы толымды, тағылымы биік әдеби-эстетикалық эсселер мен әдеби талдау мақалалар шоғыры. Шығармашылық портрет атауға болатын топтаманың қайсысы да әдебиет сыншысының тынымсыз ізденісінің жемісі екендігін көрсетеді. Осылайша, қазақ қарасөзін жасаушы көш-керуеннен тұлғалы таланттарды таңдап алып шығармашылық портретін жасайды. Бұл бір жағы, қазіргі қазақ әдебиетінің көкейкесті мәселелеріне мезетінде үн қосып, жекелеген қаламгерлеріміздің шығармашылығына әдеби-сын еңбек арнау мақсаты десек жарасар. Кім жайында жазсын, нендей шығарма жайында толғансын, өзінше тың форма іздейді. Пікірімізге сыншының Тәкен Әлімқұловтай жұмбақ жаратылыс жайында жазған, әдебиеттанудан гөрі ғұмырнамалық прозаға бейім жатқан «Жұмбақ жан» аталатын эссесі дәлел. Эсседе Құлбек Ергөбек Тәкен Әлімқұловтың адами «әуейлігі» және әдеби әлемін прозашы мәнерімен әңгімелей отырып, жеке-жеке минатюрада сыншы ретінде талдайды. Жазушылық – жұмбақ дүние. Ал, Тәкен Әлімқұлов жазушылардың арасында тіпті «жұмбақ» адам болған деседі. Сыншы сол Тәкен-адам, Тәкен-жазушы «жұмбағын» аша билген дер едік. Еңбекте жазушылық мәдениет пен сыншылық мәнер өзара жарасып, жымдасып көрінеді. Сыншы ешкімді қайталағысы келмейді. «Сыншы Тәкен Әлімқұловқа қатысты фактілерді іріктегенде кейбір әдебиетшілерге ұқсап «мынауы – үлгілі екен, мынауы – үлгісіз екен», «мынауы – жарамды екен, мынауы – жарамсыз екен» деп әлгі өмірлік фактілерді қырық жерден қиқалап, әуелгі әлібі мен бастапқы қалыбын бұзып, тұтастығын жойып, ақиқатын қашырып, берекесін кетірмейді. Сыншы үшін Тәкен Әлімқұловтың жаны мен жаратылысынан сыр аңдататын әрбір факті қымбат. Сыншы үшін Тәкен Әлімқұловтың жанының жылжуын, «жыбырлауын» (Абай), қозғалысын

көрсете алатын әрбір факті бағалы. Сондықтан да сыншы қайшылығына қарамастан Тәкен Әлімқұловтың болмыс-бітімін фактілерді қаз-қалпында келтіре отырып өмірдегідей шынайы көрсетеді. Яғни, «бүтін шындық, тұтас шындықты көрсететін фактілерді көзден таса етпеуге тырысады» (Ә.Мендеке). «Балықшы балықшыны алыстан аңғарады...» дегендей, сыншы Әмірхан Мендеке пікірінен қойсақ, Құлбек Ергөбектің бірсыпыра сын еңбектері Пушкин, Гоголь өмірінен деректі көркем проза жазатын В.Вересаев, С.Сергеев-Ценский еңбектерін еске түсірердей. Бұл да деректі әдебиеттану жасау жолында жүрген Құлбек Ергөбектей сыншы шығармашылығының бір ерекшелігі.

Сыншының қазақ прозасы жайлы ойларын пайымдауда Дулат Исабеков шығармашылығы жайында жазылған «Ұлтын сүйген жүрек үні», «Тағдырлар толғауы» мақалаларының орны ерекше. Мақалада бүгінгі қазақ прозасына ден қою, оның даму арналарын, алдағы даму бағдарын айқындау бар. Жинақтау мәнерінде жазылған, тілі төгіліп тұрған «Ұлтын сүйген жүрек үнін» – сыншылық толғау, бастан аяқ әдеби проблемаға құрылған «Тағдырлар толғауын» – нақты талдау дейміз. Көлемді дүниеде жанр талабы да, жанрға барған жазушы табиғаты да, характер жасау шеберлігі де еркін ашылады.

Екінші бөлім – «Жанр жаңалығы» аталады. Бөлімге әдеби процесі талдау мақалалары жинақталыпты. «**Нәубет жылдар әдебиеті**» атаған көлемді мақаласында «Әлеуметтік жағдай және тарих», «Әлеуметтік жағдай және әдебиет» деп бөліп, қазақ қоғамында «нәубет жылдар» аталып, тарихта ізі сайрап жатқан солақай саясаттың кеселді тұстары мен зардаптарын, қуғын-сүргін жылдарындағы (1931-1932-1933ж.ж.) орын алған алапат аштық жайлаған ел өмірі мен ауыр тұрмыс-тіршілігін шығармаларына арқау етіп, шебер де шешен суреттеп берген көрнекті қаламгерлер – А.Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, М. Дулатұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, С. Мұқановтың сол жылдары жазылған шығармалары негізінде талдаулар жасайды. Нәубет жылдар әдебиетінің тақырып, мазмұн, көзқарас тұрғысынан үндесуі – ортақ мұрат пен туған ұлтының тағдыры. Қаламгерлердің өз заманының бар шындығын қалам қуатымен, үлкен суреткерлік шеберлікпен, жіті көзбен көріп, көркем сөзбен бейнелі көрсете білгендігін орнықты ойларымен жеткізеді сыншы. Осындай күрделі жылдарда қалыптасқан дәстүр бүгінгі тәуелсіз әдебиетіміз үшін де баға жетпес биік тұғыр, эстетикалық құндылық болып отырғандығына ерекше маңыз береді. «Отызыншы жылдардағы қазақ прозасы» деп аталатын мақаласында сөз болған қазақ прозасы – ХХ ғасырдың жемісі. Бұрын ғасырлап поэзияға иек артқан халық ХХ ғасыр басында кәдімгі реалистік прозаның керек екенін түсінді. ХІХ ғасырда жасалған азын-аулақ қарасөз үлгілері ХХ ғасыр басында жанр-жанрға жүйеленіп, арнайы қалыптана бастады. ХХ ғасырдың орта шенінен қазақ прозасы әлемдік аренаға шығып, аяғына таман әлемдік деңгейде бағаланып үлгерді. Сыншының назар аударып отырғаны – қазақ романының бастауы. Мақалада В.Борщук, З.Османова сынды сыншылардың «Қазақ романы отызыншы жылдары пайда болды» («Советский роман» М; 1978. 7 бет) деген пікіріне қарсы шығады. Сыншы пікірінше, қазақ романы ХХ ғасырдың жиырма бесінші жылдары жазылып, жарық көре бастаған. Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік», С.Торайғырұлының «Қамар сұлу», С.Көбеевтің «Қалың мал» роман үлгілерін әңгімелей отырып сыншы қазақ романы жайында пікірін тиянақтайды. Әрине, сыншы мақала жазған жетпісінші жылдары Алашорда

өкілдері ақталмаған, ақын-жазушылар жазған шығармалар ағарып қайта жарияланбаған кез. Соның өзінде сыншы ақталмаған шығармалар жайын ойында ұстап орыс зерттеушілеріне жанрдың әлжуаз үлгілері арқылы тиянақты жауап беріп отыр. XX ғасырдың басында қазақ қоғамы саяси-әлеуметтік тұрғыдан қарағанда, аласапыраны мол, күрделі кезең болғанымен ұлт әдебиеті үшін айтарлықтай жемісті болғандығын, әсіресе, проза саласында қабырғалы қаламгерлер: Ж. Аймауытұлы, М. Өуезов, С.Ерубәев, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Ғ.Мұстафин, Б.Майлин, М.Дәулетбаев, Ғ.Сланов шығармаларындағы қол жеткен көркемдік табыстар мен орын алған кемшіліктерді сол уақыттың таразысымен өлшеп, нақты мәселелер төңірегінде саралайды.

Кейін «Қазақ романы және «Ақбілек» аталатын мақала жазып, эпикалық жанрдың қалай шешек атып, эпопеяға қалай жеткені жайында байыпты әңгімелейді. Ол аз болса, «Адасқандардан» – «Мөлдір махаббатқа» дейін...» атап, жиырмасыншы жылдардың аяғында туған қазақ романын шығармашылық лабораториясы тұрғысынан келіп бүге-шігесіне дейін талдап, роман жанрының шын табиғатын танытады. XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары әдебиетінен әңгіме сабақтаған сыншы орыс сыншылары пікіріне жауап, әрі әдебиет тарихына сауап болсын дегендей отызыншы жылдардың руханиятын тұтастыра үлкен тарау жазып талдаған «Нәубет жылдар әдебиеті», «Әлеуметтік жағдай және әдебиет», «Отызыншы жылдардағы қазақ прозасы» аталатын зерттеу мақаласы осының айғағы.

«Құрдастарыма хат» - бір буын прозашының шығармашылық келбеті. Өзірге Ж.Шаштайұлы, Б.Қанатбаев, М.Құлкен, Қ.Түменбайұлы, Қ.Жиенбайұлы, С.Мәмет шығармашылығын қамтыған бұл жүйе сын мақалалар кейін өз алдына дербес кітап боларлық формасы тың, жазылу мәнері қызықты топтама. Эпистолярлық форма мақалалардың сырласа жазылуына стильдік тұрғыдан септескен дер едік.

Құлбек Ергөбек сыншы ретінде өзіндік тың концепция авторы. Кезінде айтқан пікіріне әр кез қайта оралып, тың қырынан келіп, әбден дәлелдейтін мінездің сыншысы. Сондай-ақ, тағы бір буын прозашылардың тұлғалық талдамасын **«Жанр жаңалығы»** атап, онда қазақ романы, повесть, әңгіме жанрының қалыптасуы, өсу-өркендеуі жайында толғанады. Бұл жерде де бір шығарманы талдау дәстүрімен, «Бір романға» Сәбит Мұқановтың «Адасқандарын», «Бір хикаятқа» Шәрбану Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндерін», «Бір әңгімеге» Дидахмет Әшімханұлының «Тасқаласын» тандап алып, бас-басына лабораториялық тұрғыдан арнайы талдаулар жасайды. Жеке туындыны арнайы алып талдау – қиынның қиыны. Сол қиынға сыншы бара алған. Жеке шығарманы даралай алып жан-жақты ашып, әр қырынан қарап талдап бере білген. Жасырмай айтсақ, жеке шығарманы талдауы – қазақ әдеби сынында сирек кездесетін тың үлгі.

Сыншының білім-білігінің молдығы мен көкірек көзінің кеңдігін қазақтың біртуар қаламгерлері Ж.Аймауытұлы («Ж.Аймауытұлы және қазақ романы» мен «Күнікейдің жазығы» повесі), С. Мұқанов («Адасқандар»), Н.Сералиев («Дүркіреп соғыс өтті ғой...») шығармаларын талдайтын тұстардан да байқаймыз. Жоғарыда сөз еткен мақалалардың ішінен, әсіресе, Жүсіпбек Аймауытұлының «Ақбілек» романын талдауына ерекше ден қоямыз. Жүсіпбек Аймауытұлы

туралы да, оның «Ақбілек» романы жайында да аз жазылып жүрген жоқ. Көбі соның кезінде атылып кетіп, кейін ақталған жазушыға деген құрғақ сағыныштан аса алмаған дерлік. Ал, Құлбек Ергөбек «Ақбілек» романын «қазақ әдебиетіндегі алғашқы психологиялық роман» деп алып, соны дәлелдеу үшін шығарма ішіне кіріп, кейіпкер бойындағы әрбір өзгерісті бақылап, оны қазақтың қыз баласының ішкі жан-дүниесімен әдемі сабақтастырып отырып тамаша талдау жасайды. Қ.Ергөбектің «Қазақ романы және «Ақбілек» аталатын мақаласын Жүсіпбек Аймауытұлының Мағжан ақындығын талдайтын төгілме стильді «жорға» жазылған талдау мақаласымен салыстыруға болар еді. Өзара мәнерлес, рухтас жазылған мақалалар. Ал, «Адасқандар» жайлы деректі зерттеуі формасы тың, талдау мәнері тосын дүние. Кезінде профессор Т.Кәкішев, М.Әлімбаев зерттеу туралы арнайы мақала жазып, қазақ әдебиетану ғылымындағы тың құбылысқа балағаны мәлім. Аталған сыншы еңбегі кезінде «Алматы ақшамы» газетінің оншақты номерінде «Роман жайлы повесть» деген жанрлық анықтамамен жарық көрген. Бір шығарманы арнайы талдау. Қазақ әдебиет сынында кездеспеген құбылыс. Кезінде Н.Г.Чернышевскийде «Повестер туралы повесть» аталатын бір сипат кездесетін. Демек, «Адасқандар» романының жазушы ойына идея ретінде ойға оралуынан бастап материал жинау, іріктеу, қиялдау, кейіпкерлер мен оның түптұлғалары, жазу процесі, редакциялау... дегендей шығармашылық акты түгел қамтылады. Бұл да қазақ әдеби сынында кездесе бермейтін қызықты жәйт, жаңалықты сәт. Біздің ойымызша, Қ.Ергөбектің аталған еңбегі «роман жайлы повесть», көркем әдебиет жайында жазылған деректі көркем сын. Кезінде баспасөз бетінде бұл деректі-зерттеуді оқырман қызығып оқып, пікір айтқан болатын. Солардың бір-екеуіне тоқталсақ. «Жақында “Алматы ақшамы” газетінде Құлбек Ергөбектің “Адасқандар ақиқаты” атты шығармасы басылды. Басқа халықтарда қайдам, қазақ тілінде роман туралы повесть немесе повесть туралы роман жазғанды алғаш көруім. Базбіреулер мұны несіне тәптіштеп қайта жазды деп күстаналауы да ықтимал. Бірақ, біздіңше, бұл бір жаңалық бастама сияқты. Ол – “Адасқандарды” бастан-аяқ қайталау емес, соны қайта, жаңа да нақты фактылармен толықтыра түскендей болып көрінеді өзімізге. Бұл – бар нәрсені көшіре салу емес, соны дамыта түсу жолында ерінбей-жалықпай, сарсылып ізденудің нәтижесі деп білдім. Повесть оқуға жеңіл, фактылары мол. Өркімнің де қызыға оқуына, жадынан шыға бастаған жақсы романды қайтадан еске түсіруіне болатын шығарма. Ол – роман кейіпкерлерінің туған-туысқандары, көз көрген замандастары ғана емес, қазіргі жастардың да қызыға, көңіл қоя оқитын дүниесі деп күмілжімей-ақ айта аламыз» (Мәлік Қарақұлов «Ескі доспен қайта қауышқандай...», «Алматы ақшамы», 1990. 4-маусым). «Оның «Адасқандар ақиқаты» (роман туралы повесть) атты аса қызықты зерттеу еңбегі газеттің оншақты санында басылды. Құлбек Ергөбек атақты жазушымыз Сәбит Мұқановтың осы романындағы өмірлік материалдарды қалай жинап, қандай қалыпта пайдаланғанын нақты деректермен сабақтастыра отырып қыры мен сырын ашуға тырысады. Ол өзі талдап отырған көркем шығарманы да, оның шикізаты болған өмірлік уақиғаларды да жақсы білгендіктен, жазушының ішкі лабораториясына еркін еніп, терең меңгергендігі анық байқалады. Зерттеуші Құлбек Ергөбек болған уақиғаның желісі мен көркем шығарманың құрылысын бейне құмалақшыдай орын-орындарына қойып, халықтық психология мен дәстүр-салттардың ерекшеліктерін қабыстыра пайдаланып, өте шыншыл да

нанымды эстетикалық таным байқатқан. Зерттеуші ғылыми тәсілді барынша дұрыс пайдаланғандықтан, өте үлкен үрдістерге қол жеткізгені көрініп-ақ тұр. Бұл Құлбек Ергөбектің зерттеушілік майданындағы жаңа табысы ғана емес, сонымен бірге оның көркемдік танымдағы жаңа биігінің алғашқы баспалдақтары ғой деп ерекше қуанғымыз келеді. Осы еңбектің толып жатқан жақсы қасиеттерінің бірін ғана атап айтсақ, ол – жазушылық жолға талпынған жас қаламгерлерге де өзінің мархабатты мейірімімен қол ұшын беру екені сөзсіз» (С.Ғаббасов «Эстетикалық таным мен тағылым», «Алматы ақшамы», 28 тамыз 1990 ж), – деп жазды. «Сәбит Мұқановтың «Мөлдір махаббат» (бұрынғы «Адасқандар»), «Ботагөз» («Жұмбақ жалау») романдарын алғашқы басылымдарымен салыстыра отырып, олардың неге қайта жазылғанын, қай жері қалай, не үшін өзгергенін анықтау – уақыт шындығын ашуға көп септігін тигізеді. Әрине, бұл жөнінде Сәбеңнің өзі әр жаңа басылымның алғы сөзінде түсінік берген. Бірақ, олар қай уақытта жазылды? Автор ол түсініктерінің өзін де заман тынысына қарай ыңғайламады ма екен? ...Әдебиетші Құлбек Ергөбеков «Алматы ақшамы» газетінде биылғы жылы (№94-107) «Адасқандар» төңірегінде біраз ой қозғады. Әдебиет үшін, ақиқат үшін ендігі кезеңде осындай зерттеулер керек-ақ» (Д.Әшімханұлы «Даму мен дағдарыс», «Қазақ әдебиеті», №30 (2156), 27 шілде 1990) Пікірлерге ден қойсақ, Құлбек Ергөбектің «Адасқандар ақиқаты» аталатын көркем әдебиет пен әдебиеттану аражігінде өмірге келген дүниесі – әдебиет туралы танымдымызды байытқан, эстетикалық талғамымызды ұштаған, қазақ әдеби сыны үшін жаңалықты дүние болып есептеледі. Осылайша, С.Мұқанов қаламынан шыққан «Адасқандар» сияқты көркемдік жаратылысы бөлек шығармалардың суреткерлік болмыс-бітімін, ең бастысы осынау туындының қазақ руханияты мен ұлттық мүдде тұрғысынан сөз ететіндігі айрықша жылы ұшырайды. Мысалы, «Белгілі бір жазушының шығармашылық шеберханасын зерттеуші кім-кімнің де негізгі әңгімені көркем образдың алғашқы табан тірер тиянағы болып табылатын түптұлғадан (прототиптен) бастайтын себебі де содан. Ал түптұлға дегеніміздің өзі не?»-дей келіп, сыншы «Адасқандар» романындағы кейіпкерлер Бүркіт, Бәтес мен Мүсәпір тұлғаларын даралаудағы, оларды типтік образ биігіне көтеру мақсатындағы жазушы ізденістеріне, романның реалистік қуагына, романтикалық тынысына ерекше әсер еткен көркемдік факторларды кеңінен сөз етеді. С.Мұқановтың сан қырлы шығармашылығының тереңіне бойлайтын бұл зерттеуінің басты құндылығы – жазушы шығармасының бүгінгі тәуелсіз санамыздың, тәуелсіз танымның биігінен зерделенгендігі. Сыншы Қ.Ергөбек Ш.Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері» шығармасындағы тарихи кейіпкерлер Көшім ханның, Сүзгенің айшықты бейнелерін, мінез-құлқы мен іс-әрекеттерін, олар көтеретін әлеуметтік-көркемдік жүкті тұтас бір мақалаға өзек етіп, жинақтау мен саралаудың арнасында, «Бұл жерде Сүзге бойындағы барды талдау ғана емес, ол өмір сүрген ХҮІ ғасырдағы көшпелі қоғамға тән, сол қоғамға сыйымды іс-әрекет, мінез-құлықты Сүзге бойына жинақтау арқылы оны оқып отырып риза болатын, жаны жадыраса бірге жадырайтын, жаны күйсе бірге күйрейтін шарықтау шегіне жеткізе бейнелей білу – сөз жоқ, шын шеберлік үлгісі», – деп ойын түйіндейді. Сол секілді, жазушы Дидахмет Әшімханұлының «Тасқала» деген әңгімесін талдай келе, «Д.Әшімханұлы ұлттық болмысты жазушы... «Тасқала» – кеңестік кезеңнің жаназасын шығаратын уытты шығарма. Қазақ қоғамының келешегіне күмән келтіретін запыранды шығарма. ...өз елінде,

өз жерінде өз ана тілінде жөн сұрап жол таба алмай жатсыраған бала кейіпкердің жан-дүниесіндегі аласапыран күйді суреттеу арқылы қазақ кешіп отырған қасіретті соншалықты шынайы жеткізіпті жазушы!» - дейді. Өңгімеде көтеріліп отырған ұлттық болмыс, салт-дәстүр ұлттық кескін-қасиет атаулының тамырын тереңнен тартып, ұлт жанашыры ұстаз-ғалым Б.Кенжебаевтың өзекті ойлары мен келелі мәселелерді көтерген «Зарымен» сабақтастыра талдайды. Кеше мен бүгіннің көзқарастарының үндесуі – ортақ мұраттардан туындаған ұлттық мүдде мен ұлт тағдыры дейді сыншы. Екі мақалада да кейіпкер шынайылығы, жазушының тіл шеберлігі сияқты маңызды мәселелер сыншы назарынан тыс қалмайды. Қ.Ергөбек өзі назарға алған жазушылар қолтаңбасынан өзге кісі көзіне шалынбаған ерекшелік табады. Өңгімені содан бастап кетеді. Мейлі саралау, мейлі талдау болсын мақала мәнерінде әңгімешілдік жатады. Бейне оқырманмен сырласу десек те жарасар. Сырласып отырып жазылған сын қызықты оқылатын, оқырманын қызықтыра тартатын «көркем сын» болып шығады. Сыншының бір қасиеті – шығарманы қолына қаламсабын ала отырып, сызып, тұсына пікірін жазып, өте мұқият оқиды. Кейбір көзге елене бермейтін штрих, детальдарға дейін мән береді. Сыншыға тән қасиет «барды – бар, жоқты – жоқ» деп айта алатын кесек мінез болса, ол мінез сыншы бойынан табылып жатыр. «Кісі бетіне қарау, кісі көңіліне қарау да жоқ менде. Ақиқатты, тек, ақиқатты айтуға тиісті мен бір пенде!» - дейді ғалым бір сөзінде. Сыншы қай мәселеде де ұшқыр ойлы, сергек пікірлі. Сыншы еңбегін әріптесі Әмірхан Меңдеке: «Жазушыны жербауырлататын сын бар, жазушыны көтермелейтін сын бар. Мұның екеуі де – еренсіздің ісі. Сынның төресі – жазушыға көмектесетін сын. Әдебиетті көтеретін де – осы сын. Құлбек Ергөбектің сыны да – дәл осындай, жазушыға көмектесетін, әдеби сынның беделін өсіретін өміршең сын» – деп, Герольд Бельгер «оның жазғаны көркем әдеби сын» атай келіп, сыншыны «Он художественный критик, художественный литературовед, умеющий увлекать, заинтересовать, заинтриговать читателя. В этом сказывается его истинный профессионализм» (Г.Бельгер «Дух анализа и исследования»//Постфактум. Алматы, 2007. 202) деп бағалапты. Біз де осыған толығымен қосыламыз.

Сыншы Құлбек Ергөбек – жүйе! Бірінші бөлімдегі шығармашылық портреттер де, екінші бөлімдегі жанрлық-тақырыптық талдау да кешеден сабақталып бүгінгі күн әдеби процесіне жүйелі түрде жүлгеленіп жетеді. Жүйелі сөз жүйесін тапқан. Жүйелі саралау, жүлгелі талдау, міне, сыншының қаламгерлік мәнері. Қазіргі қазақ әдебиеті сынында қай жанр жайында да жазса да оның тарихына терең барлап, жанр жүріп өткен жолды көркемдік шеберлік тұрғысынан қарап, арналы еңбектер жазып жүрген көрнекті қаламгеріміз Құлбек Ергөбектің «**Қарасөзі**» – әдеби сында жанрлық жүйелеу, тақырыптық тұтастықтың әдемі үлгісі. Жанрлық жүйені де, қаламгерлік тұлғаны да сүйіп хәм біліп даралай да, саралай да талдаудың тамаша жемісі!

**ЯСИН ҚҰМАРҰЛЫНЫҢ «КӨШПЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ОРТА ЖАЗЫҚ
МӘДЕНИЕТІ» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ / ABOUT MONOGRAPH
YASIN KUMARULY "NOMADS AND CULTURE OF THE MIDDLE PLAINS"**

Нәсербек ЗАҢӘДІЛ*

Түйіндемe

Мақалада белгілі тарихшы, мәдениеттанушы Ясин Құмарұлының «Көшпелілер және (Қытайдың) орта жазық мәдениеті» атты монографиясына талдау жасалған. Ең бастысы орта жазық мәдениетіне ежелгі Түркілердің жасаған ықпалы кеңірек талданды. Бұл – терістік көшпенділері мәдениетінің байырғы Қытайдың орта жазығы мәдениетіне жасаған әсерін зерттеген, қазақ тілінде (тіпті түрік тілдерінде) жазылған ең алғашқы еңбек. Монография автордың терістіктегі түрік көшпенділерінің қытайдың орта жазық мәдениетіне жасаған әсері туралы ұзақ жылдық зерттеулері негізінде жазылған. Ясин Құмарұлының басты зерттеу бағыты – қазақ мәдениетін қамтыған байырғы түрік көшпелілері мәдениеті. Оның қазірге дейін түрлі ғылыми басшыларда 100-ден астам ғылыми мақаласы жарияланған.

Кілт сөздер: Монография, көшпелілер, мәдениет.

Abstract

The article analyzes the monograph of the famous historian and cultural studies Yasin Kumaruly "Nomads and culture of the middle plains." In particular, the impact on the culture of the ancient Turks middle of the plain. This monograph is the first work written in the Kazakh language of studying the influence of the nomadic culture of the ancient culture of the middle plains of China. The monograph is long-term work of the author. The main direction of research is the study of Yasin Kumaruly culture of the ancient Turks. So far, he published more than 100 scientific articles.

Keywords: Monograph, nomads, culture.

Ясин Құмарұлы 1957 жылдың күзінде Қытай Халық Республикасының Шинжияң өлкесінің Баркөл қазақ автономиялы ауылының Бәйгетөбе жайлауында дүниеге келген. 1983 жылы Шинжияң университетінің математика факультетін бітірген. 1989–1990 жылдары Қытайдың ең атақты үш үлкен университетінің бірі болып саналатын Шаңхай Фудан университетінің математика факультетінде аспиранттық сабақтардан білім толықтырған. 1983–2003 жылдары Шинжияң университеті математика факультетінің оқытушысы, Шинжияң университеті ғылыми журналының редакторы міндетін атқарған. 2003 жылдан қазірге дейін Шинжияң қоғамдық ғылымы журналы бас редакторының орынбасары, аға зерттеуші (профессор), Шинжияң педагогика университеті тарих-этнология институтының аспирант жетекшісі қызметтерін атқарады.

* Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркология ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ International Kazakh-Turkish University named Kh. A. Yasawi, Junior Researcher of the Research Center of Turkology. Turkestan-Kazakhstan.

Ясин Құмарұлының басты зерттеу бағыты – қазақ мәдениетін қамтыған байырғы түрік көпшелілері мәдениеті. Оның қазірге дейін түрлі ғылыми басылымдарда 100-ден астам ғылыми мақаласы жарияланды (Қазақстандағы түрлі беделді ғылыми басылымдарда қазақ және орыс тілдерінде 30-дан астам мақаласы жарық көрді). Соңдай-ақ “Қазақ шежіресін зерттеу” және “Қазақтың наным-сенімі және қоғамы” атты мемлекеттік қоғамдық ғылымдар қорының зерттеу бағдарламаларын орындады.

«Қазақ тілі жайындағы математикалық зерттеулер» (Құмарұлы: 1997) еңбегінде көрнекті математик Ясин Құмарұлы қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері мен математика ғылымын ұштастырған. Бұл еңбек 1998 жылы ҚХР-ның батыс оңтүстік, батыс терістік үздік ғылыми-техникалық кітап сыйлығының 1-дәрежелі сыйлығын еншіледі.

«Алыстағы ата мұра» (Құмарұлы: 2003) еңбегі 2003 жылы ҚХР Шинжияң Ұйғұр автономиялы райондық жетінші кезекті философия-қоғамдық ғылымдар сыйлығының үздік туынды сыйлығын еншіледі.

«Қазақтың салт-дәстүрі» (Құмарұлы: 2006) кітабында Ясин Құмарұлы ұмыт боп бара жатқан салт-дәстүрлерімізді зерделеп, жас өскінге насихаттайды. Бұл еңбек 2006 жылы мемлекеттік 16-реткі кітап жәрменкесінің Шинжияңда басылым көрген таңдаулы туынды сыйлығын, 2008 жылы Шинжияң Ұйғұр автономиялы райондық алтыншы реткі кітап сыйлығының 3-дәрежелі сыйлығын еншіледі.

«Сақтан қалған сарқыттар» (Құмарұлы: 2013) еңбегінде Қытай деректеріндегі сақтарға қатысты мәліметтерді ұтқырлықпен пайдалана алған.

«Қазақтың сыйластық мәдениеті» (Құмарұлы: 2013) деп аталатын кітабында халқымыздың өзіне ғана тән, ата-бабамыздан келе жатқан сыйластық салт-дәстүрін зерделеп насихаттаған.

«Қазақтың шежіре мәдениеті» (Құмарұлы: 2013) еңбегінде шежіре саласын ұлттану мәдениеті деп қарап, оның ұлт өміріндегі, гендегі маңыздылығын ғылыми тұрғыдан қарастырған.

«Қазақтың наным-сенім мәдениеті» (Құмарұлы: 2013) түркілік, тәңірлік дін, шамандық наным-сенімдердың халқымыз өміріндегі әсерін зерделеген.

«Қазақ шежіресін зерттеу» (Құмарұлы: 2013) және «Қазақтың наным-сенімі қоғамы» (Құмарұлы: 2013) атты екі мемлекеттік зерттеу бағдарламасының нәтижесі алдағы уақытта қытай тілінде басылым көрмекші.

Ал, біздің мақаламызға арқау болып отырған еңбегі «Көпшелілер және Қытайдың орта жазық мәдениеті» (Ұлттар баспасы, Бейжин, 2011 ж.) деп аталады. Аталмыш еңбекте автор байырғы терістік көпшенділерінің, яғни ежелгі түріктердің Қытайдың орта жазығы мәдениетіне жасаған әсерін тіл-жазу, әдебиет, ән, күй, би, әсемөнер, наным-сенім, салт-сана, әскери істер, қару-жарақ, ойын-спорт, дәрігерлік, азық-түлік, киім-кешек, темір өндіру, ат-көлік, ат әбзелдері, мал шаруашылығы, егіншілік, жүн-тері өңдеу,

астрономия, үй құрылысы сияқты мәселелерді алуан қырынан зерттейді (Құмарұлы: 2011).

Кітаптың негізгі мазмұны біздің заманымыздан бұрынғы мәдениет тарихына шоғырланған. Ал еңбектің соңында көбіне моңғолдардың (алғашқы патшасы әйгілі Шыңғысхан ұрпағы Құбылай – қытайша Юан Шы Зу - автор) Юан династиясы дәуірін шекара еткен.

Жазба мәдениет жағында, еңбекте байырғы Қытайдың осыдан 3 мың жыл алдындағы қытайлар сауыт-сүйек жазуы деп атап кеткен қола жазуларынан басталады. Археологиялық жақтан, осыдан 8 мың жыл бұрынғы ұлу (айдаһар) және қастасы мәдениетінен бастап, 5-6 мың жылдар бұрынғы Сарыөзен (қытай тілінде Хуаңхы) бойындағы Яаңшау мәдениетінің қазақ киіз үйлеріне ұқсайтын тошала үйлері мен түсті кремикаларына ұласады. Аңыз-ертегіде, қытай мәдениеті мен тарихының атасы Хуаң Дидің көшпелі тайпасының батыс терістіктен Сарыөзен алабына бірте-бірте қоныс аударғандығы туралы Қытай халқы арасында ертеден тарап келген аңыз-ертегілерден басталады.

Бұл – қазірге дейін терістік көшпенділері мәдениетінің байырғы қытайдың орта жазығы мәдениетіне жасаған әсерін зерттеу – қазақ тілінде (тіпті түрік тілдерінде) жазылған ең алғашқы еңбек. Монография автордың терістіктегі түрік көшпенділерінің Қытайдың орта жазық мәдениетіне жасаған әсері туралы ұзақ жылдық зерттеулері негізінде жазылған. Мазмұны тың, құрылымы жүйелі, әдістемесі ғылыми, тілі жатық, дәлел-дәйектері толық, ойы ұғынықты (Құмарұлы: 2003).

Әрбір тақырыптың археологиялық, тілдік, тарихи деректік, фольклорлық, гуманитарлық т.б. мәдениеттік негізі толық. Сезімге берілген көшірме баяндау емес, мазмұн сайын қажетті сурет (200-дей кішірейтілген сурет қамтылған) және үзінді дереккөздері беріліп отырады. Әрбір фактінің түгелдей цитаттық негізі бар. Автордың өз логикалық қорытындысы мен көзқарастары, басқа ғалымдардың дәлелдемелері мен тұжырымдары, тарихи жазба деректегі баяндар, археологиялық фактілер, байырғы әдебиеттен, тарихи аңыздардан алынған үзінділер, жартасқа немесе там қабырғаларына салынған суреттер, т.б. барлығының басы ашық.

Бұл еңбек біріншіден, адамдардың түркітануға болған көзқарас, әдістемелерінде белгілі бұрылыс жасайды. Екіншіден, түріктердің тарихы мен мәдениетінің Қиыр Шығыспен байланысының қаншалық екендігін, Қиыр Шығыста біздің тарихымыз бен мәдениетімізге қатысты қаншалық қазынаның барлығын, оның қаншасының басқалардың еншісінде жүргенін ұғындырады. Осы арқылы біз өзіміздегі қазіргі бар кей мәдениет үлгілерінің ата-бабаларымыздың бойында қашаннан барлығын, ал жоғалтқан мәдениет үлгілеріміздің бұрын бізде қалай болғандығын білеміз.

Қытай деректерінен түріктердің тарихы мен мәдениетінің сораптарын іздеудің негізгі үш жолы бар:

Біріншісі, қытай патшалықтарының тарихындағы түріктерге қатысты деректер. Екіншісі, одан да басқа Қытайдағы ұлан-асыр тарихи-әдеби жазбалар, аңыздар. Үшіншісі, Қытайдағы археологиялық олжалар мен түрлі

мәдениет үлгілері. Осылардың ішіндегі қытай патшалықтары тарихындағы түріктерге қатысты деректер, жалпы қытай тарихи деректеріндегі түріктерге қатысты деректердің шағын бір бөлегі ғана. Оның үстіне, дүниеде ешбір халық өз тарихын басқа халықтардың есебіне жазбайтындығы анық жағдай. Сондықтан қытай патшалықтары тарихындағы түріктерге қатысты деректерді терумен бірге, Қытайдағы одан да тау-төбе, одан да сенімді мол тарихи-мәдени материалдардан, әсіресе, мәдениет тарихына қатысты деректерден өз тарихамыз бен мәдениетіміздің арғы сораптарын қуалаудың мән-маңызы тіпті де зор. Оның үстіне ондай дерек көздері де жеткілікті.

Нағыз тарихи жазба деректер мен археологиялық қазындылар бізге сол дәуірдегі адамдардың сезімдік, психикалық және рухани бейнелерін толық бейнелеп бере алмайды. Ал қолмен қойғандай шынайы тарих саналатын байырғы тарихи жазбалардың бізге қалдырғаны тек тарихтың құр қаңқасы мен бұлдыр елесі, алмасқан хандықтардың шежіресі ғана. Оған сол дәуір әкімшіятының идеологиясы да сіңірілген. Нағыз қан мен терден құралған, сезімдік дүниеге бай тарих әлдеқашан келмеске кеткен. Тарихи жазбаларда қалдырылған тарих ғасырлар қатпарында көмулі қалған шынайы тарихтың тек болымсыз ғана бір бөлегі. Осы жоғалған тарихты шынайы жазба немесе археологиялық дәлелдермен қайта тірілудің мүмкіндігі жоқ дерлік. Қазіргі адамдардың қолынан келетіні сол бағытта талшыныс жасау ғана. Осы мағынадан алғанда, мәдениет мұраларынан қаншалық алыс дәуірден төгілш-пашылып, өзгеріп-өңделіп бүгінге жеткен болса да, көптеген мәңгіге жоғалған тарихи сораптардың елесін болса да байқай аламыз. Тіпті, олардан тарихи жазбалар мен археологиялық деректерден табылмайтын сол дәуір адамдарының рухани жан дүниесі мен мәдени болмысын аңғарамыз.

Мәдениет – әрі тарихи, әрі рухани дүние. Ал, тарих пен археологиялық деректерде тарихилық қасиет басым орын алады. Сондықтан қытай жазба тарихтарынан түрік халықтарына қатысты деректерді зерттеумен ғана тынбай, түріктердің Қытайдың орта жазық мәдениетіне жасаған әсерін зерттеу, яғни қытай байырғы мәдениетінен түріктерге ғана тән үлгілерді тану, қарастырудың маңызы тіпті де зор болуға тисті. Түрік мәдениетінің арғы сорабын оның байырғы қытай мәдениетіне жасаған әсерінен қарастырудың маңыздылығынан басқа, Қытайдың өз ғалымдары да өз мәдениетінің кей сырлы тұстарын түрік мәдениетін дәнекер ете отырып шепкен мысалдары да баршылық (бұлар туралы еңбекте баяндар мол) (Құмарұлы:2003, 4).

Қазірге дейінгі зерттеулерде, қытай ғалымдары да, басқа шетел ғалымдары да байырғы заманғы терістіктегі түріктер мен қытайдың орта жазығы аралығындағы мәдениет байланыстарын алуан қырынан зерттеп келе жатқаны белгілі. Алайда олардағы ең басты кемшілік объектіге көшпенділердің көзімен қарамайды немесе ондай қабілетке ие емес. Тіпті, бір бөлегі, көшпенділерде мәдениет болған, ол байырғы қытай мәдениетіне әсер жасаған дегенге сенгісі де келмейді. Кейбіреулері сенсе де, білсе де айтқысы келмейді. Ал батыс ғалымдары Қиыр Шығысқа әсер еткен арғы заманғы терістік көпшелі түріктерінің жасаған бай мәдениетін көбінесе үнді-

европалықтардың есебіне жазады. Бұның басты себебі, менің ойымша, қытайлар түріктердің тұлғалануынан қауіптенетіндігінен туындаған.

Әдістемелік жолдармен салыстырып, саралап пайдалану – Ясин Құмарұлының ғылымға ұстаған позициясы, оның ғылыми шығармашылықта шынайылыққа жақын бара алуының сыры да осында болса керек.

Әбдікерім Аясынұлы Ясин Құмарұлының мәдениет, тарих тануға арналған екі монографиясы туралы жазған «Ғылыми шығармашылықтағы шынайылықтың сыры» атты сын мақаласында «Екі монография авторы ғылыми шығармашылық өміріндегі кемелденген кезеңге енді аяқ басқаны анық, автор алдағы жерде тіпті де жоғары өредегі ғылыми туындылар береді деп ойлаймын, сондықтан оның ендігі шығармашылық еңбегіне ақ жол тілей отырып, аталған екі монографияда кезіккен кейбір төмендегідей ағаттықтарды атап өткен еді. Сол сын мақаласын оқи отырып көшірме емес талдап көрсете кетуді мен де жөн көрдім. Себебі мен бұл мақаламды жазу үшін тек Ясин Құмарұлының еңбектерін оқып талдаумен шектелуді жөн санамай, ол туралы әр түрлі сын мақалаларды, оның ішінде кемшіліктер жайлы сындарды қалың мадақтардан сүзе тауып оқып, талдап отырмын. Бұнда кездескен алғашқы кемшіліктер – ішінара тарихи тұлғалардың аты мен салауаты ағат берілген.

Бірі, автор өз кітабында (Құмарұлы: 2011. 45, 210, 279, 294-354) Жұңғаң Юе деген тарихи тұлғаны хан әулетінің ғұндарға ұзатылған ханшасы деп қате берген. Әсілі Жұңғаң Юе ханша емес, хан әулеті ғұндарға ұзатқан ханшасының қызметкері, ол тіпті әйел заты да емес, ер адам, ер болғанда әтек. Бұл жөнінде “Тарихи жазбалар” (110-бума Ғұн баянында) анық жазады (Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер, 89). Бұл тұлға жөнінде ресми тарихи жазбаларда ғана емес, еліміздің тарихи әдебиетінде де оны жағымысыз кейіпкер ретінде көп атайды, еліміздің жазба тарихынан хабары бар адам оны білуі керек. Екінші, ішінара тарихи шығармалардың аты қате аударылған (Аясынұлы: 2012).

«Шаң Шу» – Конфузының қайтадан реттеп жазуымен бізге жеткен, Қытайдағы ең ертедегі тарихи шығарманың бірі. Ол Сыма Чияның “Тарихи жазбаларынан” көп бұрын жазылған, сондықтан “Көне тарих” немесе “Ертедегі тарих” деп аталады. Автор өз шығармасында оны “Уәзір” (Құмарұлы, 2011, 36] деп қате алған. «Шаң Шу» тауының уәзір дәрежелі мәнсапты білдіретін мағынасы Миң, Чиң патшалықтары кезінде қалыптасқан. Ал бұл жерде автор «Шаң Шу» атауын тарихи шығармалар қатарында алып отыр, сондықтан ол “Көне тарих ” немесе “Ертедегі тарих” деп аталуы керек.

Енді бірі, тағы да сол Әбдікерім Аясынұлы талдағандай. Пан Гің – маңызды тарихи тұлға. Шаң патшалығының 20-патшасы Пан Гің автордың “1-кітабында” Пан Каң болып қате жазылған (Құмарұлы: 2003, 258, 303, 431). Бұны енді басылымдағы ағаттық дейін десең, қазақшада да Пан Каң болып жазылған. Шаң әулетінің кейінгі жарым кезеңі Иын болып аталуы, міне, осы Пан Гіңмен тікелей байланысты. Әрі Ясин Құмарұлының аталған екі монографиясындағы көптеген тарихи деректерде міне осы тұлға құрған

Иін-шаң немесе кейінгі шаң кезегіндегі қазбалардан алынған материалдар болып табылады. Сөйте тұра автор ауыр ағаттық жіберген. Қытай тарихынан хабары бар адам қытайша тарихи жазбалардағы адам атының немесе бір иероглифтің өзгеруі бүкіл бір дәуір тарихын өзгертуге апарып соғатынын біледі. Егер болашақта әлде кім Ясин Құмарұлының осы сілтемесі бойынша қытай тарихынан Пан Каң деген тарихи тұлғаны іздемек болса, ол тарих айдыңдағы бағытынан мәңгі адасты деген сөз.

Автор еңбегіндегі «Шы Бын» деп аталатын тарихи шығарманың жағдайы да осындай. Бұл қытай тарихындағы аңызда айтылатын бабалық патшалардан бастап Чин патшалығы кезіне дейінгі патшалармен орда ақ сүйектер әулетінің шежірелерінен құралған “Түп шешіре” мағынасындағы жинақ шығарма. Ал Ясин Құмарұлы бұл жерде тағы да әріш қуалап, оны “Шы-бын”, “Жаһаннама”, “Ғасырнама” (Құмарұлы: 16, 121, 147, 314) деп әр түрлі алған, мұнда автор біріншіден бір ғылыми еңбекте ұқсас бір шығарманың атын әр түрлі атап жаңылса, екіншіден өзі пайдаланған шығарманың атын түсінбей әр түрлі аударып қателескен.

Сонымен қатар ішінара тарихи шығармалардағы ежелгі атаулар қате аударылған. Мысалы, “жы яң лиу жы гір” (қазақшаға аударғанда тал сындыру мағынасын беретін көне қытай көркем сөздері) қытай ұлтының көне дәстүрлеріне қатысты атау. Қытай халқының ертеде қадір тұтатын адамдарын алыс сапарға аттандырған кезде ауыл сыртына дейін шығарып салып, қимастықтың белгісі ретінде тал сындыратын салты болған. Содан барып (тал сындыру) деген бұл сөз әдебиетте адамдардың бірін-бірі қимай қоптасу сезімін білдіретін символдық мағынадағы терминге айналған. Таң дәуіріндегі ақындардың өлеңдерінде бұл сөз көп кезігеді. Ал автор мұны “жы яң лиу жы гір” (тал сындыру) осы атауды құраған қытайша иероглифтердің жеке мағанасы бойынша “сынған тал бұтағы” (Құмарұлы: 2011, 341-383) деп аударған, дұрысында “жы яң лиу жы гір” (қазақшаға аударғанда тал сындыру мағынасын беретін көне қытай көркем сөздері) жекелей иероглифтердің мағынасына қарасақ бұл сөзді түрліше мағынада аударуға болады. Бірақ бұл қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркесі сияқты мағына береді.

Бұл еңбек, қытай және қытай мәдениеті деген не, түрік және түрік мәдениеті деген не, көпшенділер және көпшенділер мәдениеті деген не, олардың арлығында қандай байланыс бар, қайсының үлесі қанша, осылардың ішінде түрік мәдениетінің орны қаншалық, түрік мәдениетінің арғы сорабын қай жерге дейін апаруға болады, байырғы қытай тарихы мен мәдениетінің пайда болуында түріктер қандай рөл атқарған деген мәселелер туралы оқырманын тың ойға жетелейді. Өз мәдениетіміздің дерегін, оның басқаларға жасаған әсерін зерттеу арқылы іздестіреді.

Мәдениеттануда, өз мәдениетінің ен-таңбасынан өзің танып алмасаң, оны ешкім мынау маған қосылып кеткен сенің мәдениетің еді деп қос қолдап қайта ұсынып бермейді. Қазіргі ұлттар арасында ұқсас мәдениет үлгісі болады екен, әркім өз ата-бабасының мұрасына жатқызатындығы ғылымда белгілі жай. Сол үшін Ясин Құмарұлының бастамасын қуаттап жалғастыру жас ғалымдардың аянбай еңбек етуін талап етері даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Аясынұлы Ә. *Ғылыми шығармашылықтағы пынайылықтың сыры* // Шинжияң қоғамдық ғылымы журналы, № 2, 2012.

Құмарұлы Я. *Қазақ тілі жайындағы математикалық зерттеулер*. “Шинжияң ғылым-техника баспасы”, Үрімжі, 1997.

Құмарұлы Я. *Алыстағы ата мұра*. “Ұлттар баспасы”, Бейжин, 2003.

Құмарұлы Я. *Қазақтың салт-дәстүрі*. “Шинжияң халық баспасы”, Үрімжі, 2006.

Құмарұлы Я. *Көшпелілер және (Қытайдың) орта жазық мәдениеті*. “Ұлттар баспасы”, Бейжин, 2011.

Құмарұлы Я. *Сақтан қалған сарқыттар*. «Шинжияң әсемөнер-фотосурет баспасы», Үрімжі, 2013.

Құмарұлы Я. *Қазақтың сыйластық мәдениеті*. «Шинжияң халық баспасы», 2013.

Құмарұлы Я. *Қазақтың шежіре мәдениеті*. «Шинжияң халық баспасы», 2013.

Құмарұлы Я. *Қазақтың наным-сенім мәдениеті*. «Шинжияң халық баспасы», 2013.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.